

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter
Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris
Prof. dr. Theo Engelen (RU)
Prof. dr. Ernst Homburg (UM)
Dr. Annemieke Klijn (UM)
Prof. dr. Joep Leerssen (UvA)

Beeldredactie:

Drs. Paul Arnold (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg LII**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2007

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. –Dl. 4 (1959) - ...- Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LII-2007/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2007 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Océ Business Services, Maastricht

Drukwerk: Océ Business Services, Maastricht

Bindwerk: Océ Business Services, Maastricht

Inhoud

Ad Knotter Ten geleide	3
Jos Perry 't Nachtegaaltje zingt. Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950	7
Joep Leerssen Een beetje buitenland: Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme	47
Pierre Verjans Voeren: slijpsteen van identiteiten-in-wording. Een historisch-sociologische benadering	67
Ad Knotter Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van <i>lieu de mémoire</i> naar historische analyse	91
Caspar Cillekens Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen	115
Ger Brouns, Hans Philipsen, Jos Diederiks en Piet Meertens Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975: van achterstand tot voorsprong	137
Over de auteurs	159
Fotokatern m.m.v. Paul Arnold De Vroedvrouwschool te Heerlen in de jaren 1950	161
Jaarverslag 2006	173

Ten geleide

Ter gelegenheid van de presentatie van de inventarissen van de archieven van het Maastrichtse bedrijf De Sphinx¹ organiseerde het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg op 12 oktober 2006 een symposium over de historische relatie van de stad Maastricht met dit bedrijf. Zo'n 300 bezoekers konden luisteren naar lezingen van deskundigen die de afgelopen jaren over dit thema onderzoek hadden verricht en gepubliceerd. Ter informatie geef ik hieronder een overzicht van de gehouden lezingen en de bijbehorende publicaties. De uitgewerkte teksten van de lezingen van Ad Knotter en Caspar Cillekens worden in dit jaarboek gepubliceerd.

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL/FdCMW), 'Regout, Sphinx, en de sociale geschiedenis: van *lieu de mémoire* naar historische analyse'. Bewerkte tekst in dit jaarboek: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LII (2007) 91-114.

Dr. Ad van Iterson (Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde), 'Petrus Regout als industrieel patriarch'. Zie ook: Ad van Iterson, 'Vader, Raadgever, Beschermer'. *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Stijlen van werking, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese Industriële Revolutie* [Proefschrift Universiteit Maastricht 1992] (Maastricht 1992).

Drs. Jac van den Boogard (SHCL / Gemeente Maastricht), 'Regouts rijkdom. Buitenplaatsen van een grootindustriële'. Zie ook: Jac van den Boogard, 'Regouts Rijkdom', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 11 (2001) 7-48.

Dr. Gertjan de Groot MCM (Universiteit Utrecht / Ministerie BZK), 'Pielemannen en cassetendraagsters. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Sphinx aardewerkfabriek (1836-1969)'. Zie ook: Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk en vrouwenwerk in de Nederlandse industrie* [proefschrift Universiteit Utrecht] (Amsterdam 2001); idem, 'Pielemannen en cassetendraagster; conducteurs en sorteesters. Mannen- en vrouwenwerk bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLVI (2001) 83-132.

¹ H.D. Hondius, W.A.A. Mes, A.M.T. Peeters en M.I.M.A. Wijnen, *Inventarissen van de archieven van Sphinx en Céramique* (uitg. SHCL, Maastricht 2006). Deze uitgave is nog te koop bij het SHCL (€14,95). In digitale vorm te raadplegen op www.shclimburg.nl/maastrichtkeramiekstad

Drs. Thijs van Vugt (Fontys Hogeschool), 'Het Boschstraatkwartier omstreeks 1900: wonen en werken onder de rook van De Sphinx'. Tekst beschikbaar via www.shclimburg.nl/maastrichtkeramiekstad. Zie ook: Thijs van Vugt, 'Het "mensenpakhuis van de Sphinx"? Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht in 1904-1905', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* L (2005) 101-137.

Wim Mes (SHCL / Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg), 'Het industrieel erfgoed van de Sphinxfabriek'. Zie ook: S. Kruisinga e.a., *Het Sphinxterrein. Onderdeel van de noordwestentree van Maastricht* [Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht Deelrapport 5] (Maastricht 2000).

Drs. Caspar Cillekens (*De Limburger*), 'Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen'. Bewerkte tekst in dit jaarboek: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LII (2007) 115-135.

Drs. Serge Langeweg (Industrion Kerkrade / FdCMW), 'De techniek van het versieren: het decoreren van aardewerk bij Sphinx en Société Céramique'. Zie ook: Serge Langeweg, 'De techniek van het versieren: het decoreren van aardewerk bij Regout/Sphinx en Société Céramique in Maastricht', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004) 97-133.

Naast de symposiumbijdragen van Cillekens en Knotter publiceren wij in dit jaarboek drie artikelen over regionale identiteit, twee over Nederlands-Limburg en een over de Belgisch-Limburgse Voerstreek. In het openingsartikel schrijft Jos Perry over het regionalisme in Nederlands-Limburg in de eerste helft van de twintigste eeuw. Dit regionalisme, door de auteur gedefinieerd als de cultivering van het eigene, manifesteert zich volgens hem vooral als reactie op de toenemende nationale integratie. Ondanks de betrekkelijk recente vorming van Nederlands-Limburg als territoriale eenheid (sinds 1839) was daarvoor in deze provincie een duidelijke voedingsbodem aanwezig. Perry beschrijft hoe geleerden, publicisten, literatoren en kunstenaars in de eerste helft van de twintigste eeuw hun specifieke bijdrage leverden aan de constructie van een Limburgs zelfbeeld. Hun afzonderlijke versies van 'Limburg' staan soms haaks op elkaar, en zijn soms eerder kenmerkend voor 'regionalisme' als zodanig (het 'rustieke', het 'perifere', het 'idyllische'...) dan voor het 'typisch Limburgse'. Bepaalde noties over het regionale volkskarakter vonden niettemin brede weerklank en blijven populair tot op de dag van vandaag. Hoewel het regionalisme na 1945 over zijn hoogtepunt heen lijkt, is het volgens de auteur bij de voortschrijdende nationale en bovennationale integratie aannemelijk dat de koestering van het verschil (fictief of reëel) zich zal blijven manifesteren, zij het in wisselende vorm en intensiteit.

Perry schrijft over een periode waarin de integratie van Limburg in Nederland min of meer zijn beslag had gekregen, maar nog wel reacties opriep in de vorm van het door hem geanalyseerde regionalisme. De tijd dat Limburg als afzonderlijk hertogdom was opgenomen in de Duitse Bond ligt ver achter ons; de Limburgse economie is via de mijnbouw nauw verbonden met de nationale; grote groepen Limburgers hebben na de revolutiepoging van Troelstra in 1918 luid hun afhankelijkheid aan het Oranjestraat betuigd en impliciet voor Nederland gekozen door annexatie door België af te wijzen. Het Nederlands-Limburgse regionalisme manifesteert zich sindsdien binnen het Nederlandse nationale kader, of beter: in een spanningsveld met het nationale kader waarbinnen de Limburgers zich een plaats moeten zien te verwerven.

Dat nationale kader was in de negentiende eeuw minder vanzelfsprekend. Niettemin waren er ook in de negentiende eeuw, na de vorming van Limburg in 1815 en Nederlands-Limburg in 1839, allerlei culturele uitingsvormen, die volgens Joep Leerssen als meer spontane, dus niet reactieve, manifestaties van regionale identiteit kunnen worden beschouwd. In zijn bijdrage beschrijft hij hoe plaatselijke culturele initiatieven en activiteiten, veelal met een historiserend karakter, in de negentiende eeuw steeds meer in een regionaal Limburgs kader werden geplaatst. Hij vergelijkt deze culturele constructies van 'Limburg' met voorbeelden van cultuurregionalisme in andere Europese landen in de negentiende eeuw, die in een aantal gevallen als proto-nationalistisch kunnen worden beschouwd. In feite, stelt Leerssen, is er geen principieel verschil tussen het negentiende-eeuwse Limburgse regionalisme en het proto-nationalistische cultuurnationalisme elders.

De Luikse politicoloog Pierre Verjans analyseert de ontwikkeling van de politieke verhoudingen in de Belgische Voerstreek (aan de zuidgrens van Limburg) sinds de jaren 1960, toen de overgang van dit dunbevolkte stukje platteland van de Franstalige provincie Luik naar de Nederlandstalige provincie Limburg heftige reacties uitlokte. Het feit dat de bevolking, die een Nederlands dialect spreekt, tot voor kort in meerderheid opteerde voor terugkeer naar de Franstalige provincie Luik, is een interessante casus voor identiteitsonderzoek. Blijkbaar beschouw(d)en de meeste Voerenaren hun moedertaal niet als doorslaggevend voor hun regionale identiteit. Desondanks werd Voeren het symbool van de Belgische taalstrijd. De twee grote taalgemeenschappen probeerden Voeren hetzij een Vlaamse, hetzij een Waalse identiteit op te plakken. Voor de flaminganten was de Voerstreek onmiskenbaar Vlaams gebied vanwege het dialect dat er werd gesproken. Dat de meerderheid van de Voerenaren op de Luiksgezinde lijst stemde was het resultaat van manipulatie door plaatselijke notabelen of wallingantische intriganten als José Happart. In Waals perspectief was het vanzelfsprekend dat de Voerstreek bij Wallonië hoorde. De Voerenaren verdienden het gesteund te worden in hun strijd tegen een overheid die – opgestoot door de flaminganten – de Voerstreek probeerde te vervlaamsen tegen de uitdrukkelijke wil van de plaatselijke bevolking.

Tegenwoordig is Voeren geen strijdpunt meer. Met steun van de Nederlandse immigranten die sinds 2000 hun stem mochten uitbrengen bij de plaatselijke verkiezingen, behaalde het Vlaamsgezinde *Voerbelangen* een meerderheid in de gemeenteraad. Voor het eerst kreeg Voeren een Nederlandstalige burgemeester. De 'Hollandse import' functioneerde als een katalysator, want reeds vanaf 1988 was duidelijk dat de aanhang van *Retour à Liège* begon te tanen. *Voerbelangen* heeft de 'Hollandse import' niet meer nodig om aan de macht te blijven. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 is *Voerbelangen* geheel 'op eigen kracht' aan een meerderheid gekomen.

In het laatste artikel geeft Ger Brouns met collega-auteurs uit de Maastrichtse zorgwetenschappen een overzicht van de ontwikkeling van de extramurale psychiatrische zorg in Limburg. Zij concluderen dat die hier in grote lijnen niet verschilt van de ontwikkeling elders, behalve dat ze later begint en lange tijd langzamer verloopt. Zij verklaren dat door de gebrekkige financiering en het voortdurende tekort aan psychiatrische mankracht. Dat is overigens elders buiten de grote steden ook het geval. Ook de afwijzende houding van de Venrayse psychiatrische inrichtingen Sint-Servatius en Sint-Anna heeft de ontwikkeling van extramurale zorg niet bepaald gestimuleerd. De situatie verandert met de rijkssubsidieregeling van 1961 en vooral in 1971, als de financiering wordt geregeld via de AWBZ. Vanaf 1960 wordt de extramurale zorg geregionaliseerd. Vooral dankzij het katholieke Groene Kruis komt er in de institutionele leegte relatief gemakkelijk een moderne infrastructuur voor extramurale geestelijke gezondheidszorg tot stand. Als daarna het proces van secularisatie op gang komt en de rol van kerk en religie minder prominent wordt, blijft de regionale infrastructuur overeind. De extramurale geestelijke gezondheidszorg in Limburg loopt vanaf dan jarenlang vooruit op de ontwikkelingen elders in Nederland.

Het jaarboek wordt afgesloten met een fotokatern, samengesteld door SHCL-medewerker Paul Arnold, over de Vroedvrouwenschool in Heerlen, thans Academie Verloskunde Maastricht. Het rijke archief van deze instelling berust bij het SHCL en wordt op dit moment in opdracht van de R.K. Stichting Moederschapszorg geïnventariseerd.

Ad Knotter

Jos Perry

't Nachtegaaltje zingt'. Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950

What's in a name? That which we call a rose
By any other name would smell as sweet...
(Shakespeare, *Romeo and Juliet*, 2,2)

1815 was een jaar van nieuwe grenzen, nieuwe constituties; een jaar dus ook van naamgeving. Zo moest er een naam worden bedacht voor de nieuw gevormde bestuurlijke eenheid die de gebieden links en rechts van de Maas tussen Eijsden en Mook zou gaan omvatten. 'Maastricht' zou de naam kunnen worden: naar de beoogde hoofdstad. Of 'Opper-Gelderland': naar het oude Opper-Gelre. Geen van beide namen kon echter genade vinden in de ogen van koning Willem I. Het werd 'Limburg'. Teruggrijpend op de gewesten van de roemruchte keizer Karel V, wilde de pas ingehuldigde soeverein van het kersverse koninkrijk de naam van het oude hertogdom Limburg, waarvan het gebied praktisch geheel in de provincie Luik was opgegaan, niet prijsgeven. 'Door dit persoonlijk ingrijpen van de koning dragen beide tegenwoordige provincies de naam van een hertogdom uit de Middeleeuwen, waarmee het territorium van de Nederlandse provincie slechts geringe, de Belgische provincie echter geheel geen territoriale binding heeft gehad'.¹

Afgezien van de middeleeuwse connectie (een bijzonderheid waarvan maar weinig mensen weet hadden) was 'Limburg' in de eerste helft van de negentiende eeuw niet veel meer dan een bestuurlijke constructie, een verzinsel van staatslieden, een lege huls, een woord; zo iets als de Euregio Maas-Rijn in 1977. Een huls waar bovendien geen zegen op rustte: in 1839 werd ze in tweeën geknipt. De beide helften die resteerden gingen voortaan gescheiden door het leven, met de rug naar elkaar toe, zij het elk onder de naam Limburg.

En dan, twee, drie generaties later, zien we aan de Nederlandse kant van de nieuwe grens het wonder. De lege huls blijkt plotseling niet meer leeg, 'Limburg' is een wervende slogan, een grote trom waarop journalisten en politici tamboereren, iets dat mensen een brok in de keel bezorgt, een fenomeen waar wetenschappers diepzinnige uitspraken over doen.

Geboren was de Limburgse variant van het regionalisme.

Regionalisme is een wijd verbreid verschijnsel, waarvoor dan ook (naast de lokale, bijzondere) wijd verbreide, algemene oorzaken aangewezen kunnen worden. Het geldt als reactie op verstedelijking en industrialisering; het wordt gevoed door weerstand tegen de onstuitbaar oprukkende wereld van de moderniteit, een moderniteit die verschillen nivelleert, althans als nivellerend ervaren wordt. Regionalisme impliceert vrijwel altijd idealisering van het boerenbestaan, de dorpsgemeenschap, vanouds overgeleverde tradities in het algemeen en

¹ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen II* (Assen 1974) 155.

streektaalen in het bijzonder. Regionalisme cultiveert, in één woord, het verschil; het 'eigene'.

Waarin bestond (resp. bestaat) die veronderstelde eigenheid, dat 'anders zijn' van de Limburgers, in het bijzonder de Nederlandse Limburgers? In zijn *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* laat de historicus P.J.H. Ubachs er weinig van heel. Onder het kopje 'Het cultuurpatroon van "de" Limburger' (let op de aanhalingstekens) merkt hij op dat niemand ooit helder heeft kunnen omschrijven wat dat anderszijn precies inhoudt. Men kwam meestal niet veel verder dan 'Bourgondisch' en 'katholiek', merkt hij op.² Ook de etnologue Carla Wijers spreekt van 'de onmogelijkheid om de Limburgse identiteit objectief te funderen'.³ Veel van wat voor typisch Limburgs moet doorgaan, kan teruggevoerd worden op stereotiepe patronen: noord-zuid, centrum-periferie. 'Gemoeidelijkheid', bijvoorbeeld, is zo'n kwalificatie die behalve typisch Limburgs met evenveel recht typisch Brabants, typisch Vlaams, typisch Achterhoeks, typisch Twents en typisch Drents zou kunnen heten.

Niettemin: ook opvattingen die niet 'objectief te funderen' zijn, maken deel uit van onze cultuur en kunnen daarin niet alleen een lang leven leiden maar ook een werkzaam aandeel hebben. Sterker: die cultuur (hier te verstaan als: samenhangend geheel van collectieve gedrags- en denkpatronen) is van zulke opvattingen doordeesemd.

Wat ik met dit artikel beoog is niet de notie van het Limburgs eigene alsnog objectief te funderen. Zinvoller lijkt het mij die notie (of, wie weet, noties?) historisch te traceren, haar bronnen en manifestaties op te sporen, accentverschuivingen in kaart te brengen. Goed beschouwd is dat een te ambitieuze opgave voor een artikel. Het bouw- en renovatiemateriaal waaruit regionale culturen en identiteiten zijn opgetrokken, komt uit tal van gaten en hoeken. Wie al die bouwstoffen wil opsporen en ook nog eens hun soortelijk gewicht wil bepalen, staat voor grote methodologische problemen. Om daarin niet ten onder te gaan zal ik mij moeten beperken.

Wat volgt is een terreinverkenning. De eerste twee paragrafen, getiteld 'De negentiende eeuw' respectievelijk 'Kentering', onderzoeken hoe er in Limburg een voedingsbodem rijpte voor het regionalisme. De daaropvolgende paragrafen belichten hoe Limburgers (en soms ook niet-Limburgers) in de eerste helft van de twintigste eeuw vanuit verschillende disciplines hun specifieke bijdrage leverden aan de cultus van het eigene.

De negentiende eeuw

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw was de geestelijke horizon van de meeste Limburgers beperkt tot hun eigen stad of dorp. Wat ze kenden was

² P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 31.

³ C. Wijers, "In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier". De Limburgse identiteit onder de loep, in: A. Knotter & W. Rutten (ed.), *Maakbaar Limburg. De constructie van een samenleving in een eeuw van uitersten* (Maastricht 2000) 111-133; 122.

hun directe omgeving. En misschien een enkele plaats die iets verder weg lag, waar ze verwanten hadden wonen of wel eens op bedevaart waren geweest.

Een welgestelde en ontwikkelde minderheid las kranten en converseerde in sociëteiten en salons over dingen die in de grote wereld gebeurden en veranderden. Maar ook zij konden zichzelf pas 'Limburgers' voelen en als zodanig 'anders', wanneer ze dat waren in de ogen van anderen. Het waren in eerste instantie politieke gebeurtenissen die daartoe aanleiding gaven: in het bijzonder de Belgische Opstand, uitmondend in de afscheiding, en separatistische activiteiten in de jaren 1843-1844 en 1848-1849.

Het Nederlands gezag bleek in Limburg weinig populair. Tenminste een deel van de bevolking zou er niet rouwig om zijn geweest wanneer het gewest Belgisch of Duits zou zijn geworden. Omgekeerd zouden ook veel Hollanders dit niet als een groot verlies hebben ervaren. 'Er zijn velen in den lande, die Limburg wel kwijt zouden willen zijn', merkte de Nederlandse minister van binnenlandse zaken in oktober 1848 op.⁴ Limburg was een 'kwestie' geworden. In het bijzonder Limburg's staatkundige band met Nederland werd een kwestie. En dat bleef in eerste instantie zo tot omstreeks 1870.⁵

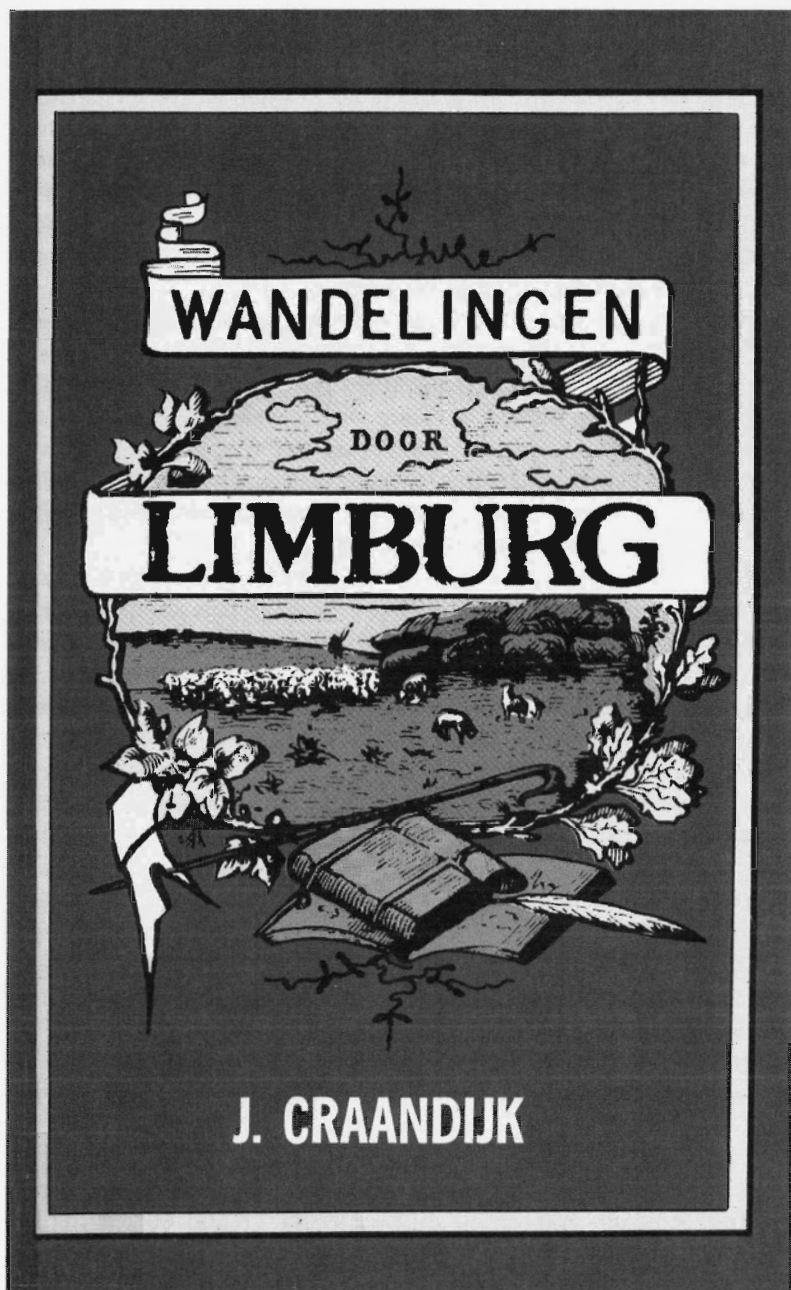
Het katholieke geloof van de inwoners speelde daarbij een rol, zij het geen hoofdrol; per slot van rekening was ook Noord-Brabant overwegend rooms-katholiek, zonder dat de staatkundige band met Nederland daarom een 'kwestie' werd. De destijds overwegend katholieke Limburgse bevolking koesterde gevoelens van minderwaardigheid ten opzichte van Holland en de Hollanders, de inwoners van het overwegend protestantse noorden dat op verschillende terreinen de dienst uitmaakte. De superieure noorderling verscheen in de negentiende eeuw in de persoon van de magistraat en de garnizoensofficier, in de twintigste eeuw zou hij verschijnen in de figuur van de ingenieur van de staatsmijnen.

De mentale en culturele kloof die Limburg van het overige Nederland scheidde werd aan beide kanten gevoeld. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de publicaties van de doopsgezinde predikant Jacobus Craandijk (1834-1912), befaamd wandelaar en schrijver van reisnotities, die omstreeks 1875 door Limburg trok. Reisverslagen als deze vormen een onuitputtelijke bron van observaties over het bijzondere, eigenaardige, afwijkende van land en volk; wie reist, zoekt immers het verschil. Vaak zeggen dergelijke observaties minstens evenveel over degene die ze doet als over het geobserveerde. Maar dat maakt ze niet minder interessant.

Voor de 'noorderling' die in de negentiende eeuw door Limburg reisde was een van de eerste obstakels waarop hij stuitte meestal de taal. Zo verging het ook Craandijk. In zijn reisverslag bereidde hij lezers die in zijn voetsporen wilden treden voor op wat hun wachtte. 'Dwaalt gij over de bergen, klopt gij aan de eenzame boerenhoven, wisselt gij een woord met den arbeider op den akker,

⁴ Geciteerd in E. Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 125.

⁵ *Ibidem*, hoofdstuk 3.

Dominee Craandijks wandelavonturen verschenen oorspronkelijk in 1883. Het boek werd in 1981 opnieuw, in facsimile, uitgegeven. Collectie SHCL.

met het deerntje dat de koe hoedt, het kan u ligt gebeuren, dat uw Hollandsch evenmin wordt verstaan, als gij een letter begrijpt van de taal, die gij hoort'.⁶

Maar het was niet alleen de taal die afstand schiep. Wandelend in de omgeving van Valkenburg had Craandijk ook om andere redenen nauwelijks meer het gevoel onder landgenoten te verkeren.

Het volkskarakter is Belgisch, gelijk het karakter van het landschap, gelijk bouwstijl, kleederdragt, levenswijze. [...] Fransch is het geld, dat in den regel wordt gebruikt. [...] Als Noord-Nederlander wandelt gij er rond onder den indruk, dat gij in den vreemde zijt, en van tijd tot tijd moet gij u geweld aandoen, om u te herinneren, dat gij te midden van landgenooten verkeert. De landstreek is zoo gansch anders dan die, waaraan wij gewoon zijn; huizen en menschen hebben een ander voorkomen, dan waarmede wij vertrouwd zijn geworden.⁷

Zijn dit eigenlijk wel Nederlanders, zo vraagt Craandijk zich af:

Van den band, die de kinderen van hetzelfde vaderland zamenbindt, gevoelt gij dikwijls in het Limburgsche niet veel. En wederkeerig, al zult gij overal welwillendheid en voorkomendheid ontmoeten, gij ontvangt toch niet zelden den indruk, dat de Limburger zich maar ten halve een Nederlander acht en u voor een' halven broeder houdt.⁸

Wat niet onnatuurlijk is, zo legt hij zichzelf en zijn lezers uit. Wat individuen tot een volk maakt is immers hun gemeenschappelijk verleden, een gedeelde herinnering daaraan. En daarvan is in dit geval nauwelijks sprake. Het ontbrak aan 'gemeenschappelijke sympathiën en belangen'.⁹

Maar dat veranderde. De expansiedrang van Pruisen en de Frans-Duitse oorlog gaven voedsel aan een meer pro-Nederlandse stemming in Limburg. Andersom groeide ook het vertrouwen in Den Haag jegens Limburg.¹⁰ En al gaven de Belgen hun van de jaren 1830 daterende aanspraak op Nederlands-Limburg niet echt op, toch raakte deze claim na 1870 voor bijna een halve eeuw op de achtergrond. Willen we de betrekkingen tussen Nederlands-Limburg en Nederland als geheel in diezelfde halve eeuw in één woord karakteriseren, dan is het integratie. Langzaam maar zeker werden die duizend-en-een draadjes gesponnen die Limburg steeds hechter zouden verbinden met de Nederlandse natie-staat. Allerlei factoren bevorderden dat proces: spoorwegen, handelsverbindingen, scholen, kiesrechtuitbreiding, belastingwetten, staatsmijnen... Internationale politieke ontwikkelingen speelden hun rol, in het bijzonder de machtsontplooiing van Pruisen respectievelijk Duitsland, het sterker wordende

⁶ J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland. Limburg* (Zaltbommel 1968; oorspronkelijke druk ca 1883) 58.

⁷ *Ibidem*, 57-58.

⁸ *Ibidem*, 58.

⁹ *Ibidem*, 58.

¹⁰ Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht*, 127.

vaderlands gevoel, de groeiende populariteit van het koningshuis na de dood van koning Willem III in 1890, en de Eerste Wereldoorlog.

De toenemende integratie, structureel zowel als mentaal, hing nauw samen met modernisering. Beide processen bleken heel wel samen te gaan met een verschijnsel dat evenmin typisch Limburgs was, maar wel typisch voor deze periode: passie voor het verleden, voor archeologie, oude volksverhalen, middeleeuwse kerken, kloosters en kastelen. Alles wat een geur van de middeleeuwen verspreidde was in de mode. Die sterke belangstelling voor de oergeschiedenis van de eigen streek - een belangrijke voorloper en bron van het latere regionalisme - verklaart minstens voor een deel de verknochtheid van sommige Limburgers aan de titulatuur 'Hertogdom Limburg'. De provincie dankte deze titel aan een weinig verheffende politieke wisseltruc, die niet van de middeleeuwen dateerde maar van 1839, en die Limburg tot lid van de Duitse Bond had gemaakt. In het huisorgaan van het genootschap waarin de Limburgse geschied- en oudheidkundigen zich verenigd hadden, betoogde de in Maastricht geboren maar in Den Haag wonende Hollandse Limburger Victor de Stuers met klem dat het 'Hertogdom' niets was om fier op te zijn. Integendeel, de opgedrongen band met Duitsland had de Limburgers in 1866 kunnen betrekken 'in een hun volkomen vreemden bloedigen oorlog'.¹¹ Inmiddels was de Duitse Bond opgeheven, de titel Hertogdom had 'niet de geringste praktische waarde', was enkel 'eene herinnering aan eene ellendige mishandeling, het gewest indertijd aangedaan'.¹² Het geval laat zien hoe gemakkelijk woorden en titels zich loszigen van hun herkomst en voertuig van nieuwe sentimenten worden; hoe ze een nieuwe rol konden gaan spelen in een bovenlokaal, Limburgs bewustzijn dat zich aan het vormen was - voorlopig nog alleen in de ontwikkelde bovenlaag van de samenleving.

Omdat de onmiskenbare hang naar het verleden vaak gezien wordt als reactie op de dynamiek van de vooruitgang, kan het geen kwaad erop te wijzen dat we die ook aantreffen bij negentiende-eeuwers die in hun beroep bij uitstek de nieuwe tijd vertegenwoordigen. De in Heerlen geboren inspecteur van kolenmijnen en hoogovens Johan Michaël Dautzenberg (1808-1869) koos voor zijn ballade 'De berghwerker' archaische woorden en een bijpassende spelling ('Diep in der aerde gheheimen schoot, / Hamert ende beitelte de cnape...').¹³ De in Maastricht geboren ingenieur en bruggenbouwer Johannes Gregorius van den Bergh (1824-1890) was een van de beste kenners van de bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk in zijn geboorteplaats.¹⁴ Bouwmeesters als vader en zoon Cuypers uit Roermond, die behoorden tot de wegbereiders van het moderne, 'rationele' bouwen in Nederland, waren tegelijk diep doordrongen van respect voor wat hun middeleeuwse voorgangers en vakgenoten tot stand hadden weten te brengen.

¹¹ V. de Stuers, 'Het Hertogdom Limburg', *De Maasgouw* 31-8-1889.

¹² V. de Stuers, 'Moet Limburg nog een hertogdom heeten?' *De Maasgouw*, augustus 1905.

¹³ P. Maassen (ed.), *De muze van het zwarte goud. Mijn en mijnwerker in de Nederlandse en de Limburgse letterkunde* (Maastricht 1949) 41.

¹⁴ P. Schmeits, 'Jean Grégoire van den Bergh', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 1891, 412-424.

Intense belangstelling voor het verleden en de materiële resten daarvan was in de negentiende eeuw vooral in de aristocratie en bij de welgestelde, ontwikkelde burgerij een veel voorkomend verschijnsel. Dat impliceerde meestal ook een levendige interesse voor de historie van de eigen omgeving. Op een van de oudste ledenlijsten van de *Société d'Archéologie dans le Duché de Limbourg* zien we de namen van burgemeesters, leden van adellijke families, leden van de Staten Generaal, fabrikanten en leden van de geestelijkheid.

Laatstgenoemde categorie is zeker niet de minst belangrijke. Geestelijken beschikten meestal over ontwikkeling en vrije tijd; in pastorieën, kerken en kloosters waren ze vaak omringd door oude boeken, documenten en kunstvoorwerpen; wie ook maar enige neiging had in die richting te liefhebben, werd als het ware vanzelf een oudheidkundige. De dorpskapelaan Jos. Habets (1829-1893), autodidact, verzamelaar en veelschrijver, was een van de stuwende krachten in genoemd genootschap en werd later de eerste rijksarchivaris in de provincie. Ook Henri Welters (1839-1887) was een parochiegeestelijke; ook hij was, op zijn eigen manier, een typische verzamelaar. Het blijkt uit zijn tweedelige werk *Limburgsche Legendes, Sagen, Sprookjes en Volksverhalen* (1875-1876), de eerste Nederlandstalige publicatie van volksverhalen.¹⁵ Waar het Welters omging was 'deze verhalen, paarden uit den goeden ouden tijd, als uitingen vooral van het Limburgsche karakter en de Limburgsche zeden, tot welkome gasten aan den familiekring, stichtend, leerzaam en vermakelijk voor te dragen en dusdoende ons Limburg beter te doen kennen en meer te doen beminnen'.¹⁶ Van zijn hand verscheen niet lang daarna bovendien *Feesten, zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg* (1877). De volkscultuur en de 'goede, oude tijd' in het algemeen werden hier misschien voor het eerst met zoveel woorden aangegrepen om Limburg 'smoel te geven'. Anders gezegd: de lege huls werd zoetjesaan beschilderd. Uit Welters' verzamelwerken zou in de volgende eeuw door nieuwe bewerkers van dit terrein zoals Felix Rutten en Pierre Kemp gretig worden geput.

Deze gerichtheid op de geschiedenis van stad, dorp en streek impliceerde beslist geen aanbidding van het eigene, geen chauvinisme. Daarvan was in Limburg zeker tot 1900 niet of nauwelijks sprake.¹⁷ Wel kunnen we, resumierend, vaststellen dat in de Nederlandse provincie Limburg van meet af aan ambivalente gevoelens leefden ten opzichte van Holland, en dat die ambivalentie wederzijds was. Niettemin werden de banden met de rest van het koninkrijk geleidelijk hechter. Een beperkt aantal streekhistorici, verzamelaars en volkskundigen *avant la lettre* die elkaar in provinciaal verband ontmoetten droeg intussen bouwstenen aan met behulp waarvan een latere generatie na 1900 haar eigen 'Limburg' zou construeren.

¹⁵ T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers (ed.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen/Amsterdam 2000) 21.

¹⁶ Geciteerd ibidem, 21-22.

¹⁷ J. Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 31 (1986) 1-77. Vgl. de kritiek van P.J.H. Ubachs in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 257-258.

Kentering

Gehechtheid aan eigen stad en streek, vaderlandsliefde en wereldburgerschap golden lange tijd als zaken die heel goed samen gingen en elkaar in zekere zin in evenwicht hielden. Dat evenwicht werd verbroken in de laatste decennia van de negentiende eeuw. In een studie over 'de taal van het nationaal besef' signaleren Aerts en Te Velde een trendbreuk omstreeks 1870 en, wat Nederland betreft, 'een relatief heftig nationalisme' in de jaren 1880-1902, deels in reactie op ontwikkelingen in andere West-Europese landen. Het zijn de jaren van het imperialisme. Een nieuw type politiek leiderschap verschijnt en daarmee een nieuwe retoriek. 'Het denken in termen van naties was vanzelfsprekend en politici en intellectuelen buiten de dubbelzinnigheid van begrippen retorisch uit in dienst van idealen die zij verkondigden aan een achterban die nog gevormd moest worden'.¹⁸ Het kosmopolitisch humaniteitsideaal, verbroedering van volken en staten, raakt op de achtergrond. Het begrip 'vaderland' wordt ingezet om 'een warm, onberedeneerd gemeenschapsgevoel' op te roepen, en een 'instinctmatige gehechtheid aan het eigene' wordt beschouwd als een positief goed.¹⁹

Het zijn precies deze elementen die we een generatie later terugvinden in het opkomende regionalisme, dat in verschillende opzichten beschouwd kan worden als regionale variant en dubbelganger van dat nieuwe, dweepzieke nationalisme. 'Natie' was in Nederland geen ondubbelzinnig begrip. 'In de beginnende verzuiling', aldus Van Sas, 'werd het nationaal besef sterk geprikkeld door het tegen elkaar schuren van verschillende natiebeelden'.²⁰ Voor protestanten en liberalen viel het nationaal-eigene vrijwel samen met Hervorming en vrijzinnigheid; voor katholieken lag dat anders, en voor katholieken in voormalige generaliteitslanden zoals Limburg lag het wéér anders. Daar liepen als het ware twee bewegingen door elkaar: de beweging van katholieken die in een overwegend niet-katholieke natie hun plek opeisten, en daarnaast een beweging van Limburgers die het gevoel hadden dat hun gewest als wingewest behandeld werd. De eerste beweging werd voor een belangrijk deel geleid door priesters, de tweede was er een van leken. Soms liepen hun strevingen parallel, soms kwam het tot botsingen. Gemeenschappelijke noemer was een (op zichzelf niet nieuw) gevoel van achterstelling en het (wél nieuwe) gevoel dat daaraan iets te doen viel.

Een treffende uiting van regionalisme aan het begin van de nieuwe eeuw treffen we aan in *De Limburgsche Aankondiger*, een in Sittard uitgegeven katholieke krant. In een artikel van de pas aangetreden redacteur van dit blad, de jurist Gadiot, in het nummer van 7 september 1901 stuitten we op wat misschien de eerste expliciete verwoording was van de mythe van Limburgs eenheid.²¹

¹⁸ N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 420.

¹⁹ *Ibidem*, 403.

²⁰ *Ibidem*, 6.

²¹ Goltstein, 'Ontstaan', 25.

Andere gewesten, zo geeft Gadiot toe, mogen dan als gewest een langere geschiedenis hebben, onder Limburgers bestaat niettemin een onmiskenbaar gevoel van saamhorigheid, gefundeerd op geografie, historie, politiek, volksaard en cultuur. Wat Limburgers in zijn ogen verenigt en van anderen onderscheidt is 'eene eenheid van taal, eene eenheid van karakter, eene eenheid van aspiraties, een band die ons bindt, de Maas', en bovenal 'een band van achteruitstelling bij alle andere deelen van ons land'. Die achterstelling ziet hij als rechtstreeks gevolg van de Belgische opstand: 'Muiters waren wij en zijn wij gebleven in de oogen van vele onzer landgenooten'. Een typerende grief, die nog vaak zal terugkeren, is dat de in Limburg aangestelde rijksambtenaren van buiten de provincie komen en zich van de autochtone bevolking afzijdig houden.

Geluiden als deze klinken in de eerste decennia van de twintigste eeuw steeds vaker, en de grieven worden specifieker. Het is vooral de ontginning van de steenkolen in het zuiden van de provincie, met alle maatschappelijke effecten van dien, die onrust wekt en het gevoel van achterstelling versterkt. De Limburgers zijn hooguit goed genoeg om het zware, smerige, ongezonde en minder betaalde werk te doen, terwijl de 'Hollanders' de lakens uitdelen: dat is het beeld. Naast deze klacht, die gedurende de hele geschiedenis van de steenkoolwinning in Limburg niet zal verstommen, klinkt een andere, meer fundamentele: 'Ze maken het mooie Limburg dood'.²² Dit gevoel vond zijn klassieke verwoording in de novelle *Onder den rook der mijn* (1914). De auteur, Felix Rutten (1882-1971), over wie verderop meer, was de bevlogen, dichterlijke heraut van al diegenen die het regionaal-eigene voor aantasting, nivellering en verdwijning wilden behoeden: het landschap, de dorpsse, landelijke sfeer, de met het katholieke geloof verbonden gebruiken, dat geloof zelf, het dialect, enzovoort.

In 1914, het jaar waarin Ruttens novelle verscheen, besprongen de legers van het Duitse Rijk het neutrale België en stroomden grote aantallen Belgische vluchtelingen Nederland binnen. De Eerste Wereldoorlog stelde de betrekkingen tussen Limburg en zijn omgeving op scherp. Weliswaar ontsnapte de provincie aan het grote Europese bloedbad dankzij het feit dat zij in 1839 bij Nederland gevoegd en in 1867 de band met de Duitse Bond verbroken was. Maar de grieven en cultuurverschillen en de vooral tegen Hollanders gekante xenofobie waren niet van de ene op de andere dag in rook opgegaan. Een leus als 'Limburg voor de Limburgers' bracht pregnant tot uiting wat veel inwoners van de provincie voelden en dachten.²³ Zij begrepen niet waarom Limburg 'zijn Limburgsche eer, zijn Limburgsche aard, zijn Limburgsche gebruiken, zijn Limburgsche naam moet verkwanselen aan het vreemd element, dat hier goedgeluk komt zoeken'. Zij zagen hun gewest ten onder gaan, 'verzuipen in den stroom van vreemde gebruiken, van een ander savoir-vivre, van eene bij ons niet gekende hoog-aanstellerij', allemaal geïmporteerd door 'Duitsche deserteurs, en Belgische banenelingen en Friesche socialisten, en Boven-Moerdijksche wereldrondtrekkers'.²⁴

²² Felix Rutten, *Onder den rook der mijn. Eene novelle uit Limburg* (Amsterdam 1914) 31.

²³ Goltstein, 'Ontstaan', 44 e.v.

²⁴ *Het Zuiden* 15-1-1918, geciteerd in Goltstein, 'Ontstaan', 45.

De wapenstilstand van 11 november 1918 bracht geen rust; eerst hing de dreiging van een sociale revolutie in de lucht, vervolgens blies België zijn oude claim op Limburg nieuw leven in, wat in Limburg onrust en verdeeldheid wekte. Limburgse politici buitelden over elkaar heen in hun ijver om hun Nederlandse gezindheid te onderstrepen. Er scheen maar één dissident te zijn: het Tweede Kamerlid Van Groenendael.²⁵ Een uitgesproken voorstander van annexatie van Limburg door de Belgen was hij niet eens. Maar hij zag wel wat in een volksstemming over de staatkundige toekomst van Limburg. Zelfbeschikking dus: een optie die in deze jaren sterk gepropageerd werd door de Amerikaanse president Wilson. Niet zozeer wat Van Groenendael voorstond was opmerkelijk, als wel de overspannen reacties erop. In december 1918 werd huiszoeking bij hem verricht. Collega-kamerleden namen de zaak hoog op. W.H. Nolens, de voorman van de katholieke fractie, dreef de zaak op de spits. Het woord landverrader viel. De fractie royeerde Van Groenendael zelfs.

Alleen al de suggestie dat Limburgers zich zelf over hun toekomst zouden mogen uitspreken, was blijkbaar erg bedreigend. De eed van trouw verbood Kamerleden *niet* de afscheiding van Limburg te propageren.²⁶ Toch moest Van Groenendael hangen. Een kwestie waarover in de jaren 1840 tamelijk open gedebatteerd kon worden, bleek tachtig jaar later taboe. Men kan daarin het succes zien van tachtig jaar integratie van Limburg in Nederland. Maar het zegt ook iets over veranderingen in de politieke cultuur. Het Nederlandschap, de loyaliteit aan koningin en vaderland was in de sfeer van het sacrale beland. Nederlands Limburg, althans het overgrote merendeel van zijn bevolking, werd geacht katholiek te zijn en uit dien hoofde pal achter de Nederlandse katholieke politici te staan die na hun verkiezingsoverwinning in 1918 eindelijk het comfort van het regeringspluche genoten.

Intussen werd die loyaliteit van tijd tot tijd als een knellende band ervaren. De cultus van het eigene was rond 1918 bepaald niet voorbij. Goed beschouwd begon hij toen pas. De sterke groei van de steenkoolwinning bracht een stroom nieuwkomers in de streek. De bevolking werd gevarieerder van samenstelling. Gevestigde bewoners en instellingen zagen hun vertrouwde wereld uiteenvallen. Een en ander kan verklaren waarom in het bijzonder in de decennia na de Eerste Wereldoorlog van het regionalisme een grote aantrekkingskracht uitging. Periodieken werden gelanceerd, verenigingen opgericht, manifesten gepubliceerd, romans, gedichten, schoolboeken, alles met als gemeenschappelijke noemer de koestering van het eigene: een eigenheid waarvan het bestaan voor veel Limburgers kennelijk niet alleen een vaststaand gegeven was, een geloofsartikel, maar ook en vooral iets dat ernstig werd bedreigd en uit alle macht moest worden beschermd en verdedigd.

²⁵ Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht*, 172 e.v.

²⁶ Vgl. *ibidem*, stelling 2.

Het Italiaanse Limburg: Jacques van Ginneken

Waarnemingen over het Limburgs eigene als die van Craandijk, Gadiot en Rutten waren niet nieuw; ze hadden bovendien geen pretentie van wetenschappelijkheid. Dat veranderde in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Het waren vooral taal- en letterkundigen die ambitieuze pogingen deden bruggen te slaan tussen taalverschijnselen, psychologie, volkskarakter en volkscultuur. In Nederland deed niemand dat met meer flair dan de jezuïet Jacques van Ginneken. In het eerste deel van zijn *Handboek der Nederlandsche Taal* (1913) nam hij naast tal van andere taalverschijnselen (Strandhollandsch, Hottentotsch-Afrikaansch, Djoe-tongo, Soendaneesch, enzovoort) ook het Limburgs onder de loep en liet in dat verband meteen zijn licht schijnen op degenen die het spraken. Omdat de passage die hij aan de Limburgers wijdde carrière zou maken, neem ik die hieronder integraal op:

De Limburgers zoowel Zuid als Noord, West als Oost, zijn de Italianen van ons land. Juist als hun oude stamgenooten bij Keulen aan den Rijn, zijn zij lichthartiger en vroolijker, veel beweeglijker, veel veranderlijker, maar ook veel rijker van geest dan de Hollanders niet alleen, maar dan Noord-Brabanders, Vlamingen en Antwerpenaars bovendien. Zij hebben veel meer met de Luiker Walen gemeen, die even wisselend en vol zijn als zij, met evenveel lust in feesten en optochten, gaarne opgewonden praten bij een glas zwaar rinsch bier: Lambiek of Maastrichts. Daarbij hoort en komt een levendige, dolle verbeelding, zich uitsprekend in allerhande vertellingen en sagen, en soms ook wel eens in tamelijk avontuurlijke daden. Veel aanleg voor zang en muziek. Velen kunnen het den Rijnlander Rückert nazeggen:

‘EIN DENKENDES GEFÜHL, EIN INNERLICHER SANG
IST ALLES WAS ICH BIN, WAS MIR ZU SEIN GELANG’.

Toch zijn ze verre van oppervlakkig en gewoonlijk veel scherpzinniger en geestiger dan hun Noordelijke taalbroeders, die ze, fijne menschenkenners als ze zijn, o zoo graag beetnemen, en bij wien ze dan wel eens niet zonder reden den indruk van sluwe geslepenheid wekken, die ze zelf liever als voorzichtige wijsheid betitelen. Veel geleerden van grooten naam zijn in Limburg geboren en getogen. In Limburgsche kloosters bloeien mystieke rozen. Ietwat neiging tot chauvinisme en opvliegende woede ontsieren dezen schoonen aanleg. Kortom tegenover de perseverantie of secundaire functie der Hollanders, wordt het temperament der Limburgers heel en al gedomineerd door de primaire functie: d.w.z. den oogenblikkelijken indruk. Bovendien zijn zij óók emotioneel, hoewel ietwat minder dan de Vlamingen, die mede door hun vlugger beweeglijker activiteit, even als zij, scherp bij de kalme Hollanders afsteken.²⁷

Deze vlot geschreven reeks generalisaties bevat zoveel herkenbaars voor zowel Limburgers als niet-Limburgers, dat zij al snel autoriteit verwierf. Jos. Schrijnen,

²⁷ J. van Ginneken, *Handboek der Nederlandsche Taal I* (Nijmegen 1913) 170.

eveneens priester en filoloog, pionier van de volkskunde in Nederland, zelf uit Limburg afkomstig, man van 'Romaanse esprit'²⁸ nam haar graag over in zijn *Nederlandsche volkskunde*: een klassiek geworden handboek voor een wetenschappelijke discipline die op dat moment in Nederland nog in de kinderschoenen stond.²⁹ Schrijnens blik was sterk op het verleden en op het platteland gericht.³⁰ Zoals veel volkskundigen van zijn generatie legde hij de nadruk op de eeuwenoude herkomst van de boerencultuur, waarbij zijn interesse nadrukkelijk ook naar Limburg uitging. Verschillende van zijn publicaties getuigen daarvan, zoals *De doode in het Limburgsche folklore* (ca. 1890), *Overblijfselen van den Wodankultus in Limburg: folkloristische studie* (1897), en *Sint Jans minne: folkloristische studie* (1901). Hij publiceerde ook over dialecten en taalgrenzen in Limburg. De taal respectievelijk het dialect zag hij als een schatkist waarin de ziel van een volk van generatie op generatie ongeschonden bewaard en doorgegeven was. De combinatie van dialectonderzoek en volkskunde zien we ook bij Schrijnens leerling Winand Roukens, op wiens werk we verderop terugkomen.

Het romantische Limburg: Felix Rutten

Terwijl Van Ginneken en Schrijnen zich met hun werk in hoofdzaak tot de academische gemeenschap richtten, schreef de ook academisch geschoolde Felix Rutten voor een breder publiek. Hij kan gelden als een van de 'culturele tussenpersonen' die bepaalde in de elite ontwikkelde noties als het ware vertalen en doorsluizen naar bredere lagen van de bevolking.³¹ Met de volkskundigen van zijn tijd deelt hij de afkeer van de modernisering en de liefde voor het eigene - vaak vereenzelvigd met het oude, landelijke, volkse, dorpse, boerse. Rutten articuleert die gevoelens echter niet in academische verhandelingen; hij beoefent andere genres.

Een vroege, opmerkelijke uiting van zijn Limburg-sentiment is de al genoemde novelle *Onder den rook der mijn* (1914). Rutten heeft later verteld wat de aanleiding tot het schrijven ervan was; hoe hij tijdens een wandeling plotseling geconfronteerd werd met de eerste boortoren, 'een wanstaltig houten gevaarte', hoe hem de tranen in de ogen sprongen en datzelfde ogenblik naar eigen zeggen de 'Limburgist' in hem ontwaakte.³²

Die Limburgist zou voorlopig niet inslapen. Rutten hield lezingen over 'De romantiek van Limburg', die voor hem evenzeer het landschap omvatte als de geschiedenis en folklore. In 1917 verscheen zijn *Limburgsche sagen*, geschreven

²⁸ J. Brabers, 'Jos Schrijnen', in: H. Corman ed., *Nijmeegse gezichten. Vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit (Nijmegen 1998)* 13.

²⁹ J. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde I* (Zutphen 1915).

³⁰ Dekker e.a., *Volkscultuur*, 26.

³¹ Jos Perry, 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', in: Knotter & Rutten, *Maakbaar Limburg*, 65-78; 68.

³² Geciteerd in A. Gorissen, *De abdis en de zwerver. Marie Koenen en Felix Rutten en hun huwelijksjaren in Geulle* (Geulle 2005) 47. Over Ruttens novelle, zie Wiel Kusters en Jos Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).

Felix Rutten tijdens zijn studententijd in Leuven, 1905. In de literaire handboeken figureert Rutten al lang niet meer, maar in de eerste decennia van de twintigste eeuw behoorde hij tot de meest productieve en gewaardeerde auteurs van ons land. Fotocollectie Stadsarchief Sittard-Geleen.

'met ongeveer dezelfde intentie als *Onder den rook der mijn*', zoals Gorissen opmerkt, namelijk 'proberen het mooie van Limburg te behouden'.³³

In 1918 volgde Ruttens *Limburg*, een boekje in de reeks 'Ons mooie Nederland', waaraan de naam verbonden was van D.J. van der Ven, prominent vertegenwoordiger en popularisator van de volkskunde in het toenmalige Nederland. Na het voorgaande zal het geen verbazing wekken dat ook deze met 74 zwartwitfoto's geïllustreerde streekbeschrijving een monument van 'Limburgisme' geworden is. Rutten neemt in dit boekje Van Ginnekens beschouwing over 'de Limburgers' integraal over. Beter kan hij het zelf immers niet zeggen: Van Ginnekens karakteristiek, aldus Rutten, 'kan hoogstens hier en daar onderstreept of uitgebreid' worden. Rutten vat die karakteristiek zelf als volgt samen: 'het emotioneele, het chauvinistische, het verbeeldingrijke en avontuurlustige ligt in het hart van den Limburger ten grondslag aan de Limburgsche Romantiek'.³⁴

Het eigene afbakenen betekent ook het andere uitsluiten, buitenzetten. Zoals Van Ginneken de Limburgers in het bijzonder van de Hollanders onderscheidde, zo onderstreept Rutten de veronderstelde verschillen met Vlamingen en Duitsers. 'De Limburgsche sentimentaliteit kent de zoetelijkheid der Duitsche niet, en eveneens is de mystieke achtergrond der Vlaamsche zielsemotie haar vreemd. De Limburgsche ziel is rationalistischer en gezonder'. Al mag men dat rationalisme niet te ideologisch opvatten. De Limburgse ziel à la Rutten is immers 'religieus en tevens ontroerbaar', hetgeen een goede voedingsbodem vormde voor 'haar vele legenden'. Voor Rutten, Limburger en dichter, lijken Limburgerschap en ontvankelijkheid voor dichterlijke verbeelding vrijwel samen te vallen: 'In de ziel van iederen Limburger is een stuk poëzie verborgen (...) Limburg is ten slotte de poëzie van iederen Limburger, en hij brengt in dit gevoel zijn religieuze ontroerbaarheid over; zoodat die liefde voor Limburg zelf - het teeken waaraan men ze alle herkent - een bijna godsdienstig gevoel wordt'. Limburgers zijn 'een dichterlijk aangelegd volk'. Hun katholicisme heeft een meer emotionele (misschien kan men ook zeggen: meer folkloristische) dan doctrinaire inslag. Een verklaring hiervoor zoekt Rutten niet in de sfeer van volkskarakter en/of raciale samenstelling (dergelijke verklaringen zouden weldra nogal in de mode komen), maar in de geschiedenis. 'Dit volk heeft maar weinig om zijn godsdienst te strijden gehad', daardoor 'is zijn religie meer gevoelszaak gebleven', meer een zaak ook van 'schoone uiterlijkheid', waar 'de Roomsche eeredienst' royaal in voorziet. Over de vroomheid geen kwaad woord, maar veel liever spreekt Rutten van de 'juichende keerzij' ervan 'in carnaval, in kermis en volksfeest'. In Limburg heeft de godsdienst 'de levensvreugde nooit gedrukt' en verschillende gezegden getuigen van een grote gemeenzaamheid met het heilige. De Limburger - voor Rutten in dit opzicht geheel en al de Italiaan - 'gaat met de bewoners van den hemel om als met zijn goede vrienden'. Patroonsfeest en volksfeest, processie en kermis zijn met elkaar verbonden. 'De dichterlijke gebruiken van eertijds' mogen dan veelal in verval geraakt of vergeten zijn, toch

³³ Gorissen, *Abdis*, 49.

³⁴ Felix Rutten, *Limburg* (Amsterdam 1918) 74.

ziet men nog wel tekenen 'van de sierlievendheid der Limburgers', die hoogtij viert in de gilde-optocht.³⁵

Al met al is Ruttens kijk op het typisch Limburgse samen te vatten in woorden die hemzelf evenzeer typeren: poëzie, droom, romantiek, sage, legende, wonder, mirakel, bont, kleur. Rutten houdt van Limburg zoals hij houdt van Italië. Niet voor niets opent hij zijn lofzang met de woorden 'Italië begint in Limburg'.³⁶

Ruttens *Limburg* werd goed ontvangen, zeker in de provincie waarover het handelde. De recensent van de *Limburger Koerier* schreef: 'Zóó leeft deze dichter in dit prozaboekje "Limburg", dat zijn taal, die behalve liefdevol en innig, romantisch zwierig en kleurig is, schijnt opgeweld uit Limburgs ziel zelf'.³⁷

Een groot deel van zijn leven woonde Rutten in Italië. Van zijn 'heimat' Limburg bleef hij echter dromen en dichten, op latere leeftijd ook in Sittards dialect. Terugkeren naar Limburg ('onveranderd mijn grote liefde') wilde hij niet. Zelfs bij de huldiging in Sittard naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag schitterde de gehuldigde door afwezigheid. Limburg, zijn aanbedene, was deze troubadour het dierbaarst op veilige afstand.³⁸

Het bescheiden Limburg: W.G.H. Spiertz

'Italië begint in Limburg': zo vatte Felix Rutten de beschouwing over Limburg van Van Ginneken pregnant samen. Aantrekkelijke formule, die in vier woorden een oogstrelend landschap, een zonnig klimaat, een wereld van muziek en kleur en feest en katholicisme oproept! Geen wonder dat zij op haar beurt gretig geciteerd werd. Zowel Ruttens formule als de tekst van Van Ginneken vinden we terug in *Ons Limburg* (1931), een boekje voor schoolverlaters, geschreven door de onderwijzer W.G.H. Spiertz. Het was in de eerste plaats bestemd voor de zesde klassen van de lagere scholen 'die een katholiek stempel dragen' - wat in Limburg ook voor veel openbare scholen gold, zo verduidelijkte hij. Doel van de publicatie was het bijbrengen van zowel kennis van als liefde en waardering voor 'ons gewest en zijn goede katholieke bevolking'. Spiertz hoopte er met zijn boekje toe bij te dragen 'dat vele Limburgers hun te groote bescheidenheid van zich afwerpen en een eerlijk besef zich vestige van ons *eigen* kunnen, van ons *eigen* schoon, en van onze *eigen* grootheid'. Gul strooiend met woorden als 'mooi', 'lieflijk', 'indrukwekkend', 'beroemd', somde de auteur alles op wat de kinderen van hun provincie behoorden te weten: alle in Limburg geboren en op dat moment nog in leven zijnde bisschoppen (elf stuks), RK organisaties, retraitshuizen, bedevaartsoorden, devoties, kapelletjes, wegkruisen... 'Als we er langs komen, dan zetten we eerbiedig onze petjes af en we denken: "Blijf bij ons Heer, want het is bij U zoo goed"'. Spiertz wees erop hoe in 1918 de dreigende revolutie was afgewend dankzij 'de dappere mannetjes der Limburgsche Jagers en burgerwachten' en besloot: 'We mogen gerust wel een beetje trotsch zijn op

³⁵ *Ibidem*, 74-77.

³⁶ *Ibidem*, 73.

³⁷ Geciteerd in Gorissen, *Abdis*, 81-82.

³⁸ *Ibidem*, 105, 112, 114-115.

onze katholieke provincie, vooral, omdat trotsch zijn, juist zoo weinig in onzen aard ligt'.³⁹

In zijn hoofdstuk over 'de Limburgsche volksaard' putte Spiertz royaal uit Van Ginneken, wiens karakteristiek van de Limburgers als 'de Italianen van ons land' hij zoals gezegd graag overnam. Daarnaast ging hij uitvoerig in op boerenhoeven, volksgebruiken en dialecten, waarbij hij de verschillen met het algemeen beschaafd Nederlandsch breed uitmat. Na een opsomming van 'oude en vreemde gebruiken' legde Spiertz uit wat volkskunde ('met een vreemd woord "Folklore"') was en hoe je 'bijna ongemerkt' je woonplaats of geboorteplaats ging liefhebben als je je daarin verdiepte. Niet alleen deze opmerking, ook de lijst van in dit boekje besproken onderwerpen vormt een aanwijzing voor de hechtheid van het bondgenootschap tussen regionalisme en volkskunde in de jaren tussen de twee wereldoorlogen.

Het veredelde Limburg: Fons Tuinstra

Het jaar daarop, in 1932, publiceerde een andere onderwijsman, Fons Tuinstra, leraar Nederlands en geschiedenis, zijn boek *De ziel van Limburg*. De keus van de titel herinnert aan Rutten en diens bronnen. En jawel: de eerste auteur waarop Tuinstra zich beroept is, al weer, Van Ginneken. Net als bij Spiertz valt de defensieve toon op, in het bijzonder waar Tuinstra het goed recht van de liefde voor de eigen streek onderstreept, als 'onmisbare grond voor ware vaderlandsliefde'.⁴⁰ Kennelijk speelt het verwijt dat Limburgers geen betrouwbare vaderlanders zijn, op de achtergrond nog steeds een rol. Meer nog dan bij Rutten en Spiertz draait voor Tuinstra alles om het 'volkskarakter' van de Limburgers. Voor zijn stelling dat zoiets als volkskarakter wel degelijk bestaat, ook op meer lokaal niveau, beroept hij zich op het werk van de sociograaf Steinmetz.

Op bescheiden toon noemt Tuinstra zijn bijdrage een 'materiaalverzameling'. Hij is immers maar een leek! Intussen heeft hij zijn materiaal niet alleen verzameld maar ook geordend. De Limburgse ziel uiteenrafelend, verdeelt hij haar bestanddelen over vier rubrieken: (1) 'kelties-romaanse overervingen', (2) 'germaanse tendensen', (3) het katholicisme, en tenslotte (4) de gevolgen van de opname van Limburg in het Nederlands staatsverband. Tuinstra ziet de Limburgse geest min of meer als een geologische formatie, opgebouwd uit oudere en jongere strata, waarbij het oudere aanwezig blijft 'onder' het jongere. Zijn aanpak, in het bijzonder de eerste twee rubrieken, illustreert de opmars van het concept *ethniciteit* (door Tuinstra zelf overigens niet gebruikt): verwantschap ontstaan door een gemeenschappelijke afstamming van een stam - of meer stammen - uit de pre- en protohistorie.⁴¹ Het katholicisme krijgt bij Tuinstra de rol toebedeeld, het ruwe, Kelto-Romaanse en Germaanse materiaal in de loop

³⁹ W.G.H. Spiertz, *Ons Limburg. Leer-leesboek voor de hoogste klasse der lagere school* (Venlo 1931) 3, 4, 24-25, 27.

⁴⁰ Fons Tuinstra, *De ziel van Limburg* (Maastricht 1932) 7.

⁴¹ M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam 2003) 383.

van de geschiedenis te hebben *veredeld*, een proces dat in zijn ogen overigens nog steeds gaande is. Minder positief zijn de gevolgen geweest van de inlijving van Limburg bij Nederland: overheersing, achterstelling en onmondigheid.

Tuinstra's 'materiaalverzameling voor 'n ontleding van 't limburgse volkskarakter'⁴² blijkt onderweg iets heel anders te zijn geworden: een pleidooi voor het katholicisme. Het zijn niet zozeer de Limburg-haters, op wie hij zijn pijlen richt, het zijn vooral de antipapisten en meer in het algemeen iedereen voor wie het katholieke geloof heeft afgedaan. Hen houdt hij voor dat alleen het katholicisme de basis kan vormen voor een 'menswaardige gemeenschap'.⁴³ Rekatholisering van Nederland is dan ook het parool;⁴⁴ en Limburg kan daarin een cruciale rol spelen, omdat dit gewest het katholieke geloof ongeschonden heeft weten te bewaren.⁴⁵ Wel is daar nog een probleem: waar komen dan de veelbesproken sociale misstanden in Limburg vandaan: uithuizigheid, cafébezoek, drankmisbruik, gewelddadigheid, criminaliteit? Zijn die niet het product van het katholieke geloof en/of de volksaard? Tuinstra's antwoord is een mengsel van erkennen en weerleggen. Aan de ene kant betoogt hij dat de Limburgse samenleving superieur is. Aan de andere kant poogt hij aannemelijk te maken dat het met die misstanden wel meevalt en dat ze trouwens het gevolg zijn van eeuwen van achterstelling en onderdrukking, eerder een product van historie dan van aanleg.

Tuinstra's beschouwing (door een tijdgenoot getypeerd als 'gemoedelijk en soms wat oppervlakkig babbelend')⁴⁶ is een onnavolgbare mengeling van alle-daagse observaties, pseudo-wetenschap, en virulente afkeer van Hollanders en van calvinisten in het bijzonder. Intussen vinden we er wel een reeks thema's in terug die de voorstellingen van het 'eigene' jarenlang hebben bepaald, niet alleen aan de cafétafel, in spotblaadjes en carnavalsstoeten, maar ook in het organisatieleven, de journalistiek, de volkskunde en de streekromanliteratuur.

Het Germaanse Limburg: Winand Roukens

Het was wederom een leraar Nederlands en geschiedenis die, misschien hardnekkiger dan wie ook, de in dit artikel besproken noties over het anderszijn van de Limburger heeft trachten te voorzien van een wetenschappelijk fundament: de uit Kerkrade afkomstige Winand Roukens (1896-1974). Voortbouwend op werk van zijn promotor Van Ginneken en zijn leermeester Schrijnen, wilde hij de Limburgse ziel door een combinatie van taal- en volkskundig onderzoek tot de bodem peilen. 'Zoals Kornelis ter Laan in leven en werk Groningen personifieerde, Hendrika Ghijsen Zeeland, Jan Naarding Drente en Waling Dijkstra Friesland, zo was Winand Roukens decennia achtereen de vaandeldrager van

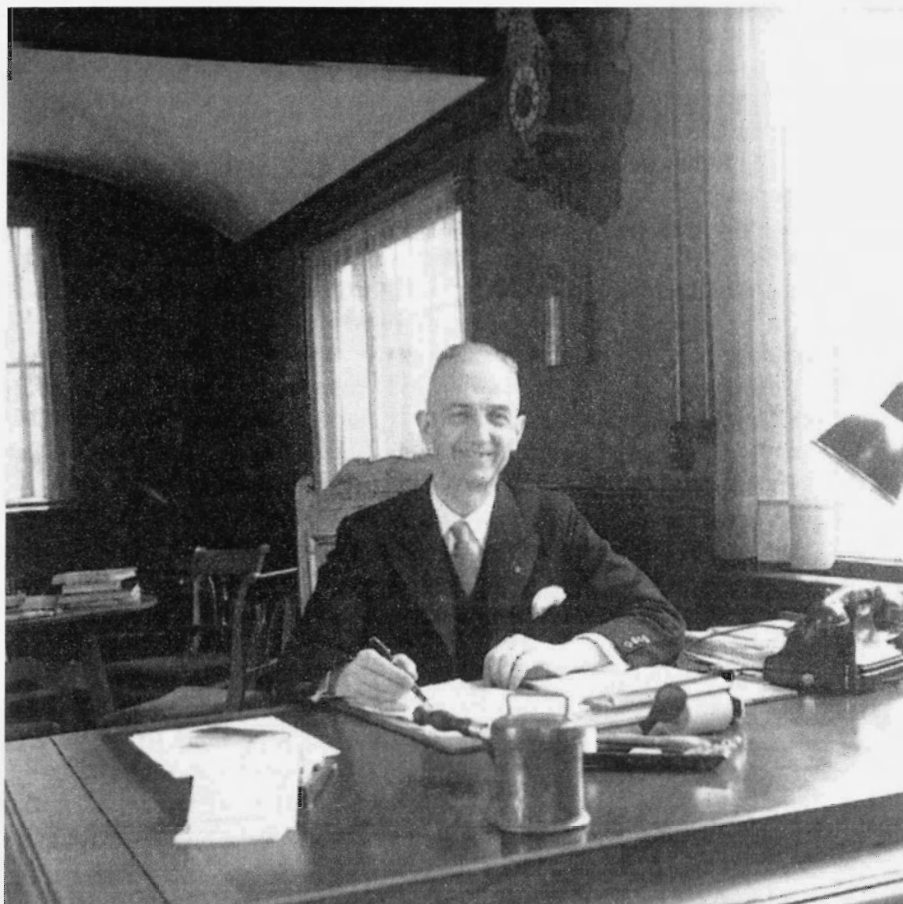
⁴² Tuinstra, *Ziel*, 8.

⁴³ *Ibidem*, 97.

⁴⁴ *Ibidem*, 125.

⁴⁵ *Ibidem*, 71.

⁴⁶ M. Kemp, *Limburgensia. Beredeneerde bibliografie van boeken betrekking hebbende op Nederlandsch Limburg. (Eerste reeks)* (Maastricht 1947) 148.

Winand Roukens in zijn nieuwe functie van directeur van het Nederlands Openlucht Museum, 1948. Fotocollectie Nederlands Openlucht Museum.

alles wat Limburg is', aldus Tjaard de Haan, auteur van een levensschets van Roukens.⁴⁷

Misschien is dat wat teveel eer, maar ongetwijfeld was Roukens wel de vaandeldrager van de volkskunde in Limburg. De hele bestaansreden van de volkskunde - in elk geval de volkskunde van de eerste helft van de twintigste eeuw - was het opsporen en koesteren van het eigene, het oorspronkelijke. De volkskunde ging uit van het bestaan van specifieke volksculturen die alleen maar op die éne specifieke bodem konden opbloeien (biologische metaforen waren in deze wereld zeer in trek). Waar het om ging was dat specifiek-eigene te determineren, niet alleen op nationaal niveau, ook op het niveau van regio's.

⁴⁷ T.W.R. de Haan, 'Winand Roukens', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1976-1977* (1977) 106-113.

De identificatie en cultivering van het eigene beperkte zich niet tot de sfeer van de dialecten. In de jaren twintig en dertig werd ook het nieuwe medium film ingezet om folkloristische gebruiken of wat daarvoor door moest gaan vast te leggen. De bekende volkskundige D.J. van der Ven verfilmde een Limburgs oogstfeest, een traditionele boerenbruiloft te Asselt bij Roermond en het zevenjaarlijkse draaksteken te Beesel aan de Maas. Ook maakte hij opnames van een sacramentsprocessie en de volkskunst der bloemtapijten, het volksgericht van de schijnbruiloft en het ezel aandrijven, een bezoek van de gouverneur, en de zegening van *kroedwès*. Wie een tastbaar voorbeeld van het typisch Limburgse in de sfeer van het wonen wilde zien en proeven kon daarvoor vanaf 1930 naar het Nederlands Openluchtmuseum bij Arnhem, waar men een boerderij uit het Zuidlimburgse Krawinkel gereconstrueerd had.⁴⁸

Een van de opmerkelijkste resultaten van het streven het eigene te codificeren was de uitgave in 1938 van een dikke, fraai geïllustreerde 'bijbel' onder de titel *De Nederlandse volkskarakters*. Redacteurs waren Piet Meertens en Anne de Vries. Piet Meertens (die model stond voor de figuur van Beerta in Voskuils roman *Het Bureau*) schreef in het verzamelwerk van 1938 zelf het hoofdstuk over de Zeeuwen. Anne de Vries, bekend als auteur van *Bartje*, leverde een hoofdstuk over de Drenten; Antoon Coolen 'deed' de Oost-Brabanters. Namen als deze suggereren al dat we hier op een kruispunt belanden van literatuur en wetenschap.

De bundel bevat ook een hoofdstuk over 'de Limburgers'. Twee hoofdstukken, om precies te zijn. Over respectievelijk de bewoners van Belgisch-Limburg en de bewoners van Nederlands-Limburg. Het hoofdstuk over Nederlands-Limburg is van de hand van dr. Winand Roukens, van huis uit een taalkundige en zoals gezegd een leerling van Jos. Schrijnen. Schrijnen en Roukens kwamen allebei vanuit het taal- en dialectonderzoek bij de volkscultuur (wat toen een heel gangbare route was).

De bijdrage van Roukens illustreert zowel de veelomvattende wetenschappelijke ambities van de volkskunde als haar beperkingen. Niet alleen de inhoud is interessant, ook de retorische strategie. Het eerste wat de auteur doet is zich distantiëren van publicaties over de Limburgse volksziel van niet-academici als Fons Tuinstra (*De ziel van Limburg*, 1932) en Math Kemp (*De geest in Limburg*, 1926). Die spraken over 'de' Limburgers en de Limburgse volksziel, maar negeerden het feit dat je daar eigenlijk niet van kon spreken. Daarvoor waren de verschillen tussen Zuid-, Midden- en Noord-Limburg immers te groot, zoals Schrijnen, Limburgkenner bij uitstek, geconstateerd had.

In overeenstemming met wat Jan de Vries, de *coming man* van de Nederlandse volkskunde bepleitte, wilde Roukens voor zijn beschouwingen over de Limburgers eerst een historisch-antropologisch fundament leggen: om een volk en zijn cultuur werkelijk te begrijpen moest men eerst kijken naar de antropologische en geschiedkundige samenstelling van het volk, het verband tussen bevol-

⁴⁸ A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).

king en bodem en de psychologische geaardheid van verschillende elementen waaruit de bevolking is samengesteld.⁴⁹ Bladzijden lang weidt Roukens uit over de samenhang van de volksaard met ras, historie en cultuur, en niet te vergeten de bodem. De *homo alpinus* komt voorbij, de langschedeligen, bandkeramiekers, blonde, rossige en donkere types. Maar enig houvast wat betreft het respectievelijke aandeel van Kelten, Romeinen en Germanen in de wording van 'de Limburgers' kan hij zijn lezers niet bieden.

De conclusie waarin het allemaal uitmondt is dan ook mager: allerlei stromingen en factoren hebben bijgedragen tot de vorming van 'de Limburgsche volksaard' [sic] - maar hoe, dat valt niet uit te maken.⁵⁰ Wat Roukens vervolgens meedeelt over de kenmerken van die volksaard komt dicht bij de gangbare voorstellingen. Limburgers zijn levendig en opgewekt, luchthartig en lichtzinnig. Hij signaleert ook honkvastheid, gehechtheid aan de eigen bodem, conservatisme. Maar, zegt hij er zelf al bij, eigenlijk zijn dat algemene trekken van boeren. Limburgers zijn van huis uit boeren, dus logisch dat ze boerse trekken hebben.

Daarnaast heeft het katholicisme op het Limburgse volkskarakter zijn stempel gedrukt. Dat illustreert hij met gebruiken en zegswijzen; hier komt de taal- en dialectonderzoeker in hem naar boven.

Interessant zijn de bronnen waar Roukens uit put. Hij verwijst naar werk van Nederlandse, Duitse en Oostenrijkse volkskundigen en naar eigen taalkundig onderzoek; maar ook naar streekliteratuur (Emile Seippens, H.H.J. Maas, Fons Olterdissen), en streekgeschiedenis; baseert zich daarnaast op persoonlijke herinneringen en indrukken, mondelinge mededelingen van allerlei zegslieden. Onderweg vergeet hij min of meer de reserves die hij aan het begin van zijn stuk heeft geformuleerd, vergeet hij kortom dat 'de' Limburger eigenlijk niet bestaat. Zijn artikel laat zien wat toen onder volkskunde werd verstaan, maar is evenzeer een politiek statement: Henri Poels, Willem Nolens en Charles Ruijs de Beerenbrouck schuift hij naar voren als model-Limburgers.

Roukens was bepaald geen kamergeleerde. Vast staat dat hij in de tijd dat de bundel *De Nederlandse volkskarakters* ontstond, zich bewust was van het mijnenveld in het grensgebied van volkskunde en politiek. Zodra sprake was van de culturele eenheid van Zuid- en Noord-Nederland of de geestelijke dan wel raciale verwantschap van alle Germanen, werd impliciet aan de legitimiteit van de bestaande staatkundige grenzen getornd. 'Speciaal in Limburg moeten wij in deze voorzichtig zijn', aldus Roukens in een brief aan Piet Meertens, een van de redacteuren van de bundel; 'noch naar Duitse noch naar Belgische zijde wensch ik voorlopig tot annexatie gelegenheid te geven'.⁵¹

⁴⁹ Barbara Henkes, 'Voor Volk en Vaderland. Over de omgang met wetenschap en politiek in de volkskunde', in: M. Eickhoff, B. Henkes, F. van Vree ed., *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zutphen 2000) 62-94; 68.

⁵⁰ W. Roukens, 'De Limburgers', in: P.J. Meertens & A. de Vries ed., *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen 1938) 293-317; 299.

⁵¹ Geciteerd in R. Ensel, 'Een verbeelde gemeenschap. De volkskundige portretfotografie van Willem van Malsen', in: Eickhoff e.a. ed., *Volkseigen*, 156-189; 167.

Gegeven Roukens' belangstelling voor alles wat met het Limburgs-eigene en in het bijzonder Limburgse dialecten te maken had, ligt het voor de hand dat hij ook actief werd in de in 1926 opgerichte vereniging Veldeke - voluit: Vereeniging ter bevordering van de Limburgsche volkscultuur en de Limburgsche dialecten. Zo redigeerde hij het gelijknamige tijdschrift. Het verenigingsmotto 'Limburgs dinke, Limburgs spreke, Limburgs blieve' is tevens een adequate samenvatting van Roukens' levenswerk of minstens een belangrijk deel ervan.

Politiek betrokken was hij ook, maar tot de volkskundigen die voor of tijdens de oorlog in nationaal-socialistisch vaarwater raakten behoorde hij niet. In een van 1941 daterend werkje over de beoefening der heemkunde liet hij opnieuw zijn licht schijnen over het volkskarakter van de Limburgers. Zich aansluitend bij Van Ginneken en de priester-dichter Jacques Schreurs (1893-1966), maar ook bij Tuinstra en Kemp (van wie hij zich in 1938 nog distantieerde), noemde hij nogmaals lichtzinnigheid, luchthartigheid, rijke fantasie en 'het domineeren der primaire functie' als typisch Limburgs. En natuurlijk het catholicisme. Als 'een religieus Germaansch volk' hadden de Limburgers het Christendom gevonden en behouden.⁵² Mede daardoor was Limburg gebleven 'rein van denken, rein van bloed'.⁵³ Wat opvalt is dat Roukens in 1941 minder moeite heeft de Limburgers als Germaans te classificeren, dan in 1938.⁵⁴ In een publicatie uit 1943 ligt het accent anders: daar beklemtoont Roukens 'de grote betekenis van Limburg als kultuurbemiddelaar tussen Zuid en Noord én Oost en West, tussen Germania en Romania'. Zijn onderzoek op het terrein van de woord- en zaakgeografie (waarvan hij in dit artikel uit 1943 enkele resultaten presenteert) bewijst 'dat Limburgia Romana, mede door de nauwe samenhang met het Luikerland, een faktor van kultuurhistorische betekenis blijkt te zijn in de geschiedenis van West-Europa'.⁵⁵ Met deze benadering sloot Roukens zich min of meer aan bij opvattingen van zijn inmiddels overleden leermeester Schrijnen. Laatstgenoemde was in de jaren dertig een van de weinige Nederlandse volkskundigen geweest die de eenzijdige oriëntatie van zijn collega's op Duitsland gekritiseerd had.⁵⁶

Na de bevrijding kon Roukens zijn carrière voortzetten, zij het dat veel van zijn onderzoeksmateriaal door oorlogshandelingen verloren moet zijn gegaan. Hij doceerde in Wageningen en Nijmegen en werd directeur van het Openluchtmuseum in Arnhem. Intussen kampte de volkskunde na de bevrijding wel met een imago-probleem. Verschillende prominente woordvoerders ervan werden beschuldigd van landverraad en kregen een publicatieverbod. Ook het regionalisme of althans bepaalde militante uitingen ervan stonden na de bevrijding in een kwade reuk. Dat verklaart voor een deel waarom Roukens' publicaties in de naoorlogse jaren nogal defensief van toon zijn.

⁵² W. Roukens, *Ons Limburgsch heem. Richtlijnen bij de beoefening der heemkunde* (Lutterade 1941) 82-87.

⁵³ E. Jaspar, geciteerd in Roukens, *Ons Limburgsch heem*, 87.

⁵⁴ Perry, 'Limburg kolenland', 70-71.

⁵⁵ H. van de Wijngaard ed., *Een eeuw Limburgse dialectologie* (Hasselt/Maastricht 1996) 210-211.

⁵⁶ Barbara Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit* (Amsterdam 2005) 307.

Zodra de voordelen van het 'algemeen beschaafd Nederlands' (het A.B.) werden uitgespeeld tegen de veronderstelde nadelen van het gebruik van streektaal, sprong Roukens voor de laatste op de bres. Typierend is zijn argument 'dat het A.B., naar vorm en inhoud, meer voor vreemde, internationale invloeden open stond, terwijl de dialecten meer hun diepeigen, alhoewel enigszins beperkt, karakter behielden (...) het landelijke, het primitieve en naïeve, het spontane en frisse, het oereigene als U wil'. Keer op keer bedient hij zich in dit verband van termen als 'gezond' en 'natuurlijk'. De streektaal was voor hem een vrijwel ongeschonden bewaard gebleven stuk middeleeuwse cultuur, en daarmee 'de behoeder van onze gezonde, steeds uit de oerbron van ons zijn opborrelende volkskracht'.⁵⁷

Formuleringen als deze raakten al tijdens zijn leven uit de mode. De achterliggende denkpatronen leiden echter een taai bestaan. We komen daarop terug.

Volgens Tjaard de Haan, auteur van een al eerder aangehaalde levensschets, heeft Roukens de verwachtingen die in de wereld van de volkskunde vooral na zijn promotie van hem gekoesterd werden, niet kunnen waarmaken. Dat zou niet alleen te wijten zijn aan de problemen rond het vak, maar ook aan 's mans 'patriarchale, casu quo autoritaire wijze van alles te willen regelen, zoals huisvaders, pastoors, landheren en burgemeesters dit destijds deden in het gewest van zijn geboorte'.⁵⁸ Misschien vielen hier karakter en wereldbeeld samen? Ooit sprak Roukens zelf van 'de patriarchale sfeer, die zijn wortels heeft in het Germaansche sibbeverband der middeleeuwen en die de ideale verhouding tusschen werkgever en werknemer demonstreert, die wij allen van harte wenschen'.⁵⁹ Het is Winand Roukens vergaan zoals Felix Rutten: mocht het Limburg zoals hij het wilde zien al ooit hebben bestaan, dan was het al tijdens zijn leven goddeels wishful thinking geworden.

Het vrome Limburg: Marie Koenen

Wie zoekt naar luchthartigheid, lichtzinnigheid en spontaniteit, zal niet gauw uitkomen bij Marie Koenen (1879-1959). Toch belichaamde deze schrijfster, méér dan Rutten, Roukens of Kemp, lange tijd in de ogen van velen het beste en tegelijk meest 'eigene' dat Limburg te bieden had. Hoewel niet in Limburg en niet uit Limburgse ouders geboren, werd zij al tijdens haar leven 'de zingende stem van Limburg' genoemd.⁶⁰ Volgens Antoon Coolen dankt Koenens oeuvre zijn eigenheid aan 'het Limburgse landschap, het Limburgse huis, de Limburgse lentelijkheid, de Limburgse vroomheid, de Limburgse kleur in stoet en gilde en feest en bronk en Zondagskerk'.⁶¹ Haar streekromans, in het bijzonder *De korrel*

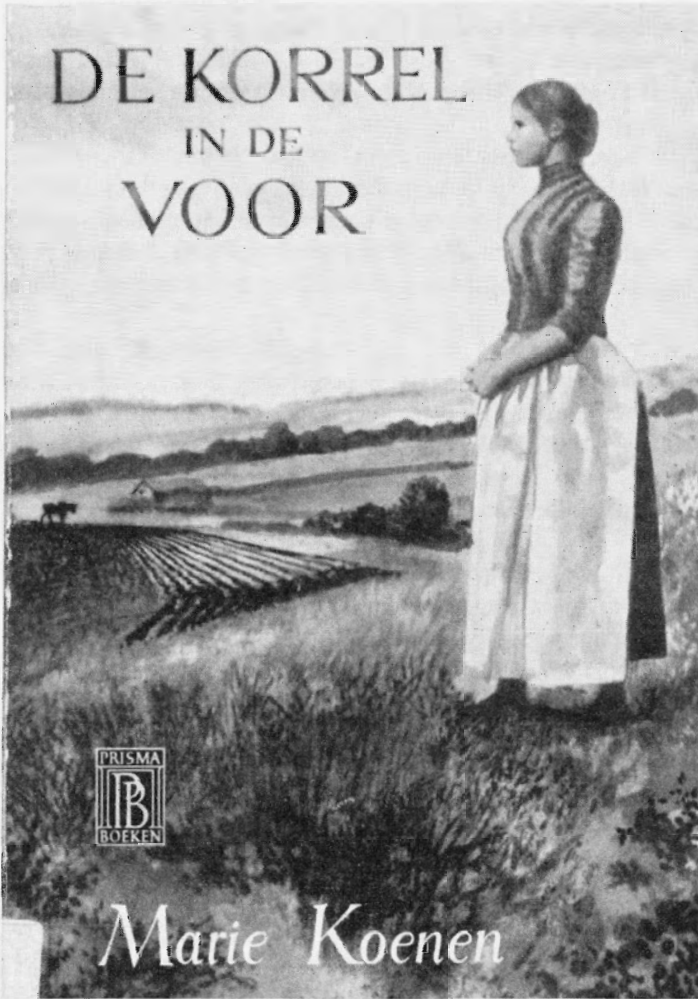
⁵⁷ W. Roukens, *Onze Limburgse dialecten en het werk van V.E.L.D.E.K.E. Een antwoord op stille en luide critiek* (Maastricht 1948) 7. Vgl. Idem, *De taal der Limburgers als spiegel van volk, geschiedenis en cultuur* (Nijmegen 1947).

⁵⁸ De Haan, 'Winand Roukens'.

⁵⁹ Aangehaald ibidem.

⁶⁰ F. van Oldenburg Ermke, 'Een litteraire jeugdliefde', *Roeping* 26 (1949) nr. 1, 100-101; 101.

⁶¹ A. Coolen, 'De Limburgse sagendichteres', *Roeping* 26 (1949) nr. 1, 41-44; 42.

Omslag van de pocketversie van Marie Koenens succesroman, waarin het oerdegelijke, traditionele Limburgse boerenleven centraal staat, 1961. Collectie SHCL

in de voor en *Wassend graan* zijn volgens een tijdgenoot 'zó vol van weldadig besef van wat Limburg is, dat een Limburger alleen ze naar werkelijke waarde zal kunnen genieten en schatten'. Diezelfde tijdgenoot prijst haar 'scherp beeldende werkelijkheidszin voor het Limburgs karakteristieke in landschap, dorp, behuizing en bewoners'.⁶²

Een Limburgse schrijver van een jongere generatie, Paul Haimon, noemde Marie Koenen al tijdens haar leven een 'reeds historisch-versteende figuur [...] ergens in de buurt van Mevr. Bosboom-Toussaint en de dames Wolf-Deken'.⁶³

⁶² M. Molenaar, 'Nelis Broens', *Roeping* 26 (1949) nr. 1, 88-92; 88, 92.

⁶³ P. Haimon, 'Kleine confrontatie', *Roeping* 26 (1949) nr. 1, 59-66; 65.

Toch moet voor haar literaire verbeelding van Limburg op zijn minst een tijd lang een behoorlijk draagvlak hebben bestaan. Haar boeken beleefden nogal wat herdrukken. Van *Het hofke* verscheen in 1979 (twintig jaar na haar dood!) de vijftiende druk.

Er is wel gezegd (zie boven) dat het Limburgse 'anders zijn' meestal neerkomt op 'Bourgondisch' en 'katholiek'. Dat laatste, 'katholiek', gaat voor Koenen zeker op. Het Bourgondische ontbreekt. Sterker: ze mijdt het als de pest, of koppelt het aan foute, antipathieke personages. Waar haar helden en heldinnen in uitblinken, dat is zwijgen, eenzelveigheid, bidden, Godsvertrouwen en zelfop-offering.

Dat is al meteen te zien in een van haar vroegste verhalen, zojuist al genoemd: *Het hofke*. Pas in 1912 verscheen het in boekvorm, maar het was al tien jaar eerder geschreven en gepubliceerd in afleveringen van het tijdschrift *Van onzen tijd*. Het 'Limburgse' blijft in dit verhaal nog vrij impliciet, zonder haar latere werk zou het nauwelijks herkend worden. Sleutelwoorden in *Het hofke* (en misschien in Koenens oeuvre als geheel) zijn: eenvoud, schreien, stil, vrede, wijding, zuiver.

Marie Koenens definitieve doorbraak als schrijfster kwam met *De moeder* (1917). Dit boek geldt als een van haar beste romans en is wel eens 'de Limburgsche roman bij uitnemendheid' genoemd. De positieve reacties juist ook van Limburgse kennissen deden haar goed en gaven haar vertrouwen, want eigenlijk wist ze niet zoveel van het leven in Zuid-Limburgse dorpen en moest ze er af en toe naar raden, bekende ze.⁶⁴

Meer dan in *Het hofke*, is het Limburgse in *De moeder* te herkennen. Om te beginnen in de schildering van landschap en dorp: boomgaarden, mergelmuurtjes, mergelwallekes en mergelrotsen, en de Geul die door de hele roman heen ruist. Sterker nog is het misschien te herkennen in de talloze verwijzingen naar kerk, geloofsleven en daarmee verbonden volksgebruiken. Het kruis dat moeder met de punt van het broodmes over de mik krast; het portret van de paus dat in de keuken hangt; het elkaar doorgeven van wijwater met de middelvinger, achterin de kerk. De opmars van de schutterij met hun trommels en hun hoorn; de processie op pinksterzondag; de witgeverfde paaltjes met de fleurige vaantjes die de route van de processie markeren; de in de kelder bewaarde mand met strooisel waarmee moeder zodra de kerkklok luidt haar stukje van de weg zal versieren; de zorg die zij besteedt aan het inrichten van een vensteraltaartje op haar vensterbank, met kaarsen en vers geplukte bloemen aan weerskanten van haar Mariabeeld. De opletende lezer weet dan al dat voor datzelfde Lievevrouwenbeeld dag en nacht een brandend lichtje staat; dat dat beeld al van moeders grootmoeder was, dat het als een schat van moeder op dochter doorgegeven is.

Limburg bood Koenen voor verhalen het decor, in dubbel opzicht: landschapelijk en sociaal. Vergeleken met de meeste hier besproken auteurs was haar ode op Limburg nogal impliciet, maar daardoor des te effectiever. Jules Persyn schreef naar aanleiding van *De moeder* bewonderend over echte 'heimatkunst'

⁶⁴ Gorissen, *Abdis*, 62.

die het algemeen-menselijke wist te vatten binnen het raam van het eigen, in dit geval dus Limburgse geweest. 'Hier komt tot zijn recht, tot zijn heerlijke recht, het landschap van Marie Koenen. De levenswarmte van 't zonnige Limburg trilt door de bladzijden heen. In zijn oude veiligheid ligt daar tusschen zijn heuvelen Vlakte verscholen [het fictieve dorp waar het verhaal zich afspeelt]. Zacht zingt het boerenbedrijf om 't stille kerkje van 't braaf gebleven dorp. Enkel dat hotel Curvers; de vloek van 't nieuwe, in 't oude gebed'.⁶⁵

Als Koenen ruim twintig jaar later haar romans *De korrel in de voor* en *Wassend graan* schrijft - feitelijk één roman in twee delen - vormt Zuid-Limburg opnieuw het decor. Weer, of nog steeds, zingt het boerenbedrijf zacht om 't stille kerkje. Weer staat Limburg - preciezer: het traditionele, boerse, dorpse, gelovige, hardwerkende Zuid-Limburg - model voor alles wat deugt en daarom verdient behouden te worden. Als rentmeester Gregoire de drie hoofdpersonen van de roman, Leonardus, zijn vrouw Rosalien en hun knecht Nelis 'nog van 't goeie ouwe Limburger soort'⁶⁶ noemt, doelt hij op werkkraft en doorzettingsvermogen. In dezelfde sfeer ligt Rosaliens ontboezeming na de geboorte van haar tweede zontje, 'een reuzeknaap van negen pond en meer... "Da's nou eerst 'ns 'n echte voor den hof!" zei 't Rosalien zelf, met 'n moedertrots als nog nooit. Al wat kracht en gezondheid was, leek die bengel bijeengegaard te hebben uit de wortels van den oerouden boerenstam, waarmee zij zichzelf verbonden voelde, nauwer dan ooit, juist sinds hij er was'.⁶⁷ Als uit Koenens werk een beeld te destilleren valt van een typische of althans ideale Limburger, dan is het - naast de zichzelf opofferende vrouw, *de moeder* - misschien wel deze baby van negen pond, geteeld uit een oeroude boerenstam en voorbestemd een oersterke, oerdegelijke boer te worden.

In *Wassend graan* (1947) vervolgt Koenen haar in *De korrel in de voor* begonnen verhaal over 'den onvoorziene weder-opbloei van dien oerouden Zuid-Limburgschen boerenstam'.⁶⁸ Colla, de veelbelovende baby uit het voorgaande boek, lijkt aanvankelijk toch niet zo'n heel degelijke jongeman te worden. Met zijn oudere broer Frans dreigt het zelfs volkomen verkeerd af te lopen als hij verstrikt raakt in de netten van een mooi meisje. Hij laat zich overhalen om samen met de student Marcel en de knappe, wereldse Cecile Steeg 'in de stad' vastenavond te gaan vieren.

Menig romanschrijver zou nu alle registers opentrekken om dit volksfeest te schilderen. Koenen wijdt aan het verloop van de drie vastenavondsdaen nauwelijks een woord. Een paar regels verder is het al Aswoensdag en lezen we dat Frans 'na den derden avond en halven nacht dansen en drinken' wakker wordt in de stal, in het hooi.⁶⁹

Het folkloristische Limburg is in Koenens romans niet afwezig, maar wat de lezer ervan te zien krijgt is een specifieke selectie. Zoals zij in *De moeder*

⁶⁵ J. Persyn, *Albertine Steenhoff-Smulders en Marie Koenen* (Leuven 1931) 130.

⁶⁶ Marie Koenen, *De korrel in de voor* (Utrecht 1940) 142.

⁶⁷ *Ibidem*, 152.

⁶⁸ Marie Koenen, *Wassend graan* (Utrecht / Brussel 1947) 171.

⁶⁹ *Ibidem*, 115.

veel werk maakte van de beschrijving van de processie en het verdere verloop van die pinksterdag, vlocht zij in *Wassend graan* beschrijvingen in van volksgebruiken rond Sinterklaas, Kerstmis, Driekoningen en Aswoensdag. Het zullen zeker ook deze ingrediënten zijn geweest waarom mensen haar boeken waardeerden; zowel de doorsnee lezers als de overtuigde regionalisten.

Uit het voorgaande mag men niet concluderen dat het Limburgse katholicisme in de wereld van Koenen vooral een geloof van uiterlijkheden is. Het tegendeel is waar. In haar verhalen draait het om personages bij wie het geloof juist heel diep van binnen zit. Terwijl bij veel andere Limburgse of Brabantse streekromanschrijvers de pastoor of de kapelaan een onmisbare rol vervult, is dat bij Koenen juist helemaal niet zo. Koenens helden en heldinnen werken dag en nacht aan hun zelfheiliging en hebben daar in wezen helemaal geen priesterlijke begeleiding bij nodig. Bijna zou men de stelling kunnen verdedigen dat Marie Koenen een crypto-protestant was.

Iets anders dat opvalt betreft de taal. Voor regionalisten als Roukens is de volkstaal, dus de streektaal, de uiting van de volksziel. In Koenens romans speelt de streektaal vrijwel geen rol; ook niet in de dialogen. Wel maakt zij gebruik van 'limburgismen', dat wil zeggen aan een der Limburgse dialecten ontleende woorden en uitdrukkingen, soms door de schrijfster ietwat verhollandst: Alla dan maar, een puneke (= een zoentje), habscharig (= inhalig) enz. Op soortgelijke manier als Antoon Coolen, Herman de Man en Anne de Vries schiep zij daarmee een tussending tussen het Algemeen Beschaafd Nederlands en de dialecten: Nederlands proza met een regionale kleur.⁷⁰ Soms laat zij het voorkomen of een algemeen bekend spreekwoord typisch Limburgs zou zijn: 'Leonardus was van de oud-Limburger leer, dat een vrouwenhand en een paardentand nooit mogen stilstaan!'⁷¹

Wat de werking en sfeer van haar verhalen bepaalt is uiteindelijk niet de regio, maar de boerenwereld en het geloof. Het regionale is ondergeschikt aan een algemenere thematiek. Daarom kon haar werk net als dat van Anne de Vries en Antoon Coolen ook vertaald worden. Die algemenere thematiek laat zich samenvatten als een geïdealiseerde boerenwereld, verbondenheid met familie en voorouders, verknochtheid aan de van hen geërfde grond en hoeve. En natuurlijk dat andere kostbare erfgoed: het katholieke geloof. Alle hoofdpersonen zijn intens vrome, godsdienstige lieden. Er wordt veel gebeden in haar boeken. Lichtzinnigheid, de trek die de inwoners van dit gewest bij uitstek zou typeren, valt in geen velden of wegen te bespeuren. Koenen schildert het liefst eenzame, eenzelvige, mensenschuwe tobbers. Ze zijn niet luchthartig, niet indolent, niet opgewekt en niet oppervlakkig, eerder ernstig, zwaartillend. Als het al Limburgers zijn, dan zeer on-Limburgse Limburgers.

⁷⁰ De voorbeelden zijn ontleend aan Koenen, *De korrel in de voor*. Vgl. Haimon, 'Kleine confrontatie', 64.

⁷¹ Koenen, *De korrel in de voor*, 96.

Het hybride Limburg: Mathias Kemp

Marie Koenen kreeg al tijdens haar leven veel lof toegezwaard, uiteraard vooral van streek- en geloofsgenoten. Een van hen is Mathias Kemp (1890-1964). Een duizendpoot: dichter, journalist, schilder, romanschrijver, geschiedschrijver, uitgever, boekhandelaar, antiquaar, bibliograaf, maar ook in zekere zin politicus, in de jaren twintig nauw betrokken bij een organisatie als de Limburgsche Liga.

Math Kemp was een jongere broer van de bekende dichter Pierre Kemp (1886-1967). Beiden werkten in hun jonge jaren als plateelschilder in een van Maastrichts grote aardewerkfabrieken. Terwijl zijn broer Pierre rumoer verreed ('Ik ben inderdaad liever alleen en liefst in het gezelschap van mooie boom-exemplaren in een park'⁷²) zocht Math het juist op. Zijn politieke leer-school was de agressieve campagne tegen de anticlericale SDAP-propagandist Henri van Vorst en diens blad *De Voorvechter* in 1908-1909. Inspirator van deze campagne was kapelaan J.A.J.A. Verheggen (1875-1936), die veel invloed had op de jonge Kemp.

Kemps eerste eigen blad *Het Zuiden* (het eerste en enige nummer dateert van 10 december 1912) wilde vooral 'de eigenaardigheden, de legenden, verhalen van ons eigen innig-schone gewest' openbaren. Deze preoccupatie heeft hem nooit meer losgelaten. Niet voor niets gaf Adri Gorissen zijn biografie van Mathias Kemp de ondertitel 'Een leven voor Limburg'.

Kemps openlijk uitgesproken sympathie voor het door Duitsland geschoffeerde België leidde ertoe dat annexionisten in hem een geestverwant en wie weet een propagandist hoopten te vinden. Hoewel hij verklaarde van aansluiting van Limburg bij België niets te willen weten, bleef het verwijt van annexionisme hem nog jarenlang achtervolgen. 'Doordat hij steeds op bleef komen voor de Limburgse belangen en daardoor vaak de Nederlandse regering kapittelde', aldus Gorissen, 'bleef hij bij de anti-annexionisten verdacht'.⁷³

Kemp betoogde dat door de massale trek van arbeidskrachten naar Limburg 'het Limburgsche element', 'het eigenlijke Limburgsche leven', in de verdrukking kwam. 'Het Limburgsche leven is een apart facet van den Nederlandschen volksaard. We rekenen ons niet beter of slechter dan Hollanders, Vlamingen of Friezen, maar we zijn anders. En voor dat andere, dat zeer zeker een verrijking is van het algemeen Nederlandsche wezen, vragen we gelijk recht van bestaan'.⁷⁴

In die laatste zin duikt een troef op die regionalisten graag en vaak uitspeelden, om zo de veronderstelde, en voor de hand liggende, botsing tussen loyaliteit jegens het vaderland en liefde voor de streek te bestrijden.⁷⁵

⁷² Geciteerd in M. Dickhaut en M.A.H. Pomerantz-Beks, *Gezicht van Maastricht. Beeldende kunst in Maastricht tussen 1900 en 1940* (Maastricht 1995) 103.

⁷³ A. Gorissen, *Mathias Kemp 1890-1964. Een leven voor Limburg* (Maastricht 1991) 59.

⁷⁴ *Limburgs Leven 24-4-1920*, geciteerd door Gorissen, *Mathias Kemp*, 59-61.

⁷⁵ R. van Ginkel, *Volkscultuur als valkuil. Over antropologie, volkskunde en cultuurpolitiek* (Amsterdam 2000)

Portret van de Maastrichtse dichter-schrijver-journalist Mathias Kemp. Houtsnede van Henri Jonas in de bundel 'Stroomversnellingen', 1924.

Evenals voor Tuinstra was ook voor Kemp de ziel van Limburg een katholieke ziel. Hij voelde zich echter niet thuis bij de militante katholieke jongeren en hun 'wat lawaaierige, grove en agressieve Christendom' zoals zich dat vanaf de jaren twintig manifesteerde. Hij verklaarde dat zelf uit de tegenstelling tussen Limburg en Holland. Wat moest hij met dat geharnaste geloof van die Hollanders, in Limburg: een streek waar het katholicisme altijd was blijven bloeien en zich nauwelijks bedreigd hoefde te achten? Liever dan op geloofskwesties te tamboereren stelde hij de veronachtzaming van regionale economische belangen en het passeren van Limburgers en katholieken bij benoemingen aan de kaak. Het waren de stokpaarden van de in 1925 opgerichte Limburgsche Liga, waarvan hij bestuurslid werd.⁷⁶

⁷⁶ Gorissen, *Mathias Kemp*, 75-76, 82.

Het zijn tevens belangrijke thema's in Kemp's brochure *De geest in Limburg*, verschenen in 1926, bundeling van een reeks in september 1925 gepubliceerde artikelen. Oorspronkelijk zijn ze geschreven voor *De Maasbode*, het in het 'Hollandse' Rotterdam verschijnende rooms-katholieke dagblad, en dit verklaart de af en toe verontschuldigende toon. Kemp probeert zijn niet-Limburgse geloofsgenoten uit te leggen waarom Limburgers moeite hebben met Hollanders. Daarbij roept hij om te beginnen de geschiedenis te hulp. Zich baserend op het *Cronijkje van het Hertogdom Limburg sedert MDCCCXXX*, geschreven door de priester, archivaris en historicus Jos. Habets (1829-1893), legt Kemp de schuld in het bijzonder bij de 'stijfhoofdige' koning Willem I. Zijn politiek heeft Limburg gebruuskeerd. Gevolg: de provincie 'wilde van de protestantsch-Hollandsche dwingelandij niets weten en zocht dan naar 't Westen, dan naar 't Oosten steun bij naar mentaliteit meer verwante volken'.⁷⁷

Soepel overstappend van politieke geschiedenis naar volkskunde, vindt Kemp dit 'wankelen tusschen het Germaansche en Latijnsche' niet iets om trots op te zijn, maar het typeert nu eenmaal 'den aard van dit grensgewest'. Overigens is de Frans-Waalse invloed volgens hem een zaak van het verleden, gelet op de 'inzinkende vitaliteit' van het 'Gallische ras'. Belangrijker vindt hij de verwantschap met de 'vroolijke', 'gemoedelijke', 'levensblijde' Rijnlanders, die men vooral niet verwarren mag met 'het modern-heidensch Pruissendom - met zijn Wandervogel, Wodanscomédie, Uebermensch-aanmatiging, met zijn kale nekken, militarisme en slechten smaak'.⁷⁸

De zuidelijke volksaard is 'ongemeen verdraagzaam' en 'vrij van fanatisme', eigenlijk tē verdraagzaam, meent Kemp: 'Men beziet er de zaken eer te lang van den gemoedelijken en onverschilligen kant. De opvattingen zijn er vaak zoo weinig scrupuleus dat gevallen kunnen voorkomen als het volgende: ter versterking van een protestantsch koor, dat aan een feestuitvoering in een protestantsche kerk deelnam, werden hulpkrachten gerecrueteerd - jongens en mannen - uit het zangkoor van een R.K. Patronaat! Limburgers gunnen de Hollandse protestant zijn plaats in de zon, aldus Kemp, maar wat ze niet willen is 'op z'n Hollandsch-protestantsch te worden geregeerd [...] we dulden geen pogingen om Geloof en volkszedes hier aan te tasten'. Een averechtse benoemingenpraktijk leidt ertoe dat men in alle Limburgse steden 'protestantsche koloniën' aantreft, 'bewoond door op zich zelf wellicht zeer respectabele personen, doch die zich vreemd voelen aan de volksgemeenschap, en die voor het volk immer de vreemden zullen blijven. En met den omvang dier koloniën groeit mede de tegenstelling tusschen volk en vreemdelingen'. Protestants Holland - 'protestantsch hier genomen in den ruimen zin van niet-Katholiek' - heeft 'de les van 1830-1839 [...] niet goed begrepen [...] Wij, in het Zuiden, zijn intusschen goede, onbaatzuchtige Nederlanders gebleven'.⁷⁹

⁷⁷ M. K[emp], *De geest in Limburg. Met een inleiding van de Limburgsche Liga* (Sittard 1926) 7.

⁷⁸ Ibidem, 7, 10, 12.

⁷⁹ Ibidem, 15-16.

Het verschil in godsdienst is voor Kemp de kern van een veel meer omvattende kloof in mentaliteit en levenshouding:

*De luidruchtige, beweeglijke, feestlievende en spozuchtige aard van den Limburger contrasteert sterk met het karakter-gemiddelde in het Noorden. In menig opzicht is de Zuiderling ruimer van opvatting, veel minder ceremonieel aangelegd en nog minder gesteld op goedkoope of dure deftigheid. Duitsche geleerden hebben gemeend deze eigenaardigheid op rekening te kunnen stellen van de Keltische afstamming, waardoor natuurlijk flinke Germaansche en Gallische strepen loopen.*⁸⁰

Mede op grond van 'rasgemeenschap' van Vlamingen en Nederlanders pleit Kemp aan het eind van zijn brochure voor federatieve eenheid in Groot-Nederlands verband, 'een alle stamgenooten omvattenden staat: een groot-Nederland'.⁸¹

Zoals gezegd had Kemp naast journalistieke ook literaire aspiraties. De door de zelf nog heel jonge Marie Koenen geschreven tekst van de feestcantate die in 1898 in Maastricht gezongen werd ter ere van de pas gekroonde koningin Wilhelmina ('Daar was eens een stede,/ heel grijs en heel oud,/ zij werd in het verleden gebouwd') was een van Kemps vroegste poëtische ontroeringen. Toen Kemp zelf aan het dichten sloeg, was Koenen een van degenen naar wie hij zijn pennenvruchten stuurde.⁸²

Math Kemp, elf jaar jonger dan Marie Koenen, schreef zelf naast veel ander werk ook streekromans of althans streekromanachtige boeken: vier in totaal. Behalve hun initialen hebben de twee auteurs nog meer gemeen: hun sterke band met Limburg, Zuid-Limburg, om precies te zijn; hun speciale band met Maastricht, de stad waar ze opgroeiden en vele jaren woonden; en hun katholicisme. Des te opvallender zijn de verschillen. Weliswaar hebben beiden naam gemaakt als kenners en propagandisten van het typisch Limburgse, maar wie Kemps Limburg vergelijkt met Koenens Limburg, gelooft nauwelijks dat deze twee in dezelfde tijd dezelfde streek hebben bewoond.

Literair gezien hebben Kemps romans niet hetzelfde niveau als het werk van Koenen, maar wat ons in dit verband vooral interesseert is hun bijdrage aan het repertoire van het typisch Limburgse. Kemps eerste en succesvolste roman, *De bonte storm* (1929) is al meteen een uitgesproken Limburgs of liever Maastrichts boek. Het verhaal heeft niet veel om het lijf. Kemp wilde een lans breken voor het carnaval. Hij wilde naar eigen zeggen 'het dolle, bonte bewegen der menigte in feestroes' schilderen en daarmee 'het folkloristisch zoo belangrijke gebeuren vastleggen'.⁸³ Hij wil met zijn roman in feite materiaal leveren voor de kennis van de volkscultuur.

⁸⁰ Ibidem, 18.

⁸¹ Ibidem, 28-29.

⁸² Gorissen, *Mathias Kemp*, 18, 43.

⁸³ Kemp, *Limburgensia*, nr. 93.

In vrijwel alles lijkt de Kemp van deze roman het tegendeel van Marie Koenen: hij concentreert zich op de stad, op lichtzinnigheid, zorgeloosheid, frivoliteit, erotiek, maakt zelfs melding van 'anti-conceptionele middelen'.⁸⁴

Kemp lijkt op zijn minst beïnvloed door opvattingen uit de toenmalige volkskunde over volkskarakters en de biologische oorsprong daarvan. In elk geval vindt hij het aardig zijn personages daarover te laten filosoferen. De invloed van afkomst en ras speelt een rol in elk van zijn romans. In *De bonte storm* zet hij een theorie uiteen over 'het fijne, levendige, kleinere, tevens indolente grensras' waartoe de personages behoren:

Onder schijn van nieuwe frischheid, toch gecompliceerde naturen, resultaten van meerdere rassen. Limburgsche zuiverheid van zeden en goedaardigheid, vermengd met Waalschen geest en Luiksche genotzucht, met Rijnlandsche romantiek en Keuschen humor. Sensueel, maar zonder de felle hartstochtelijkheid der Gallische naturen, vrij ook van het al te dweeperige en sentimenteele der Germaansche neven. Fatalistisch passief, verontrust door vlagen van opbruisende energie, gevolgd door inzinkingen van zelf-ironie. Uiterlijk nimmer geheel zichzelf, altijd onder min of meer vreemde regenten, waardoor de innerlijke originaliteit zich evenwel verpuurde.⁸⁵

Alsof hij zelf deze theorie toch ook wel met een korreltje zout neemt, vervolgt Kemp zijn verhaal dan in een nieuwe alinea:

Onbewust van zooveel erfelijke begaving en belasting, begonnen 'de zès hertekes' [zijn romanpersonages, JP] het meer bewuste deel van hun bestaan. Met het gevoel, dat de wereld pas draaide.⁸⁶

Hoe serieus Kemp zelf die 'erfelijke begaving en belasting' neemt, is dus niet altijd duidelijk. Een dosis ironie is in zijn romans onmiskenbaar aanwezig. Anderzijds zagen we dat hij ook in de brochure *De geest in Limburg* nogal uitvoerig ingaat op het hybride karakter van de Limburgse bevolking. Het blijft opvallend hoe vaak zulke passages terugkeren. Sanneke, de heldin uit een andere roman van Kemp, *Vallende vogels* (1934), wordt omschreven als 'een blonde Keltische of Germaansche naar het uiterlijk, doch met Gallische eigenschappen van gevoel en karakter'. Nu eens heet zij 'het schoone, blonde Vlaamsche meiske',⁸⁷ elders is ze Limburgs⁸⁸ en Kemp gebruikt ook wel het woord Belgisch. Belangrijker is de afkomst in zijn derde roman, *Het kwellende wonder* (1936). Hier is de heldin, Ange Cortesem, de dochter van een Limburgse vader en een Twentse moeder: een ongelukkige verbintenis, niet alleen omdat die ouders elkaar niet zo liggen, maar vooral doordat ze hun dochter opzadelen met een genetisch pak-

⁸⁴ M. Kemp, *De bonte storm. Een carnavalsroman* (Den Haag 1929) 46.

⁸⁵ *Ibidem*, 66-67.

⁸⁶ *Ibidem*, 67.

⁸⁷ M. Kemp, *Vallende vogels. Roman van het Albert kanaal* (Maastricht 1934) 188.

⁸⁸ *Ibidem*, 81, 199, 210, 225.

Omslag van Mathias Kemps roman uit 1934, over een tragische liefdesrelatie rond de werken aan het Albertkanaal. Collectie SHCL.

ket vol tegenstrijdigheden. Ze heeft een wilde kant en een serieuze kant. Het ene moment ligt ze te fuiven in de dancings: dat is de erfenis van haar lichtzinnige vader. Het andere moment spelen de genen van de Twentse, Westfaalse, Germaanse moeder weer op en wil Ange het klooster in. De carnavalsdagen brengen haar gespletenheid ten volle aan het licht: haar innerlijke conflict - 'te zijn geraakt door 't bovennatuurlijke en van aanleg bevrediging te moeten zoeken in het natuurlijke'. Iemand bedenkt voor haar een bijnaam: de Madonna van de dancings.⁸⁹ Wat voor Ange respectievelijk de Limburger in het algemeen geldt, kan in feite worden gezegd van Kemps romanwereld als geheel: het zijn hybriden.

⁸⁹ M. Kemp, *Het kwellende wonder* (Maastricht 1936) 119.

De wereld van *Het kwellende wonder* is onmiskenbaar aangeraakt door de moderne tijd. Het is een wereld van dancings, jazz-muziek, sex-appeal, krijsende radio's, toeterende auto's, futurisme, cubisme en psycho-analyse. Op een vergelijkbare manier speelt Kemp in *Vallende vogels* met Hollywood, parachutespringen, het rijke Amerika, en de mores in de filmwereld. Men kan zelfs spreken van een 'filmisch' geschreven boek.⁹⁰

Intussen verwijderen beide boeken zich in veel opzichten niet ver van de klassieke streekroman, zeker niet in hun ontknoping. In *Het kwellende wonder* ontmoet Ange tenslotte Sander - overigens ook weer een hybride: boer, maar zeer belezen, en met een diploma van de landbouwhogeschool op zak. Na het gezamenlijk eten van rijstevla ontstaat er een toenadering, ze trouwen, en 'tot blijde verrassing van Sander' (en ook wel van de lezer) ontpopt Ange zich als een goede boerin 'met administratief talent', die 'met stijgend gezag' het werk der ondergeschikten inspecteert. Hen beiden wacht 'een gezond leven, te midden van nimmer falende vruchtbaarheid der natuur; een sterkende strijd tegen vijandige streken van zon en regen en wind'.⁹¹ Als Ange zwanger wordt, ontbreekt niets meer aan haar geluk. Weliswaar heeft zij al eerder een kind gehad, een aangenomen zoontje, maar dat kwam uit Rusland; al babbelde het een aardig mondje Limburgs dialect, het joch zou toch nooit kunnen aarden in een wezensvreemde omgeving, reden waarom Ange hem heeft afgestaan.

Ook *Vallende vogels* eindigt, bij alle ironie, geruststellend. Wel komen Sanneke en Willy, de hoofdpersonen, om het leven; maar hun getourmenteerde zielen worden gered. Sanneke, het ietwat verwaande meisje dat zo op Marlene Dietrich leek en van een glorieuze toekomst droomde, vindt op haar sterfbed in het Amerikaanse hospitaal haar gemoedrust als een Vlaamse pater haar toespreekt in 'de spraak van haar geboortegrond'.⁹² In diezelfde geboortegrond wordt ze begraven, nadat 'naar voorvaderlijke zeden [...] acht maagden, voorafgegaan door bruidjes in witte processiekleeders' het lijk naar de kerk hebben dragen, onder de klanken van Chopins treurmars, gespeeld door de harmonie.⁹³

Dat brengt ons bij een laatste opmerking over Kemp. Het katholicisme is in zijn boeken zeker niet afwezig. Het ziet er alleen heel anders uit, dan bij Koenen. Dat spreekt misschien het sterkst uit zijn laatste roman *De felle novene*. Ongewoon van opzet: deze keer geen hij en zij die elkaar moeten krijgen, in plaats daarvan een handvol paters die, ergens in het midden van de negentiende eeuw, de stad Torenen (= Maastricht) tot bekering willen brengen. Maar aan het begin en het eind van zijn roman plaatst Kemp beschrijvingen van twee volksfeesten, kermis en carnaval, die al het geploeter van de clerus om zielen te winnen sterk relativeren.⁹⁴

⁹⁰ Wiel Kusters & Tom Sintobin, 'Een "moderne streekroman"? Vallende vogels. Roman van het Albert Kanaal (1934) door Mathias Kemp', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 2003-2004, 23-45: 41.

⁹¹ Kemp, *Het kwellende wonder*, 219-220.

⁹² Kemp, *Vallende vogels*, 240 (cursivering JP).

⁹³ Ibidem, 246.

⁹⁴ M. Kemp, *De felle novene* (Maastricht 1947).

De romans van Koenen sloegen meer aan dan die van Kemp. Maar in die van Kemp klinkt meer straatrumoer. Hij kijkt en schrijft meer met de blik van een sociograaf, een volkskundige, een journalist. Terwijl Koenens Limburg boers en dorps en negentiende-eeuws is (*De korrel in de voor* en *Wassend graan* zijn gesitueerd in de jaren 1870-1900) en Roukens' Limburg zelfs middeleeuwse trekjes heeft, staat Math Kemp met beide benen in zijn tijd. Hij maakte deel uit van een groep schrijvers en beeldende kunstenaars die het oude en het nieuwe Limburg, korenveld en mijnschacht met elkaar wilden verzoenen.⁹⁵

Het verdroomde Limburg: Paul Haimon

Wie uit het voorgaande de generaliserende conclusie trekt dat het Limburg van de ouderen dorps- en romantischer was dan dat van de jongeren, mag de van 1940 daterende roman *Jonkheid* van de schrijver-dichter Paul Haimon niet ongelezen laten. Haimon (pseudoniem van Leo Cornelius Willem Laugs, 1913-1996) was de jongste van de in dit artikel besproken figuren. Toen zijn genoemde roman verscheen, was hij nog geen dertig.

In zijn bibliografie *Limburgensia* ruimt Math Kemp voor *Jonkheid* nadrukkelijk een plaats in en hij maakt ook duidelijk waarom. Het gaat om een verhaal gesitueerd in het Zuid-Limburgse landschap (dat Haimon, in de woorden van Kemp, 'met veel kleur en kijk op het karakteristieke' schildert), een verhaal dat zich afspeelt in een samenleving met 'Limburgsche karaktertrekken', rondom hoofdpersonen die 'blijk geven van de Limburgsche mentaliteit'. Kemp zelf zag hier intussen wel een probleem. Een streekroman was in zijn ogen niet een literaire constructie zoals andere; hij moest tegelijk een volkskundig verantwoord document zijn. En dat was *Jonkheid* niet. De roman schildert volksgebruiken die in werkelijkheid niet bestaan of althans in Limburg niet bestaan. 'Niet-kenners der streek' kregen van Kemp daarom het dringende advies, de roman 'als studiemateriaal, met reserve te betrachten'.⁹⁶

Zo gretig als Kemp zelf in zijn romans de moderniteit en het heden binnenhaalt, zo afkerig daarvan lijkt Haimon, althans in deze eerste roman. Zijn personages verplaatsen zich niet per auto (laat staan per vliegtuig), maar te paard of te voet. De stad staat bij hem voor materialisme en gemakzucht, het dorp daarentegen voor kleur en leven. Woorden die opvallend vaak terugkeren zijn 'droom', 'bont', 'zilver' en 'wild'.

Of het verhaal zoals Kemp stelt inderdaad in Zuid-Limburg speelt, is nog maar de vraag. De meeste toponiemen zijn fictief. We vernemen dat Wil en Mia Leerinx afkomstig zijn uit 'het Kempische',⁹⁷ dat de hof van Wils vader 'ginds aan de Maas ligt',⁹⁸ maar verder lijkt het verhaal zich af te spelen in een fantasie-landschap. Ook de voor Limburg typische katholieke devoties en folklore ontbre-

⁹⁵ Perry, 'Limburg kolenland', 67 e.v.

⁹⁶ Kemp, *Limburgensia*, nr. 90.

⁹⁷ P. Haimon, *Jonkheid* (Den Haag 1940) 25.

⁹⁸ *Ibidem*, 112.

ken nagenoeg of zijn door Haimon getransformeerd: een belangrijke rol speelt een fictieve, jonge traditie van Kerstspel-uitvoeringen in het dorp Benedendal en een al even fictief fluitconours in het dorp Achterdal.

Rändel, een van Wils zoons, mag Latijn en Grieks gaan leren, maar of dit een aanloop naar het priesterschap is blijft lang onduidelijk; pas in de laatste hoofdstukken is sprake van 'het klooster', 'monnikskleeren', 'priesterstudent'.⁹⁹ Rändel is dus inderdaad voorbestemd voor het priesterschap, maar op het oogstfeest danst hij als de beste, met telkens andere meisjes; waarop Wale tegen Rein zegt dat Rändel 'wel een goede pater zou kunnen worden, omdat hij het leven goed zou begrijpen en omdat hij niet kwezelachtig was'.¹⁰⁰

Kortom, de sfeer is wel religieus en godvruchtig, maar niet kerks. De reserves van de pastoor jegens bepaalde volksgebruiken worden wel vermeld, maar spelen geen belangrijke rol. Dialect ontbreekt. De namen van de personages zijn eerder exotisch dan typisch Limburgs: Wale, Rilda, Florecijn, Dinge, Rändel, Gwendeleene...

Jonkheid is niet zozeer een streekroman als wel een boerenroman: het verhaal draait om sterke boerenzonen en mooie boerendochters met een hartstochtelijk verlangen liefde en huwelijksgeluk te vinden, liefst daar waar zij geworteld zijn: op het land en de boerderij van hun ouders. Zo blijft de succesvolle boer Wil Leerinx verlangen naar het herwinnen van het land in de Kempen dat zijn ouders hebben bewerkt. Al met al lijkt de wereld die de beginnende romanschrijver Haimon schildert in menig opzicht op die van Marie Koenen: een schrijfster van wie hij zich een kleine tien jaar later nogal nadrukkelijk heeft gedistantieerd.¹⁰¹

Keren we terug naar het oordeel van M. Kemp. De vanzelfsprekendheid waarmee hij een boek als *Jonkheid* als een Limburgse streekroman beschouwt en kritiseert, doet achteraf merkwaardig aan. 'Het Limburg dat Haimon schildert, is niet het echte Limburg', zegt Kemp eigenlijk. Maar wat beweegt hem een roman die zo nadrukkelijk sprookjesachtig van sfeer is, te bekijken door zo'n realistische - of liever regionalistische bril? Er lijkt maar één aannemelijke verklaring te zijn: destijds (ruwweg in de jaren 1920-1950) was onder de in Limburg werkzame schrijvers en kunstenaars het regionalisme zo dwingend dat het zich niet meer wegdenken liet. Het was een ideologie geworden.

Het zwerige Limburg: Charles Eyck

De lofzangen op het vele goede of zelfs superieure dat Limburg te bieden zou hebben, kregen niet zelden een politieke lading mee: afkeer van socialisme en communisme, van Holland, van 'vreemde' invloeden; sympathie voor de Groot-Nederlandse beweging. Liefdesbetuigingen aan de streek waren overigens geen

⁹⁹ Ibidem, 226, 230, 261.

¹⁰⁰ Ibidem, 233.

¹⁰¹ Haimon, 'Kleine confrontatie'.

monopolie van het conservatief-katholieke Limburg. De in Schaesberg geboren Tachtiger Frans Erens (1857-1935) bezong zijn Limburgse jeugd in 'Jongensjaren'.¹⁰² De in Gulpen geboren socialist Willem Vliegen, door tijdgenoten wel getypeerd als koel, nuchter verstandsmens, publiceerde een berijmde romantische lofzang op zijn geboortegrond: 'Bekoorlijk Zuid-Limburg'.¹⁰³ Erens en Vliegen schreven hun odes allebei op een leeftijd die nostalgie in de hand werkt, maar veel jongeren deelden dergelijke gevoelens.

Niet alleen de meeste in de provincie werkzame schrijvers, ook de in Limburg actieve beeldend kunstenaars manifesteerden zich met een zekere vanzelfsprekendheid als Limburgers en werden bovendien ook door de buitenwereld zo gezien. Veelzeggend zijn de persreacties op de in Den Haag in 1937 gehouden expositie van 'Hedendaagsche Limburgsche Kunst', die werk omvatte van Henri Jonas, Charles Vos, Joep en Suzanne Nicolas, Charles Eyck en anderen. De meeste critici waren het erover eens dat de tentoongestelde kunst zich kenmerkte door een specifiek Limburgs karakter. Men omschreef het met termen als zwierig, levenslustig, uitbundig, gemoedelijk, 'barokkerig' (al zag men wel dat een en ander voor Henri Jonas niet helemaal opging).¹⁰⁴

Op grond van overeenkomsten die men zag of wilde zien tussen de producten van een aantal in Limburg werkzame kunstenaars werd zelfs gesproken van een 'Limburgse school'. Monumentale kunst voor kerken en openbare gebouwen nam in hun oeuvre een opvallende plaats in. Zowel in dit monumentale als in hun vrije werk, zowel in vorm en sfeer als in thematiek, herkende men 'typisch Limburgse' elementen: bontheid, speelsheid, naïviteit, gevoelswarmte, verwijzingen naar het Limburgse landschap, naar legenden, volksdevotie en folklore. Geen kunstenaar representeert die combinatie sterker en uitbundiger dan Charles Eyck (1897-1983); geen enkel oeuvre is zo Limburgs. Het geldt al voor een vroeg schilderijtje als 'Landschap met mergelgroeve' (1917), zoals het geldt voor 'De begrafenis' (1938) en 'Schutterskoning' (1952). Het spreekt uit zijn evocaties van de carnavalsviering zoals het grote doek 'Lof der Zotheid' (1980), zijn 'Konin-ginnedag' (1960), maar ook uit veel van zijn stads- en dorpsbeelden: Molen van Nuth, Château Sint Gerlach, Beekstraat / Strabeek, Sint-Janskerk te Maastricht.¹⁰⁵ Toch was hij aan het begin van zijn loopbaan, in de jaren twintig, eerder een kosmopoliet: werkzaam in Italië en Frankrijk, in zijn stijl verwant met kunstenaars als Dufy, De Chirico en Utrillo, en onbetwistbaar modern. Het was niet alleen de praktische noodzaak geld te verdienen, die hem ertoe bracht monumentale opdrachten te aanvaarden, het paste bij zijn talent. Wie hem wegzet als 'typisch voorbeeld van een provinciaal', doet hem tekort.¹⁰⁶ Vast staat echter wel

¹⁰² F. Erens, *Vervlogen jaren* (Zwolle 1958) 29 e.v.

¹⁰³ J. Perry, 'Land van herkomst. Raadsels rond Willem Hubert Vliegen', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1993-1994*, 8-18; 16.

¹⁰⁴ M. Dickhaut & M. Beks, *Hedendaagsche Limburgsche Kunst 1937-1999. Retrospectie / Reconstructie* (Maastricht 1999) 74-75.

¹⁰⁵ J. Pouls e.a., *Charles Eyck 1897-1983. Kunstenaar tussen vernieuwing en traditie* (Maastricht 1997).

¹⁰⁶ Peter Yvon de Vries, in L. van Gorp & K. Goeyens, *Verslag colloquium eeuwfeest Charles Eyck* (Maastricht 1998) 52.

'Schutterskoning' van Charles Eyck. Olieverf op doek, 1952. Particuliere collectie.

dat als in de beeldende kunsten het typisch Limburgse ergens zichtbaar is, dan in het oeuvre van Charles Eyck.

Besluit

Niet alleen Charles Eyck, ook verschillende andere van de hierboven behandelde schrijvers, geleerden en kunstenaars bleven tot soms lang na 1945 actief en produceerden werk dat in veel opzichten als representatief kan gelden voor het specifiek regionale, het eigene. Maar het *regionalisme* was in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw over zijn hoogtepunt heen. De explosieve politieke lading was eruit. Van Groot-Germaanse verbanden en verwantschappen werd na de Tweede Wereldoorlog om voor de hand liggende redenen weinig meer vernomen. Het Groot-Nederlandse perspectief maakte min of meer plaats voor de Benelux en de Europese Economische Gemeenschap. Van potentiële spanningen tussen Hollands-protestantse en Limburgs-katholieke aspiraties was vrijwel geen sprake meer. Uiteraard zal tussen centrum en periferie altijd en overal wel wrijving blijven bestaan. Maar de uitbundige viering van het gouden jubileum der staatsmijnen in 1952 maakte duidelijk hoezeer dit bedrijf,

Charles Eyck in zijn atelier in Ravenbos, werkend aan het schilderij 'Lof der zotheid', 1979. Foto: Guy van Grinsven.

aanvankelijk gevreesd en verwenst als Hollands-calvinistische indringer, wortel geschoten had en verlimburgst was.¹⁰⁷

Het neemt niet weg dat van tijd tot tijd oude ressentimenten oplaaiden. De sluiting van de mijnen vormde een pijnlijk proces, temeer doordat ze samen viel met een omslag in de conjunctuur. In diezelfde jaren zeventig lanceerde het kabinet-Den Uyl een wetsontwerp tot vorming van 24 mini-provincies. Bij uitvoering van dit project zou Limburg worden opgesplitst en, strikt genomen, ophouden te bestaan. De Limburgsche Liga uit de jaren twintig leek te herleven in de vorm van het actiecomité *Limburg blief Limburg*. Jo Wijnen, columnist van het *Dagblad voor Noord-Limburg*, zag er weinig in. Hij wees op het schrille contrast tussen de commotie over een in zijn ogen betrekkelijk onschuldige bestuurlijke reorganisatie (die overigens niet doorging), en de 'gelatenheid', de 'lankmoedigheid', de 'passiviteit', sterker nog, de 'aan masochisme grenzende lijdzaamheid', waarmee de provincie de zoveel zwaardere klappen van de mijnsluiting incasseerde.¹⁰⁸

Vergeleken met Rutten en Tuinstra wordt de volksaard hier op een heel wat minder vleiende manier gedefinieerd. Wijnen hekelt het *lijdzame* Limburg.

¹⁰⁷ Jos Perry, 'Jubeljaren. Staatsmijnen weerspiegeld in vier jubilea', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 134-135 (2000) 7-84; 80.

¹⁰⁸ Jo Wijnen, *Bestaat Limburg echt?* (Maasbree / Voeren 1978) 30-32.

De trots op de eigen volksaard die een eerdere generatie aan de dag legde, verkeert bij hem als het ware in zijn tegendeel en slaat om in scherpe zelfkritiek.

Al met al lijkt het regionalisme zoals zich dat vooral vóór 1940 articuleerde, een gepasseerd station. Toch is het aannemelijk dat regionalisme zich zal blijven manifesteren, zij het in wisselende vorm en intensiteit. Toenemende integratie en cultivering van het eigene zijn twee kanten van dezelfde medaille. Regionalisme is niet alleen het koesteren van verschillen, het is ook het construeren daarvan - of het opnieuw construeren.

Leerrijk is in dit opzicht de studie van Celia Applegate over Duitsland. Zij wijst op de kracht waarmee de traditionele cultus rondom dat onvertaalbare begrip *Heimat* in het naoorlogse Duitsland en in het bijzonder in Rheinland-Pfalz verdrongen leek te worden door de - overigens in heel Europa waarneembare - 'Amerikanisering' van de cultuur. Anderzijds plaatst zij bij dat laatste begrip toch ook nuttige kanttekeningen. Zo blijken de dialecten nog steeds vitaal en populair ook onder jongeren. Het concept *Heimat* (hoe ook gedefinieerd) wordt door Duitsers nog steeds als essentieel deel van hun sociale identiteit beschouwd; niet alleen politieke wetenschappers en antropologen beweren dat, het wordt ook onderstreept door het fenomenale succes van de tv-serie *Heimat*. En sinds de val van de Berlijnse Muur in november 1989 zien we hoe zich ook in Oost-Duitsland provinciale Duitse identiteiten en het '*Heimat*-bewustzijn' opnieuw manifesteren.¹⁰⁹

Ook Nederlands-Limburg koestert het verschil, vanouds, of weer opnieuw. Hoe dat in zijn werk gaat, tot op de dag van vandaag, kunnen we zelf waarnemen. Luister bijvoorbeeld naar de liedjes van *Rowwen Hêze*. Bestel een streekgerecht, in een van de eethuisjes die zich daarop toeleggen. Bezoek de expositie 'Reis naar Welten': coproductie van fotograaf Ton van Til en dichter Peter Winkels die 'samen op zoek gingen naar het wezen van Limburg, het landschap en haar bewoners'.¹¹⁰ Luister en kijk naar *L1*, de Limburgse omroep, die zelfs de weersvoorspellingen een onmiskenbare regionale kleur weet te geven. Sla een blik in toeristische gidsjes als *Limburg & Limburg*, die vandaag de dag niet meer uitweiden over het katholieke geloof, maar ons leren dat we de 'echte' Limburger herkennen aan zijn gevoel voor tradities en zijn liefde voor het goede leven.¹¹¹ Of luister naar de installatiespeech van de in juli 2005 aangetreden commissaris van de koningin, 'gouverneur' L.J.P.M. Frissen:

Met veel trots zeg ik [...]: ik ben een Limburger [...] Ik ben een Limburger. Ik ben geworteld in het Limburgse gemeenschapsleven en in onze rijke culturele traditie. Ik koester het sterke regionale bewustzijn en voel mij verknocht aan dit bijzondere gebied in Nederland en Europa. Ik ben een Limburger. Maar juist als Limburger zie ik zo goed wat ons tegenhoudt. Aan de ene kant hebben wij een bijzondere hang naar de regio, de kleinschaligheid, de menselijke maat. Aan de andere kant willen wij onze partij

¹⁰⁹ Celia Applegate, *A Nation of Provincials. The German Idea of Heimat* (Berkeley 1990) 244-246.

¹¹⁰ P. Winkels, *Reis naar Welten*. Met foto's van Ton van Til (Venlo 2004).

¹¹¹ M. Boutz-Schijvens, *Limburg & Limburg* (Hasselt / Maastricht 2002) 42.

meespelen in Nederland, in Europa en in de wereld. [...] Tegelijkertijd kunnen wij trots zijn op onze internationale troeven. Op Limburgse industriële producten [...], onze gastronomie en op de kunst die wij verstaan om oud en nieuw met elkaar te combineren. Wij Limburgers hebben het beste van twee werelden. Wij zijn wereldburgers die in een overzichtelijke schaal van dorpen en kleine steden leven. Wij hebben hightech en harmonieën, biotechnologie en blaasmuziek, life-sciences en landschapsparken. Het is niet of-of, maar en-en. Wij hebben het allemaal.¹¹²

Dit toevallige plekje waar wij leven is niet zomaar een plekje als elk ander. Het is de beste van alle werelden. Ziedaar het oergevoel van elk regionalisme. De formuleringen wisselen. Het sentiment blijft hetzelfde.

¹¹² www.gouverneurfrissen.nl/speeches.

Joep Leerssen

Een beetje buitenland: Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme

De negentiende eeuw biedt ons het beeld van een geleidelijk op gang komende integratie van een gecentraliseerde Nederlandse staat.¹ Uit de voormalige Verenigde Provinciën, een confederatief verband, was na 1795 eerst een eenheidsstaat en na 1814 een koninkrijk ontstaan dat vanaf het begin centralistische, of althans centraliserende trekken vertoonde. Dat is een opmerkelijk proces dat de laatste tijd veel aandacht krijgt, maar nog aanzienlijke vragen open laat. Zo is er de ommezwaai van Willem I: in zijn territoriale ambities rond 1810 draagt deze nog geheel een ouderwetse *ancien régime*-mentaliteit uit en ambieert hij (onder meer ter compensatie van zijn gemediatiseerde en onteigende Nassause bezit) een grondgebied waarvan de zuidgrens zou moeten lopen van Duinkerken via Luxemburg naar Koblenz, en dat dus een zeer heterogene verzameling gebieden zou omvatten zonder gemeenschappelijke taal of geschiedenis.² Deze ambitie, die Europa nog zag als een monopoly-bord met grondgebieden, belastingbetalende onderdanen en bodemschatten, werd enkele jaren later vervangen door een sterke neiging tot 'nationale' integratie, getuige Willems taalpolitiek in de zuidelijke helft van zijn koninkrijk. Men mag die neiging tot nationaal centralisme op het conto schrijven van een 'cultuurtransfer' vanuit het centralistische Frankrijk (een erfenis, zo men wil, van Lodewijk Napoleon, al dan niet via ambtelijke gezagsdragers zoals Van Maanen), of er een invloed in zien van Pruisisch machtsconcentratie-beleid, dat wortelt in het denken van het verlicht absolutisme³ – feit blijft, dat de van oudsher zeer verbrokkelde en particularistische Lage Landen vanaf 1814 te maken krijgen met een 'moderne' centralisatiepolitiek. Dat was wat de zuidelijke helft van het koninkrijk betreft kennelijk te veel gevegd, blijkens de Belgische Opstand van 1830; net als in de natuurkunde lokt elke actie een reactie uit, en wie centraliseert, zal te maken krijgen met centrifugaal-particularistische reactie. In het Noordelijke Nederland zal middels de centraal geleide en ontwikkelde infrastructuur een proces postvatten, dat treffend getypeerd is als 'De eenwording van Nederland'.

In dat eenwordingsproces wordt Limburg algemeen gezien als de talmende achterblijver - of tegenstribbelaar.⁴ Limburg was met de Belgische separatisten

¹ Het standaardwerk is nog steeds: Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen: SUN, 1988).

² Huibert Emmer, *De grenzen van Nederland: Van de Wielingen tot aan de Rijn* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1937).

³ Voor het model van *cultuurtransfer* als verklaring voor de centralisatiepolitiek van het Nederland van 1815, zie Martijn van der Burg, 'Nederland onder Franse invloed' (proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2007) alsmede de diverse stellingnames in het themanummer van *De negentiende eeuw*, 30/3-4 (2006), *Het Koninkrijk Holland (1806-1810)*. Voor de politiek van Willem en Van Maanen t.a.v. de Zuidelijke Nederlanden is er het overzichtsartikel van Remieg Aerts, 'Een beschouwing over de scheiding van 1830', in: P. Rietbergen en T. Verschaffel (eds.), *De erfenis van 1830* (Leuven: Acco, 2006) 15-33.

⁴ Piet Orbons en Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg (PSHAL)* 102 (1966) 31-53.

meegegaan in de opstand van 1830, had (behoudens de vesting Maastricht) deel uitgemaakt van het *de facto* onafhankelijke België, maar was bij de *de jure* erkenning daarvan in tweeën gesplitst en voor de oostelijke helft, tegen heug en meug, teruggekomen aan de Nederlandse kroon.⁵ Het kreeg daarbij wel de status aparte van een hertogdom (in plaats van een 'gewone' provincie) en maakte als zodanig deel uit (net als Luxemburg) van de Duitse Bond. Anti-Nederlandse ressentimenten probeerden dat Duitse Bondslidmaatschap in separatistische zin uit te buiten, onder meer via *Stimmungmacherei* tijdens het parlement van Frankfurt van 1848,⁶ maar er was meer. Een bijkomend feit was, dat de vestingslechtingen, die overal in Nederland in de jaren 1840 plaatsvonden, in Maastricht en Venlo pas aangevat werden na beëindiging van het Duitse Bondslidmaatschap in 1867, en dat Maastricht en Venlo dus een generatie langer dan de andere Nederlandse steden introvert en omweld bleven, achter poorten die 's nachts gesloten werden.

De schoorvoetende integratie van Limburg in het Nederlands bestel is maar al te gemakkelijk te vertalen in termen van Limburgs regionalisme. Het is dit Limburgs regionalisme dat ik hier iets nader wil analyseren, en wel onder twee invalshoeken. Ten eerste, dat in het proces van de 'eenwording van Nederland' Limburg geen *a priori* gegeven entiteit was, en dat Limburgs regionalisme dus ten dele gezien moet worden als een 'eenwording van Limburg'.⁷ Ten tweede, dat er structurele parallellen zijn aan te wijzen tussen de dynamiek van natievorming en van regiovorming, van nationalisme en regionalisme.

De eenwording van Limburg

Bij het herstel van de katholieke hiërarchie hier te lande, in 1853, werd rekening gehouden met de (toen nog volop vigerende) status aparte van het hertogdom Limburg. Bijgevolg viel het nieuw ingerichte bisdom Roermond samen met het hertogdom, later de provincie, Limburg. Dat is voor Nederland een unieke situatie – geen enkel ander bisdom valt met een provincie samen – met belangrijke gevolgen.⁸ In Limburg opgeleide priesters, veelal van Limburgse komaf, werden op Limburgse parochies benoemd; de kerkelijke bestuursstructuur en de zielzorg (een uitermate belangrijk onderdeel van het openbare leven, gegeven het feit dat vrijwel de voltallige bevolking katholiek was) zou bijgevolg een sterk eigen,

⁵ Algemeen: E.M.Th.W. Nuyens, *Staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839* (Maastricht: Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1956).

⁶ J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851* (2 dln.; Groningen: Wolters, 1955). Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland: Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen: Vantilt, 2006).

⁷ Vgl. P.J.A. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in de beide provincies Limburg na 1839', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht: Eisma, 1989) 181-212.

⁸ Vgl. P.J.A. Nissen, 'Constructie en deconstructie van het katholieke Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XLV* (2000) 79-95.

Limburgs-provinciaal karakter gaan dragen, met Rolduc en de bisschoppelijke colleges als vormingscentra voor de provinciale burgerij en elite. Het regionalistische effect laat zich raden. In de afgelopen decennia is duidelijk geworden dat bij de cultivering van de volkscultuur, vaak een uiting van anti-modernistische nostalgie in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, de kleine lokale elites op dorps- en gemeenteniveau een geprononceerde rol speelden. In Limburg waren dat in niet geringe mate priesters. Hun rol in het Limburgs folklorisme en regionaal besef (men denke aan figuren als Jos. Habets, F.X. Rutten, Jan Willem Brouwers, en de intrigerende gestalte van de Valkenburgse pastoor Ad Welters) was van groot belang.⁹ De confessionele confrontatie tussen de landsidentiteit en het katholieke volksdeel, onderdeel van het verzuilingsproces in de rest van Nederland, uitte zich in Limburg al snel als regionale confrontatie – zo bijvoorbeeld de kwestie van het ‘processieverbod’,¹⁰ die in Limburg de ‘Bronk’ (sacramentsprocessie) liet uitgroeien tot een saillante manifestatie van particularistische niet-Nederlandse en pan-Limburgse eigenheid. In laatste instantie was het uit-de-pas-lopen van Limburg (waar het processieverbod niet gold) een consequentie van de anderssoortige geopolitieke antecedenten van deze regio. Als voorzetting van het Departement van de Nedermaas had het grootste deel van het latere Limburg sinds 1794 integraal deel uitgemaakt van Frankrijk en viel het onder het Napoleontisch Concordaat van 1801, hetgeen op zijn beurt precedentwerking had bij het toestaan van publieke religie-uitingen; zulks in tegenstelling tot Nederland boven de rivieren. De identiteitsfunctie van een en ander bleek laatstelijk in 1953 met de oprichting van een provinciaal cultureel tijdschrift getiteld *De Bronk*.

Datgene wat in Limburg bepaalde cultuuruitingen en tradities onderscheidde van de Nederlands norm werd dus gecanoniseerd als zijnde beeldbepalend en ‘karakteristiek’ voor Limburg als regionaal geheel. Deze uitwisselbaarheid tussen *l’attribut et l’essentiel*, of (zoals het in het Engels luidt, tussen *the distinct and the distinctive*) staat bekend als het *effet de typique*: een retorische conventie die ervan uitgaat dat culturen en samenlevingen het meest zichzelf zijn in die opzichten waarin ze saillant van anderen verschillen, tengevolge waarvan het vaak de uit de toon vallende, typische elementen zijn die naar voren worden

⁹ Voor het belang van plattelandselites in regionaal bewustzijn: Joep Leerssen, ‘De cultivering van het typische: Tradities, culturen en de cultivering van tradities’, in: C. van der Borgt, A. Hermans & H. Jacobs (eds.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1996), 45-57. Voor Habets en Brouwers verwijs ik naar hun ‘Levensberichten’ in de jaarboeken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, online in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, www.dbnl.org. Voor Brouwers ook Peter Nissen, *De akkoorden van het gemoed: Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw* (Roermond: Stichting Rura, 1986). Voor Rutten: Antoine Jacobs, ‘Frans Xavier Rutten, deken van Maastricht (1822-1893)’, *PSHAL* 141 (2005) 89-186.

¹⁰ Peter-Jan Margry, *Teedere quaesties: Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum: Verloren, 2000).

*Zo ging het toen, en zo gaat het nog steeds. De 'Wieker Broonk'-processie van 1931 trekt door de Rechtstraat.
Fotocollectie RHCL.*

geschoven als zijnde representatief en kenmerkend.¹¹ Zo kan de bronk (alsmede daarmee verbonden instanties als schutterrijwezen en blaasmuziek) voor Limburg worden wat de tulpen en de windmolens voor Nederland zijn, of de *Lederhosen* voor Duitsland.

De verschillen met Nederland worden aldus verbindende elementen in een ontluikende pan-Limburgse beeldvorming en bewustwording. Dat proces mag beklemtoond worden, aangezien Limburg geen van oudsher vaststaande entiteit was en dus ook geen in het verleden gewortelde identiteit bezat (zulks in tegenstelling tot de andere gewesten van de Lage Landen, die van Friesland tot Vlaanderen teruggaan op landsheerlijkheden met een lange geschiedenis en institutionele continuïteit). De paradox is dat het gewest dat het meest saillant 'typisch' is van de Nederlanden eigenlijk de geringste aanspraak kan maken op historische samenhang of continuïteit.¹² De bestuurlijk-territoriale achtergronden zijn genoegzaam bekend en hoeven hier niet te worden herhaald: de landen tussen Maas en Rijn waren bestuurlijk in aanzienlijke mate verbrokkeld (zoals dat vaak bij omstreden grensregio's het geval is: oude feodale patronen worden onder druk van de aanpalende staatsvorming en grenskristallisaties eerder verder versnipperd dan gerationaliseerd).¹³ Pas de Franse verovering in 1793 maakt een einde aan de oude lappendeken van landsheerlijkheden, van het Gelders Overkwartier tot het Ardennen-hertogdom Limbourg. Later zou het door het Franse bewind gecreëerde Departement van de Nedermaas voor een groot deel gecontinueerd worden als Nederlandse provincie. Daarbij was de naamgeving 'Limburg' alleen te wijten aan een dynastiek-snobistische gril van Willem I, die in zijn diverse rijksdelen graag de namen van oude Bourgondische landsheerlijkheden gecontinueerd zag, en eigenzinning de naam 'Limburg' op de provincie plakte – in weerwil van het feit dat het grondgebied daarvan hoegenaamd niet overlapte met het oude Ardennen-hertogdom.

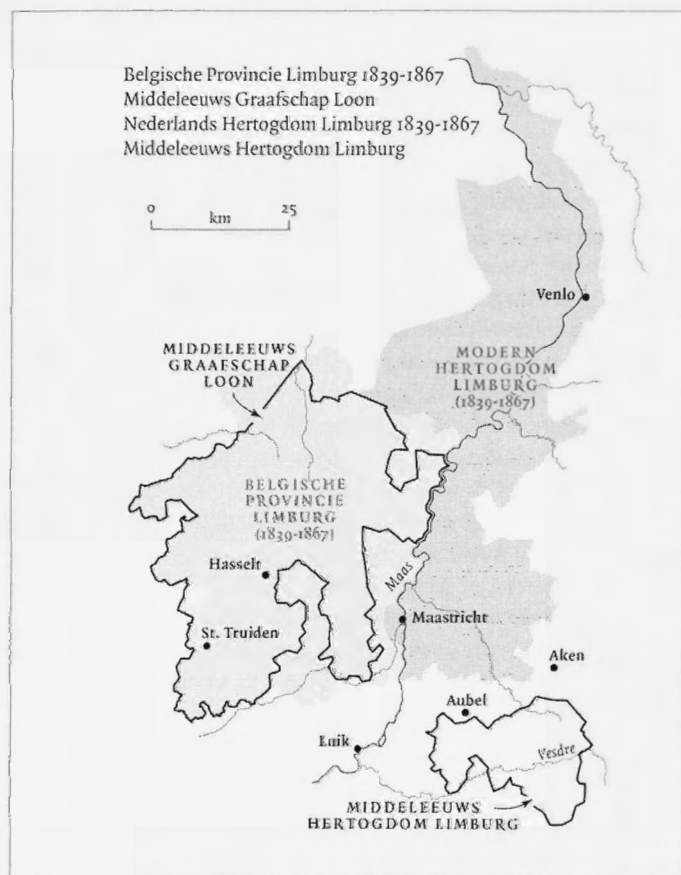
Niets kunstmatigers dus dan het bronsgroene samenraapsel-met-de-schertsnaam dat in 1815 werd gecreëerd. Dat Limburg niettemin een eenheid werd, en wel een eenheid met de meest fervent uitgedragen andersheid van alle Nederlandse gewesten, is het resultaat van een negentiende-eeuws proces waarvan de contouren hierboven zijn geschetst, maar waarvan de eigenlijke

¹¹ De uitwisselbaarheid tussen *l'attribut et l'essentiel* is volgens Daniel-Henri Pageaux eigen aan stereotypering; de uitwisselbaarheid tussen *the distinct* en *the distinctive* is volgens Stephen William Foster een kenmerk van het exotisme. Vgl. Stephen William Foster, 'The exotic as a symbolic system', *Dialectical anthropology* 7 (1982) 21-30; Daniel-Henri Pageaux, 'Image/imaginaire', in: H. Dyserinck en K.U. Syndram (eds.), *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts* (Bonn: Bouvier, 1988) 367-380, en J. Leerssen, 'L'effet de typique', in: A. Montandon (ed.), *Moeurs et images. Etudes d'imagologie européenne* (Clermont-Ferrand: Université Blaise Pascal, Centre de recherches sur les littératures modernes et contemporaines, 1997) 129-134.

¹² Vgl. ook Hans Knippenberg, 'The incorporation of Limburg in the Dutch state', in: H. Knippenberg en J. Markuse (eds.), *Nationalising and denationalising European border regions, 1800-2000. Views from geography and history* (Dordrecht: Kluwer, 1999) 39-60.

¹³ J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas, 1644-1662: Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (Assen: Van Gorcum, 1978); J. Leerssen, 'Culture, politics and borderlands: A small-scale case history', *Revue des études sud-est européennes* 31 (1993) 11-20.

dynamiek nader onderzoek behoeft.¹⁴ Toekomstig onderzoek zal naast elkaar moeten plaats, in hun interactie en in hun afzonderlijkheid, de parallel sporende, simultane maar ook antagonistische processen van Nederlandse natievorming en Limburgse regiovorming. Een paar suggesties wil ik hier voorleggen.

Sociabiliteit, burgerschap en de amalgamerings van stadsculturen

Elders heb ik uiteengezet dat het negentiende-eeuwse nationalisme zich in verschillende contexten op verschillende wijzen doet gevoelen.¹⁵ In elk geval wordt uitgegaan van de wenselijkheid om staat en natie te laten samenvallen (in de

¹⁴ Een aanzet geeft Rico Op den Camp, 'Op weg naar een vaderland. Pers, publieke opinie en Nederlands-nationaal gevoel in Limburg rond 1870' (doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Utrecht, Nieuwere Geschiedenis, 1989).

¹⁵ J. Leerssen, *National thought in Europe: A cultural history* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).

kernachtige definitie van Gellner is dat het wezenlijk *proprium* van het nationalisme als ideologie).¹⁶ Waar zulks niet het geval is, zal congruentie worden nagestreefd. Over meerdere staten verdeelde volkeren zullen aaneensluiting nastreven (zo bijvoorbeeld de gevallen van Duitsland en Italië), staten die uit meerdere volkeren bestaan zullen met separatistische bewegingen te maken krijgen (zo bijvoorbeeld het Habsburgse Rijk). Binnen cultureel heterogene 'oude staten' zal de staat een culturele homogenisering nastreven. Dat laatste zien we in Denemarken, maar vooral in Frankrijk en ook in Nederland, onder meer door de intensieve inzet van taal en geschiedenisonderwijs van staatswege; het is de culturele kant van de 'eenwording' die Knippenberg en De Pater vooral op sociaal en infrastructureel niveau hebben beschreven.¹⁷

Een snijvlak tussen cultuur en infrastructuur ligt in de nationalisering van de publieke ruimte. Een levendige cultuur van monumentalisering en herdenkingen ontstaat her en der, met als oogmerk en effect het openbaar bevestigen van de nationale identiteit.¹⁸ Ik wil daaraan toevoegen dat die toenemende 'nationale' signaalwaarde niet alleen wordt bedongen op een ouder, alternatief loyaliteitsfocus (kerk of vorst), maar ook op regionale verscheidenheid. Uitgerekend het geval van de Duitse *Denkmalwut* illustreert dit. Monumenten worden in alle Duitse landen opgericht om een gezamenlijke pan-Duitse identiteit uit te drukken, los van particularismen. Er is weinig van de Pruisisch-Beierse vijandschap te merken in de grote anti-Napoleontische monumenten zoals het *Völkerschlacht-Denkmal* bij Leipzig of de *Befreiungshalle* bij Kehlheim; en het Beierse *Walhalla* bij Regensburg of het *Germanisches Nationalmuseum* in Neurenberg zijn al even groot-Duits van toonzetting als de *Germania* bij Bingen, in de Pruisische Rijnprovincie.¹⁹ De restauratie en voltooiing van de Dom van Keulen vindt weliswaar onder Pruisisch beheer plaats, maar wordt moreel en geldelijk gesteund door Duitsers uit alle Duitse landen, inclusief Beieren; en in

¹⁶ Vgl. Gellners klassieke definitie van het nationalisme: 'primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent': *Nations and nationalisms* (Oxford: Blackwell, 1983) 1.

¹⁷ Het Deense geval wordt beschreven in Ole Feldbaek (ed.), *Dansk identitetshistorie* (4 vols; København: C.A. Reitzel, 1991-92); en Thorikild Borup Jensen (ed.), *Danskernes identitetshistorie. Antologi til belysning af danskernes selvforståelse* (København: C.A. Reitzel, 1993). De formule van de 'identiteitsgeschiedenis' gaat terug op Nora's klassieke werk *Les lieux de mémoire* (Quarto ed.; 3 vols; Paris: Gallimard, 1997 [1984-1992]). Als Nederlandse identiteitsgeschiedenis is de recente meerdelige bundel *Plaatsen van herinnering* (4 dln., Amsterdam: Prometheus, 2006-07) minder geslaagd.

¹⁸ Zo heeft Thomas Nipperdey vastgesteld dat in de loop van de eeuw publieke monumenten in toenemende mate hun oudere, kerkelijke of dynastieke, symboolwaarde verliezen, en steeds meer objecten van 'nationaal'-collectief belang worden. 'Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert', *Historische Zeitschrift*, 206 (1968) 529-585; vgl. ook zijn 'Auf der Suche nach der Identität: Romantischer Nationalismus', in: *Nachdenken über die deutsche Geschichte* (München: Beck, 1986) 110-125.

¹⁹ De wel zéér groot-Duitse toonzetting van het *Walhalla* (opgericht als Pantheon voor alle *grosse Männer deutscher Zunge*) blijkt uit het feit dat er op de ca. 100 negentiende-eeuwse herdenkingsbustes niet minder dan twaalf slaan op Nederlanders en Vlamingen (Rubens, Rembrandt, Tromp, De Ruyter, Willerni de Zwijger, enz.). Horst Hanske en Jorg Traeger, *Walhalla. Ruhmestempel an der Donau* (Regensburg: Bernhard Bosse, 1992).

Het bestuur van het eerbiedwaardige Limburgs Geschied en Oudheidkundig Genootschap bij de viering van het 65-jarig bestaan, 1917. Fotocollectie RHCL.

de Nederrijn vindt een ware wildgroei aan Bismarck- en Keizer-Wilhelm-monumenten plaats.²⁰

Maar het is niet alleen een Duitse, of buitenlandse besogne. Ook Nederland heeft aan deze nationalisering van de publieke sfeer en de publieke ruimte deelgenomen;²¹ ook hier te lande is een aanzienlijk aantal standbeelden met identificatie- en herdenkingsfunctie opgericht in de loop van de negentiende eeuw: Cats in Brouwershaven (1829), Michiel de Ruyter in Vlissingen (1841), tweemaal Willem de Zwijger in Den Haag (1845/48), Laurens Jansz. Coster in Haarlem (1856), Tollens in Rotterdam (1860), Vondel en Rembrandt in Amsterdam (1867 en 1874), Piet Hein in Delfshaven (1871), Adolf van Nassau in Heiligerlee (1873), Jan van Nassau in Utrecht (1883), burgemeester Van der Werff in Leiden (1884), Hugo de Groot in Delft (1886), Jan Pietersz. Coen in Hoorn (1893).

Nu maken deze figuren alle onderdeel uit van de hoogtepunten der 'Vaderlandse Geschiedenis' en moet hun symbolowaarde dan ook in die 'vader-

²⁰ Eichendorff, katholiek Oostpruisisch landjonker in Berlijnse overheidsdienst, propageerde de afbouw van de Keulse Dom in de volgende termen: 'Endlich aber ist die Ausführung dieses Baues einer jener seltenen Momente, das die allgemeine Begeisterung in Anspruch nimmt, in welcher die einzelnen Glieder deutscher Nation sich wieder einmal als ein Volk von Brüdern erkennen, die einander zu gemeinsamem Werke freudig die Hand reichen' (geciteerd in Hans Pöribacher, 'Joseph von Eichendorff und der Kölner Dom', *Kölner Domblatt: Jahrbuch des Zentral-Dombau-Vereins* 63 (1998) 265-270). Voor de vele tientallen Bismarck- en Keizer-Wilhelmsmonumenten in de Nederrijn, zie Wolfgang Cilllesen, 'Altare für das Vaterland': *Der Niederrhein als national-patriotische Denkmallandschaft* (Wesel: Stadtarchiv, 2002).

²¹ Over dat proces in het algemeen: Leerssen, *De bronnen van het vaderland: Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen: Vantilt, 2006).

landse' zin worden gezien. Niettemin is er naast de algemeen-nationale symboolwaarde van de diverse standbeelden wel degelijk een lokale referentie in het spel. Cats staat niet in Deventer, De Ruyter niet in Utrecht, Coster niet in Groningen en Tollens niet in Arnhem; deze figuren worden veelal herdacht in hun 'eigen' stad. Vaak zijn het ook plaatselijke, niet landelijke, initiatieven die de aanloop vormen voor de oprichting. Ook al wordt de onthulling 'nationaal' gevierd, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van een ministerieel of vorstelijk personage, de initiatieven tot oprichting gaan vaak uit van een lokale groep notabelen, die niet zelden terugvallen op stedelijke geschiedbeoefening en -cultivering. Voorbeelden zijn de oprichting van het monument voor Laurens Jansz. Coster in Haarlem en dat van Maerlant in Damme. Costers claim op de uitvinding van de boekdrukkunst was al vanaf het begin van de eeuw (dus nog tijdens de Bataafs/Franse tijd) uitgedragen door Haarlemmers als Jacobus Koning en Vincent Loosjes en was pas met de interventies van Abraham de Vries (die predikant was in Haarlem sinds 1799) een nationaal-Nederlandse erekwestie geworden, ook omdat er in Duitsland en Nederland eeuwfeestherdenkingen op touw werden gezet.²² Het Maerlant-monument had bij zijn oprichting in 1860 een ontegenzeggelijk Groot-Nederlandse functie en uitstraling (getuige de aanwezigheid van Nederlandse wetenschappelijke kopstukken als Mathias de Vries, Andries Jonckbloet en Eelco Verwijs), maar gaat terug op een initiatief uit 1839 van de Brugse *Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale*, een genootschap dat analoog is aan het contemporaine Maastrichtse geschied- en oudheidkundig genootschap (waarover later meer) en dat zich ten doel had gesteld, het graf van Maerlant te lokaliseren. Pas als die zoektocht mislukt, besluit men tot de oprichting van een monument, waarbij de doelstelling telescopisch verschuift van het lokale naar het nationale.²³ Met andere woorden: in de behoefte tot herdenking speelt vaak een lokale identificatie een rol naast de (vaak later toegevoegde) nationale functie, en wordt het initiatief gedragen door stedelijke organisaties of genootschappen.

Hoe verhouden zich het lokaal niveau en het nationaal historisme? Hoe ondergaan stadsculturen het proces van natievorming? De Nederlandse identiteit is (ook in de historische herinnering) een conglomeraat van aan-elkaar-gegroeide stedelijke en regionale identiteiten. Dat is ook de lijn van de meeste 'Vaderlandse

²² Vgl. L. Hellinga-Querido en C. de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam* (Haarlem 1988), en het artikel over Abraham de Vries uit F. Jos. van den Branden en J.G. Frederiks, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, opgenomen in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren, www.dbnl.nl/auteurs/auteur.php?id=vrieo63.

²³ Zo bijvoorbeeld de oproep van 1839: 'Elle [het comité, JL] fait un appel à tout écrivain, à tout ami de sa langue maternelle, à tous ceux qui veulent contribuer au maintien de la nationalité, à tout Belge enfin. Dans la circonstance présente, l'on doit bien se représenter que ce monument n'est pas seulement un hommage à Van Maerlant comme grand poète, mais comme à celui qui a ouvert une route nouvelle à l'intelligence en Belgique, et qui peut, à juste titre, être proclamé le père de la littérature belge, l'écrivain qui répandit la sagesse et les lumières par ses écrits à une époque où une grande partie de l'Europe était encore plongée dans les ténèbres et dans l'ignorance. C'est donc un monument national et non local qu'il s'agit d'élever', *Annales de la Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale* 1 (1839) 319. Vgl. tevens de inleiding in Frits van Oostroms *Maerlants wereld* (Amsterdam: Prometheus, 1996).

Op 1 april 1907 vond in de Maastrichtse Bonbonnière de oeropvoering plaats van 'Kaptein van Köpenick, Maastrichter Opera-Comique in 3 Aktes'. Op de foto zit auteur en hoofdrolspeler Fons Otterdissen voor zijn rechters. Fotocollectie RHCL.

geschiedenissen': de convergentie van verschillende gewesten tot één natiestaat. In de negentiende-eeuwse culturele natievorming zien we nog een na-ijl-effect van de oudere patronen van regionale en stadsculturen, die afzonderlijke organisatiepatronen kenden en -systemen vormden. Een belangrijk element in dat opzicht is de in de laatste jaren vaak aan de orde gestelde *sociabiliteit*.²⁴ De vorming van genootschappen vond op lokale grondslag plaats: amateur-geschiedbeoefening, theater, leesgezelschappen en literaire genootschappen waren tot diep in de negentiende eeuw een kwestie van burgerlijk-stedse sociabiliteit, met een navenant lokale gerichtheid in de geschiedbeoefening en oudheidkunde.²⁵ De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen was eerst en vooral een Haarlems genootschap; de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde, ondanks haar latere landelijke uitstraling, een Leidse vereniging.

Wie dus de culturele component van de Nederlandse natievorming en 'eenwording' bestudeert, zal in de diverse uitingen van interesse in het nationale verleden en in de vaderlandse geschiedenis plaats moeten inruimen voor een

²⁴ In dit verband is vooral het overzichtsartikel van Henk te Velde nuttig: 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw* 28 (2004) 193-205. Negentiende-eeuwse sociabiliteit is specifiek relevant aangezien het zich vaak uit in stadsculturen maar tegen de achtergrond van een steeds intensiever werkzame 'publieke sfeer' op landelijk niveau. Voorbeelden van sociabiliteit in Limburg in de vroege negentiende eeuw geven: P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Ongewilde revolutie: Limburgs Maasland onder Frankrijk (1794-1814)* (Maastricht: LGOG, 1994) 169-174; W.J. Prick, 'Aemulatiegenootschappen in drie Maassteden', *Maasgouw* 79 (1960) 151-50, 175-185.

²⁵ Ook het recente Leuvense proefschrift van Greet Draye, 'Laboratoria van de natie: Nederlandstalige literaire genootschappen in Vlaanderen over politiek, literatuur en identiteit, 1830-1914' (Katholieke Universiteit Leuven, 2007) illustreert die ambivalentie van literaire genootschappen tussen lokaal-stedelijke sociabiliteit en nationaal engagement.

mogelijke lokalistische component, die een langere en hechtere traditie heeft dan de nationaal-Nederlandse.

Dat gegeven is evenzeer van toepassing op de Limburgse situatie. We kunnen in Limburg in de negentiende eeuw een groot aantal sociabiliteits-initiatieven ontwaren die vaak een Limburgsgerichte interesse aan de dag leggen en daarom ook wel geduid zijn als uitingen van Limburgs regionaal besef. Voorbeelden zijn de oprichting van zang- en toneelverenigingen, van de Roermondse *Société dramatique* in 1841 tot de Maastrichtse *Momus* in ongeveer datzelfde jaar – van waaruit dan ook theaterinitiatieven zouden ontluiken zoals de Roermondse operette *Schinderhannes* (van de hand van Emile Seipgens, 1864) en de Maastrichtse operettecultuur die leidt van Franquinet naar Olterdissen.²⁶ Historisch geïnteresseerde sociabiliteit zien we in de *Société d'histoire et archéologie dans le Limbourg* (het huidige Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap) in Maastricht (opgericht in 1852), en in het Provinciaal genootschap voor geschiedkundige wetenschappen, taal en kunst, opgericht in 1893 in Roermond, leidend respectievelijk tot tijdschriften als de *Publications, De Maasgouw* (1879 sq.) en *Limburg's Jaarboek* (1894 sqq.) – tijdschriften waarin tal van lokaal-historische en dialectologische, dus regionalistische interesses hun plaats zouden vinden.²⁷ Het is immers in deze kringen dat de Limburgse dialecten voor het eerst literair gebezigd worden en taalkundig geïnventariseerd – in carnavaleske operettes en gelegenheidsgedichten (waartussen Weustenraads *De persessie vaan Sjerrepenheuvel* als ongewoon meesterwerk genoemd moet worden), alsmede in verzamelingen van lijsten van woorden en gezegdes die in de loop van de negentiende eeuw allengs op gang komen; zij vormen de aanloop voor de oprichting van de vereniging Veldeke in 1926 en de uiteindelijke erkenning van het Limburgs als streektaal, een eeuw later.²⁸

²⁶ Het standaardoverzicht voor deze activiteiten is Harry Schillings, *Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw* (Assen: Van Gorcum, 1976).

²⁷ G. Venner, 'De stichting en de eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg', *PSHAL* 139 (2003) 143-201. Peter Nissen, *De akkoorden van het gemoed: Het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw* (Roermond: Stichting Rura, 1986). De echo's van een weg-ebbende Sittardse stadscultuur worden getraceerd in Guus Janssen (ed.), *Sittardse cultuurdragers 1299-1999* (Sittard: Prof. Dr. Timmersstichting, 1999). Een voorloper van het Maastricht opgerichte Geschied- en Oudheidkundig Genootschap is beschreven in Ingrid M.H. Evers, 'Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht: De Société des amis des sciences, lettres et arts, 1822 - ca 1855', *PSHAL* 127 (1991) 183-222. Venner noemt (p. 145) soortgelijke historische genootschappen in Luik, Geldern, Tongeren, Keulen en Hasselt, alle gesticht in de jaren 1850.

²⁸ Sociëtië Momus poneert al vóór 1850 de plicht om het Maastrichts te bezigen (onder uitsluiting van Nederlands, Frans of Duits) in artikel één van zijn statuten. Over het (eveneens carnavalesk-subversieve) gebruik van Maastrichts bij Weustenraad en andere negentiende-eeuwse auteurs: Lou Spronck, 'De Maastrichtse dialectliteratuur vóór 1840', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht: Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 1962) 435-496; alsmede Sproncks editie van Weustenraads *De Percessie vaan Sjerrepenheuvel* (Maastricht: Stichting Manutius, 1994). Meer algemeen voor Momus: Ingrid M.H. Evers, *De Momus* (Maastricht: Stichting Historische Reeks, 1982). Voor de opkomende dialectologie in Limburg: J. Goossens, 'Over Limburgse dialectologie', in: J. Goossens en H. van de Wijngaard (eds.), *Een eeuw Limburgse dialectologie*, (Hasselt/Maastricht: Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde / Vereniging Veldeke Limburg, 1996) v-xii.

In het Limburgs vertaalde Franse toneelstukken hadden veel succes in Maastricht. Hier de 'Kemediespeulers' van de Momus bij de uitvoering van een stuk van Molière, ca. 1910. Fotocollectie RHCL.

De gewaarwording dringt zich op dat in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw zulke initiatieven meer en meer de zelfbenaming *Limburgs* gaan bezigen en aldus hun stadscultuur en -sociabiliteit in een gezamenlijk Limburgs kader plaatsen. De *ad hoc* geconstrueerde bestuurlijke eenheid van 1815/1839 werd aldus geconcretiseerd, in beeldvorming en als cultureel referentiekader: de stadsculturen van Venlo, Roermond, Sittard, Valkenburg en Maastricht zagen zichzelf als onderdeel, niet in eerste instantie van 'Nederland', maar vooral van een gezamenlijk 'Limburg'. In de loop van de negentiende eeuw zien we navenant hoe de diverse toneelgezelschappen in de respectieve Limburgse steden vaker op regionaal/provinciaal vlak uitwisselingen, ontmoetingen en transfers ondernemen: gastoptredens, regionale concoursen, samenwerking tussen de Roermondse *Société dramatique* en de Maastrichtse *Momus*, en de 'export' van Franquinets blijspel 't *Kindermäögske* naar een Roermondse productie onder de titel 't *Mestreechs kindermäögske*.²⁹ In onderscheid tot andere steden in den lande kon het regionale aggregatieniveau tamelijk succesvol concurreren met het landelijke als het ging om de culturele schaalvergroting en de zich verbredende socioculturele horizon. Zowel op het grotere landelijke niveau als op het subsidiaire Limburgse niveau vond een eenwordingsproces plaats

²⁹ Schillings, *Toneel en theater in Limburg*, 18-19, 42, 48. Voor Franquinet, zie E. Franquinet, *Figuren uit de geschiedenis der Maastrichtse dialect-litteratuur* (Scheveningen: Eigen Volk, 1931).

in het culturele bewustzijn: stadsculturen zagen zichzelf in toenemende mate en in toenemende intensiteit van integratie als deel uitmakend van een groter geheel; maar in Limburg was het subsidiair-regionale niveau, vermoedelijk om de hierboven aangeduide redenen, een ongewoon krachtig alternatief tegenover het landelijke.

Voor het goede begrip moet er ook op gewezen worden dat het eenwordingsproces-naar-binnen-toe gelijk opliep met een extern kristallisatieproces ten opzichte van buur-regio's die in toenemende mate 'buitenland' begonnen te worden. De Roermondse en Maastrichtse toneelverenigingen en sociëteiten grijpen gedurende de negentiende eeuw even graag naar Duitse als naar Franse auteurs (Kotzebue, Scribe) als naar Nederlandse of Limburgse teksten. De netwerk-achtige contacten tussen de diverse stadsculturen reiken ook moeiteloos naar Duitse of Belgische gebieden: carnaval komt overwaaien vanuit Aken en het Rijnland, ook de cultuur van de mannen-zangverenigingen is een Rijnlandse invloed, en men gasteert graag in België. De toenemende Franse-Duitse spanningen, van de Rijn crisis van 1840 tot de oorlog van 1870-71, lijken die openheid te doorkruisen. De dichtheid van intra-Limburgse contacten gaat gepaard met een afname van contacten 'over de grens' – een grens die aldus steeds betekenisvoller wordt in het culturele leven en de afbakening daarvan. De taai voortlevende Luikse gerichtheid van Maastricht en de Akense gerichtheid van Kerkrade en Vaals (ook in talig opzicht³⁰) zijn de hekkensluiters in dat proces.

De cultivering van cultuur, landelijk en regionaal: een model

In de voorafgaande bladzijden heb ik zonder veel systematiek een aantal markeringspunten van lokaal- of nationaal-culturele identificatie de revue laten passeren: monumenten, verenigingen, alsmede letterkundige, historische of dialectologisch-talige interesses. Wat voor een rol deze spelen, en in wat voor samenhang, in de Europese natievorming heb ik elders systematischer uiteengezet.³¹ Ik recapituleer in kort bestek, als context en achtergrond voor mijn behandeling van het geval-Limburg.

Onze analyse van cultureel nationalisme wordt door twee factoren vertroebeld: de misvatting als zou het gaat om de culturele weerslag van politiek nationalisme, en een vage en ongespecificeerde opvatting van het begrip 'cultuur'. De eerstgenoemde misvatting mag sinds het werk van geleerden als Anne-Marie Thiesse en Miroslav Hroch als weerlegd worden beschouwd,³² maar laat nog steeds zijn sporen na in het nationalisme-onderzoek. Zo worden cultuur-

³⁰ Franstaligheid en dialectgebruik in Maastricht zijn beschreven in Marina Kessels-van der Heijden, *Maastricht, Mestreech: De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2002).

³¹ Joep Leerssen, 'Nationalism and the cultivation of culture', *Nations and nationalism* 12 (2006) 559-578.

³² Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Praha: Universita Karlova, 1968); Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales. Europe XVIIIe-XXe siècle* (Paris: Seuil, 1999).

nationalistische verschijnselen altijd landsgewijs in de 'eigen' nationale context onderzocht, zonder veel oog voor de epidemische mobiliteit die het kenmerk vormt van cultuur. Bovendien wordt cultuurnationalisme vaak gezien als aanloop voor politiek nationalisme, en dus vanuit het finalistische referentiekader van de staatsvorming die de uiteindelijke uitkomst vormt. Dat laatste betekent dat maar al te vaak dat de onsuccesvol gebleken cultuurnationalistische momenten (de *failed nationalisms*) in de Europese geschiedenis uit ons blikveld verdwijnen.

Wie cultuurnationalisme als specifiek historisch onderwerp onder de loep neemt (en niet slechts als nevenproduct van politiek nationalisme) weet zich geruggesteund door het feit dat de culturele preoccupaties van nationalistische bewegingen in de tijd vaak *voorafgaan aan*, en niet *volgen op*, sociaal activisme. Op basis van vergelijkende casusstudies uit meerdere Europese landen heeft Miroslav Hroch een fasen-model van nationale bewegingen ontwikkeld, dat van toepassing lijkt te zijn in situaties van Ierland en Vlaanderen tot Slovenië en Finland. De eerste vormen van nationale bewustwording zijn cultureel van aard en spelen zich af in studeerkamers en bibliotheken. Ze worden gedragen door amateur-geleerden en schrijvers uit de burgerij, wier taalkundige, volkskundige en historische interesses erop gericht zijn, culturele eigenaardigheden van een volkgroep te inventariseren en te valoriseren. Het is op basis van hun culturele werkzaamheden dat een volgende generatie (Hrochs 'fase B') voor de aldus geïdentificeerde en geprofileerde groep bepaalde specifieke burgerrechten en emancipatiemaatregelen opeist, en dat kan uiteindelijk uitmonden in een separatistische mobilisatie en strijd (fase C). Een dergelijke activistische of zelfs separatistische uitloop was niet noodzakelijk het oogmerk van de vroege cultuur-bestudeerders. Hun werk was geen voldoende, maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor latere ontwikkelingen. Cultuur loopt vooruit op de politiek, en er ligt een belangrijke opgave voor de cultuurhistoricus om 'fase-A nationalisme' in diverse Europese landen en regio's in onderling vergelijkend verband te plaatsen.

Dat leidt ons tot het andere, zoëven gesignaleerde probleem: de vaagheid van wat we eigenlijk onder 'cultuur' verstaan als we het over cultureel nationalisme hebben. In eerder onderzoek heb ik geprobeerd dat probleem middels een heuristische matrix aan te vatten. Ik heb daarbij het cultuurnationalisme, uitgaande van wat Miroslav Hroch heeft gekenschetst als *fase-A-nationalisme*, gedefinieerd als een 'cultivering van cultuur', waarmee bedoeld wordt dat cultuur (zij het als productie of als product) in een nationalistische visie niet langer een impliciet-vanzelfsprekend, onberedeneerd gegeven vormt, maar tot onderwerp wordt van reflectie, loyaliteit en identificatie, en zelfs voor politieke idealen wordt geïnstrumentaliseerd (in één woord: gecultiveerd). Al naar gelang de culturele artefacten en praktijken en de aard van hun cultivering kunnen we de 'cultivering van cultuur' rangschikken in een matrix. [1] 'Cultuur' wordt daarbij onderscheiden in vier deelgebieden (taal, discours/teksten, artefacten en materiële cultuur, praktijken en immateriële cultuur). [2] De cultivering daarvan kan

een drietal gradaties van politieke intensiteit en instrumentalisering vertonen (antiquarische inventarisatie, creatieve productie, politieke propaganda). [3] De context waarin een en ander geschiedt kan gekenmerkt worden door *top-down* institutionalisatie, vanuit de bevolking, respectievelijk door *bottom-up* socialisatie, vanuit de overheidswege. Schematisch levert dat de hierboven weergegeven matrix op.

Het dient benadrukt: elk schema is per definitie schematisch, en vereenvoudigt de complexiteit van de werkelijkheid. De hier weergegeven matrix pre-tendert niet de ware aard van cultuur en cultuurnationalisme weer te geven, evenmin als een cartografisch coördinatenstelsel van lengte- en breedtegraden pretendeert de ware vorm van de continenten en oceanen af te beelden. Het is slechts een sorteer-hulpmiddel teneinde de veelvuldige en vervarende verschijningsvormen van cultuurnationalisme heuristisch te kunnen ordenen, er parameters (hoe kunstmatig ook) aan toe te kennen en ze daardoor in hun onderlinge relatie te kunnen situeren. Dat stelt ons tenminste in staat een gespecificeerd cultuurbegrip te operationaliseren.

Belangrijk daarbij is niet slechts de overweging dat aldus de relatie tussen, bijvoorbeeld, historische schilderkunst, historische roman, geschiedschrijving en historische bronnenuitgaven 'geplaatst' kan worden (dus de diverse besognes in hun intermedialiteit); maar dat daarnaast ook een betere internationale situatie van cultuur, in al haar grensoverschrijdende mobiliteit, mogelijk wordt (dus een internationaal-vergelijkende benadering van, bijvoorbeeld, zangverenigingen, de monumentenzorg of de musealisering van oudheidkundig erfgoed). Het is op dat laatste punt nu dat een internationale vergelijking van de diverse besognes van de 'cultivering van cultuur' tot interessante perspectieven kunnen leiden, weidser en intrigerender dan mogelijk was in de nationaal-sta- telijke verkokering van het gebruikelijke nationalisme-onderzoek.

A. INVENTARISATIE		B. INSPIRATIE		C. MORALISATIE	
1: TAAL	woordenboeken grammatica's	[1A] debatten over spelling; taalpurisme	[1B] taaldidactiek / dialecten taalspeling	[1C] taaldidactiek taalpurisme	
2: TEKST	[a] historische teksten [b] historische bronnen [c] rechinonnen	[2A] [a] vertalingen: Bijbel, klassieken [b] nationaal / historisch toneel, romans, dichtkunst [c] nationale geschiedschrijving [d] heramungeschiedenis, literair-culturele kritiek	[2B] literaire manifesten literaire manifesten literaire manifesten / prijzen	[2C] literaire manifesten literaire manifesten literaire manifesten / prijzen	
3: ATRACTIEN	matinee-ergoed. prijzen met nationaal-symbolische functie	[3A] collectieve vorming censuuracties	[3B] monumentenzorg oprichting nieuwe monumenten nationale naamgeving historische architectuur, design	[3C] monumentenzorg oprichting nieuwe monumenten nationale naamgeving historische architectuur, design	
4: ERFAKTIEKEN	edities van orale literatuur spreksoorden, volksliedloof, gebruiken, tradities, folklorische volksdansen, volksmuziek	[4A] muziek klederdracht herbeleving traditionele sporten, gebruiken, componeren van muziek in nationale stijl	[4B] folkloristische evenementen/festivals	[4C] folkloristische evenementen/festivals	
SOCIALE AMBIANCE	gemoedelijkheid congressen, lokale academies, publicaties, tijdschriften, lees- en boekencelars				
INSTITUTIONELE INFRASTRUCTUUR	universiteiten/leerstoelen, bibliotheken, archieven, musea, nasaccademies, regeringsinstellingen				

Een geval mag dat als voorbeeld verduidelijken. In diverse regio's tussen Avignon en Santiago hebben in de negentiende eeuw *revivals* plaatsgevonden van hoofse dichter-competities. De laat-middeleeuwse competitieve beoefening van de dichtkunst (die we ook kennen uit de Vlaamse landjuwelen en uit de beroemde *Sängerkrieg auf der Wartburg*) droeg vaak de naam van 'bloemenspel' (*jeux floraux* of *jocs florals*) en leidde tot de uitverkiezing van een gelauwerde meester in de schone dichtkunst of *gai savoir*. In de stadscultuur (!) van Toulouse was deze traditie, in sterk verwaterde vorm, het langst gehandhaafd; hier werd haar in de jaren 1830 nieuw leven ingeblazen, onder invloed van de Romantiek en van de ontluikende romantisch-filologische belangstelling voor de Provençaalse troubadours. De mode van de *jocs florals* sloeg in 1852 van Toulouse over naar Barcelona (waar men zich eveneens de bloeiperiode van de – in dit geval Catalaanse – hoofse minnellyriek herinnerde), en tenslotte vond in de jaren 1880 ook in Baskenland en in Galicië een *revival* plaats van de *Itz-jostaldiak* resp. *xogos froraes*. Deze zich verspreidende mode van hoofs *revival*-mediëvisme is een goed voorbeeld van het epidemisch verspreidingsvermogen van cultuur (en de cultivering van cultuur), over taal- en staatsgrenzen heen. Opmerkelijker echter is de gewaarwording dat in de respectieve contexten (Occitaans, Catalaans, Baskisch en Galicisch) deze *jeux floraux* een verschillende functie en invloed hebben gehad. De Occitaanse versie is altijd mild-regionalistisch gebleven; in het Baskische en Catalaanse geval vormt de *revival* van deze landjuwelen een cultuurnationalistische opmaat (Hrochs 'fase A') tot separatistisch en autonomistisch nationalisme; en het Galicische geval houdt het midden tussen deze beide.³³

Dat laatste betekent dat de dynamiek van regionalisme met dezelfde indicatoren geanalyseerd kan worden als die van het cultuurnationalisme: beide beginnen met een cultivering van cultuur, maar in onderscheiden gradaties van politieke intensiteit en instrumentalisering. Regionalisme en fase-A-nationalisme kunnen naast elkaar bestaan en haast onmerkbaar in elkaar overgaan.³⁴ En dat laatste werpt wederom een interessant licht op het geval van het Limburgs particularisme en regionalisme, en op de diverse regionalistische initiatieven en verenigingen die we in de loop van de negentiende eeuw als paddestoelen uit de grond zien schieten. Dialectinventarisatie en -cultivering; het samenstellen van woordenboeken en het bezigen van de streektaal als een alternatief literair

33 Emile Ripert, *La renaissance provençale (1800-1860)* (Paris / Aix-en-Provence: Champion / Dragon, 1917); Josep Miracle, *La restauració dels Jocs Florals* (Barcelona: Aymà, 1960); Jon Juaristi, *Literatura vasca* (Madrid: Taurus, 1987); Ramón Máiz Suarez, *O rexionalismo gallego: Organización e ideoloxía (1886-1907)* (A Coruña: Castro, 1984).

34 Een voorbeeld: de Spaans-Baskische letterkundige Trueba is een regionalist, zijn tijdgenoot Sabino de Arana een separatistisch nationalist. Vgl. Jon Juaristi, *El linaje de Aitor* (Madrid: Taurus, 2000); Barbara de Leeuw, 'Baskische beeldvorming: Van regionalisme tot nationalisme' (MA-scriptie Europese Studies, Universiteit van Amsterdam, 2007). Over nationalisme en regionalisme in Spanje voorts: Xosé-Manoel Núñez, 'Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1840-1936)', *European History Quarterly* 31 (2001) 483-518, an Carlos Forcadell Álvarez & Maria Cruz Mateo Romeo (eds.), *Provincia y nación. Los territorios del liberalismo* (Zaragoza: IFC, 2006).

expressiemiddel; het onderzoeken van de 'eigen' geschiedenis en oudheid, en het thematiseren daarvan in historische novellen en romans; het onderzoek naar de 'eigen' folklore en het gebruik dáárvan ten behoeve van *couleur locale* in regionale literatuur; het herbeleven van folklore in festivals, verenigingsleven en manifestaties; dat zijn patronen die in diverse Europese landstreken, van Galicië tot Wales en van Estland tot Slovenië, als indicatoren van fase-A-nationalisme geduid worden. Hoe past het geval-Limburg hierin?

Qua *functie* is er een fundamenteel verschil tussen de romans van Hendrik Conscience en Pieter Ecrivisse: Conscience's werk (*De Leeuw van Vlaanderen*, *De loteling*, *De Kerels van Vlaanderen*) is een literaire dimensie van de beginjaren van de Vlaamse Beweging, terwijl Ecrivisse's *De Bokkenrijders in het Land van Valkenburg*, *Het Meilief van Geleen* of *De verwoesting van Maastricht* nooit tot iets meer hebben geleid dan een Limburgs-regionale traditie van *couleur locale*. Conscience mondt uit in de Vlaams-nationale herdenkingen van de Guldensporenslag; Ecrivisse in de streekromans van Marie Koenen en het Oud-Limburgs-Schuttersfeest. Echter, bij dat functionele verschil wordt het gegeven des te intrigerender dat de verhalen van Conscience en Ecrivisse typologisch gelijksoortig zijn. De cultivering van cultuur leidt in Limburg niet tot enige nationale beweging; maar het cultureel engagement in Seippgens' *Schinderhannes* en Ecrivisse's *De Bokkenrijders*, in lokale geschiedbeoefening en dialectonderzoek en -cultivering, dient in een tweevoudige context te worden gezien: enerzijds de soortgelijke cultiveringen van cultuur elders in Europa, anderzijds de incidentele maatschappelijke en politieke anti-Nederlandse oprispingen die wel degelijk aanwijsbaar zijn in de Limburgse geschiedenis, van Weustenraads journalistiek via Scherpenzeel Heusch tot de Limburgse Liga van Jules Schaepkens van Riemst.³⁵

In ieder geval draagt Limburgs regionalisme een tweeslachtig karakter. Ten dele bestaat het uit vertraagde na-echo's van stads- en regioculturen die slechts schoorvoetend deelnemen aan het Nederlandse integratieproces, late vormen van talmend lokalisme; ten dele echter is het ook te duiden als factoren in een ontluikend regionalistisch bewustzijn dat in de late negentiende eeuw in Europa om zich heen grijpt als een nevenverschijnsel van staatscentralisatie en nationale bewustwording.³⁶ Het uit zich in herkenbare cultiveringen van taal, literatuur, historische interesse, materieel en immaterieel erfgoed – kortom, als indicatoren van een 'cultivering van cultuur' die potentieel ook, in Hrochs

³⁵ Een vergelijking tussen de historische romans van Conscience en Ecrivisse en hun nationale lading wordt gemaakt in het recente Leuvense proefschrift van Nele Bemong, 'Vormen en functies van de Belgische historische roman (1827-1850): Een poëtische en chronotopisch-narratologische genrestudie' (Katholieke Universiteit Leuven, 2007). Het is opmerkelijk dat de auteur het in Limburg gesitueerde oeuvre van de in Limburg geboren, maar naar Vlaanderen uitgeweken Ecrivisse geheel en al in een Belgische context plaatst. Naast de Vlaams-nationale functie lijkt een Limburgs-regionale functie van dit werk echter even belangwekkend. Dat die functies elkaar niet uitsluiten, bevestigt de simultane aanwezigheid van meerdere mogelijke identificatieniveaus.

³⁶ Eric Storm, 'De eerste bloeiperiode van het regionalisme (1890-1945). Een internationale historiografische verkenning', *Cultuur: Tijdschrift voor etnologie* 1 (2005) 35-47.

Bier, blaasmuziek en schutterij; geliefde symbolen van de 'Limburgse eigenheid'. Fotocollectie SHCL.

terminologie, als fase-A-nationalisme omschreven kan worden. Het twintigste-eeuwse regionalisme, zoals we dat in Limburg zien na de Eerste Wereldoorlog, ontwikkelt echter geen activistische of separatistische ambities. Integendeel: de opmerkelijke episode van de – in grote mate van hogerhand georkestreerde – afhankelijkheidsbetuigingen aan Nederland en Oranjestad als reactie op de Belgische annexatie-aanspraken van 1919 spreekt boekdelen. Provinciale grootheden als Edm. Jaspar, Felix Rutten en Ad Welters namen er vurig aan deel;³⁷ het laatste couplet van Gerard Krekelbergs 'Limburg mijn vaderland' (1909), luidt dan ook veelbetekend: 'Waar aan 't oud Oranjestad / 't Volk blijft hou

³⁷ Zie bijvoorbeeld Felix Rutten, *Terugblik 1880-1930* (ed. Peter Schulpen & Lou Spronck; Sittard: Prof. Dr. Timmersstichting & Stadsarchief, 2003).

en trouw, // Met ons roemrijk Nederland / Eén in vreugd en rouw; // Trouw aan licht en trouw aan God / Heerscht van Zuid tot Noord: // Daar is mijn Vaderland, / Limburgs dierbaar oord! // Daar is mijn Vaderland, / Limburgs dierbaar oord!

Twintigste-eeuws, provinciaal Limburgs regionalisme cultiveert vooral een zelfbeeld van idyllische landelijkheid, zoekt zijn zelfrepresentaties voornamelijk in het ideaaltipe van de simpele plattelander (zulks in tegenstelling tot de patrisch-burgerlijke stadsculturen van de voorafgaande periode), en ziet zichzelf dus a priori als *Hinterland*.³⁸ Wat wordt gecultiveerd is *couleur locale*: de eigenaardigheid als een subsidiaire variatie *binnen* het bestaande nationaal-statelijke bestel. Zulks twintigste-eeuws, vaak nostalgisch projecteren van regionale eigenaardigheden is van geheel andere aard dan de situatie van de zich-aaneensluitenden burgerlijke stadsculturen van de voorafgaande eeuw, en is misschien eerder provincialistisch dan regionalistisch te noemen.

'Arrested nationalism'?

Is ook Limburgs regionalisme te duiden als een vorm van fase-A-nationalisme dat na die aanloop is blijven steken in sjemielig provincialisme, in plaats van zich 'verder te ontwikkelen' tot daadwerkelijk separatisme? Die conclusie zou simplistisch en gechargeerd zijn. Ondanks Hroch's gebruik van de letters A, B en C is er geen dwingende logica die stelt dat de cultivering van cultuur (Hroch's 'fase A') zijn natuurlijke voortzetting vindt in een 'daaropvolgende' agitatorische of separatistische 'fase'. Integendeel: het is veelzeggend dat in veel gevallen cultuurnationalisten zich juist heftig verzetten tegen de politisering van hun interesses door een jongere, radicalere generatie. In dit geval is het spreekwoord 'wie A zegt, moet ook B zeggen' misleidend en abuis. Hroch's fasenmodel stipuleert niet dat de ene fase de volgende veroorzaakt of uitlokt, maar louter en alleen dat bepaalde uitingen van nationale loyaliteit of activiteit de voorwaarden scheppen waarin andere vormen eventueel kunnen gedijen, en er dus een vaststaande relatie van anterioriteit en posterioriteit is. De conclusie die we kunnen trekken is dat regionalisme in Europa een latente kiem in zich draagt die zich, gegeven de daartoe geëigende omstandigheden, tot nationalisme kan ontwikkelen (in meer of minder brede kringen). Dat *hoeft* niet. In Frankrijk is het wél gebeurd in Bretagne en (tot op zekere hoogte) in Frans-Baskenland, maar niet in de Provence en al helemaal niet in de Bourgogne, ook al waren daar overal regionalistische stromingen te bespeuren.³⁹

³⁸ Een vergelijking met de Duitse *Heimat*-beweging ligt voor de hand. Vgl. daarvoor Celia Applegate, *A Nation of Provincials. The German Idea of Heimat* (Berkeley, CA: University of California Press, 1990); Karl Ditt, 'Die deutsche Heimatbewegung 1871-1945' in: Will Cremer en Ansgar Klein (eds.), *Heimat Analysen, Themen, Perspektiven* (Bonn Bundeszentrale f. politische Bildung, 1990) 135-155; Thomas Kühne, 'Die Region als Konstrukt', in: James Retallack (ed.), *Sachsen in Deutschland* (Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 2000) 253-264.

³⁹ Anne-Marie Thiesse, *Ecrire la France. Le mouvement littéraire régionaliste de langue française entre la Belle Époque et la Libération* (Paris: Presses universitaires de France, 1991). Tevens: Julian Wright, *The Regionalist Movement in France 1890-1914* (Oxford 2003).

De geschiedenis van de Europese natievorming is tot op grote hoogte een geschiedenis van concurrerende nationale identificatiemogelijkheden. Voelt iemand zich Oostenrijker, Hongaar of Slowaak? Vlaming, Belg, Groot-Nederlander of Groot-Germaan? Breton, Fransman of Kelt? Die identiteiten zijn vaak met elkaar in concurrentie en worden dan op elkaar bevochten. Daarbij kan een regionalistische zelf-identificatie twee functies hebben: hetzij als subsidiaire onderafdeling van een nationale identiteit, hetzij als een afzonderlijke, tegen de staat gerichte identificatie, embryonaal-nationaal. De periferieën van de Europese staten, zoals ze in de loop van de negentiende eeuw uitkristalliseren, zijn vol met voorbeelden. Veel Schotten plaatsen hun *couleur locale* en eigenaardigheid binnen een Brits kader, bij anderen is een aanzet tot anti-Engels separatisme waarneembaar. Hetzelfde in de verhouding tussen Beieren en Duitsland, of tussen Catalonië en Spanje; of (in het geval van Nederland) bij Friezen en Limburgers.

Wat het geval van Limburg bijzonder maakt is dat geen van de aggregatieniveaus gewoonterecht bezit – zowel de Nederlandse staat als de Limburgse provincie zijn nieuwbakken nevenproducten van de post-Napoleontische geopolitiek. De culturele moderniserings- en schaalvergrotingsprocessen die de oude stads- en plattelandsculturen doen opgaan in een groter geheel plaatsen de Limburgse cultuur-cultiveerders in een interessant dilemma (treuzelaar bij de Nederlandse natievorming of wegbereider van een Limburgse *Sonderweg?*), dat het verdient om nader bestudeerd te worden en dat voor veel Europese patronen exemplarische waarde heeft. Limburg verschijnt, in al zijn gekunsteldheid, als een geschikt alternatief binnen, maar niet noodzakelijkerwijs tegenover, de Nederlandse natie als geheel. In een ambigu, wankel en fascinerend krachtenspel tussen centrum en periferie (of beter: tussen diverse concurrerende centra en een vooralsnog onbestemde periferie) wordt Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw zowel Nederlands als on-Nederlands, 'een beetje buitenland'.

Pierre Verjans

Voeren: slijpsteen van identiteiten-in-wording. Een historisch-sociologische benadering

Voeren is een kleine Belgische gemeente, grenzend aan Zuid-Limburg en centraal gelegen in het groene hart van de stedendriehoek Luik – Maastricht – Aken. De gemeente is in 1976 ontstaan door een fusie van de gemeenten Moelingen, 's-Gravenvoeren, Sint-Martens-Voeren, Sint-Pieters-Voeren, Teuven en Remersdaal. Oorspronkelijk ressorteerden de Voerdorpen onder de provincie Luik. Na de vaststelling van de taalgrens werden zij in 1963 overgeheveld naar de provincie Limburg, met behoud van faciliteiten voor de Franstaligen, bijvoorbeeld op het vlak van gemeentelijke dienstverlening, onderwijs en cultuur. Verder is het van belang te weten dat in Voeren het college van burgemeester en schepenen en de OCMW-raad vanaf 1988 rechtstreeks door de burgers worden verkozen.¹ Dit houdt verband met zijn bijzondere status van taalgrensgemeente.

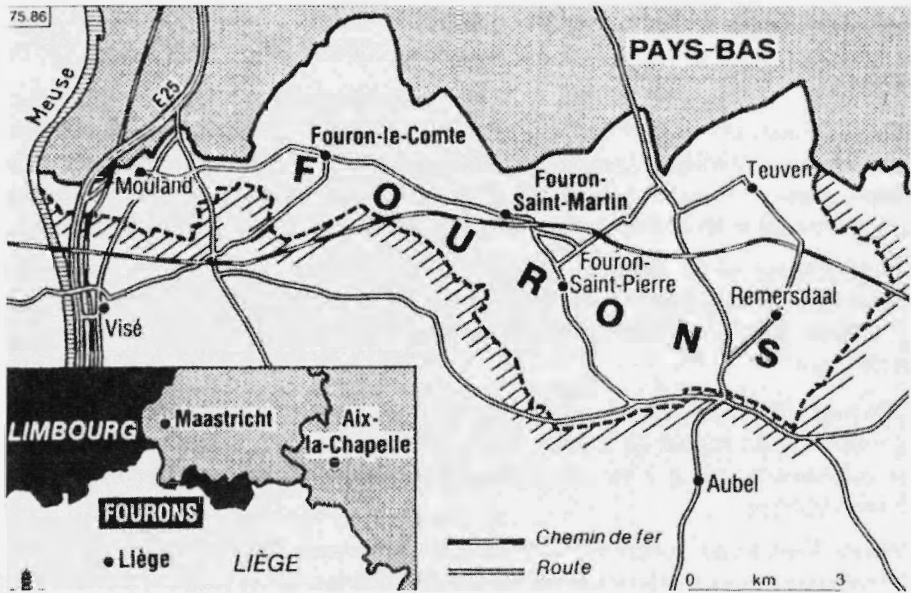
De fusiegemeente Voeren neemt slechts 0,2 procent in beslag van het Belgisch grondgebied en telt ongeveer vierduizend inwoners, hetgeen overeenkomt met 0,04 procent van 's lands bevolking. De bijdrage van dit agrarische gebied aan het bruto nationaal product is bescheiden. In kwantitatieve zin legt de gemeente geen gewicht in de schaal, maar haar symbolische betekenis is des te groter. De beslissing van het Belgische parlement in 1962 om de Voerstreek over te hevelen van Wallonië naar Vlaanderen is sindsdien dikwijls een heikel punt geweest. De taalstrijd in de Voerstreek heeft opeenvolgende Belgische kabinetten jarenlang parten gespeeld. Voeren is onlosmakelijk verbonden met de beeldvorming in de gewesten en taalgemeenschappen van België. De symbolische betekenis van de Voerstreek is het onderwerp van dit artikel. Tevens zullen wij proberen op te helderen waarom de kwestie sedert de jaren negentig van de politieke agenda is verdwenen.

Hoe komt het toch dat Voeren zo'n belangrijke rol heeft gespeeld in de recente politieke geschiedenis van België? Wij benaderen het probleem langs twee invalshoeken, die elkaar aanvullen. De eerste benadering is een verkenning van het politieke bestel in België, om te laten zien hoe een kleine gemeenschap in staat was de regering in Brussel steeds opnieuw in het geweer te brengen. De tweede benadering probeert de specifieke factoren te benoemen die maakten dat de meerderheid van de Voerenaren tot in de jaren 2000 een voorkeur had voor Luik en een minderheid voor Vlaanderen.

Het politieke landschap in België

Het politieke landschap van België wordt, evenals dat van andere Europese staten, doorkruist door breuklijnen die het politieke debat over maatschappelijke vraagstukken beïnvloeden en in de hand werken dat opinies duurzaam vast

¹ OCMW = Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, vergelijkbaar met de gemeentelijke sociale dienst in Nederland.

De Voerstreek. Vijftig vierkante kilometer, zes dorpen, amper 4.300 zielen: één gemeenschap.
Bron: Pierre Ubac, *Génération Fourons*.

komen te liggen in plaats van dat zij steeds veranderen. Zolang België bestaat, hebben deze breuklijnen een rol gespeeld in de geschiedenis van het land. In navolging van Lipset en Rokkan onderscheiden wij er vier, waarvan er twee gerelateerd zijn aan de opkomst van de natiestaat en twee aan de Industriële Revolutie.² Op verschillende manieren hebben deze breuklijnen ook sporen nagelaten in het Belgische staatsbestel.

De eerste breuklijn is het gevolg van de botsing tussen enerzijds de dominante nationale cultuur, en anderzijds religieuze, etnische en taalgemeenschappen in de periferie die zich juist tegen de natie afzetten. De tegenstelling tussen centrum en periferie weerspiegelt zich in de scheiding tussen een liberale, Franstalige elite, die tal van functies bekleedt in het leger, de diplomatieke dienst en het openbaar bestuur, aan de ene kant, en het Nederlandstalige, rooms-katholieke Vlaanderen aan de andere kant, dat zich afzet tegen de liberalen en streeft naar erkenning van de eigen taal en cultuur. Deze tegenstelling baarde het principe 'federaliseren door ontvlechting der gewesten', dat sedert de jaren zeventig, nu een generatie geleden, heeft geleid tot een zeer ingrijpende herziening van het Belgisch staatsbestel.

De tweede breuklijn heeft te maken met de botsing tussen Kerk en Staat. De tegenstelling tussen de eenheidsstaat en de rooms-katholieke kerk heeft de politieke gemoederen beziggehouden sinds het ontstaan van België. Nadat de Belgen zich anno 1830 hadden verenigd in hun verzet tegen de politiek van

² Seymour M. Lipset en Stein Rokkan, *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives* (New York 1967) 14.

de protestantsgezinde koning Willem I, kwamen liberalen en ultramontaanse katholieken tegenover elkaar te staan in de schoolstrijd. Deze werd pas in 1959 beslecht met de opname in de grondwet van het zogenaamde Schoolpact. Eigenlijk heeft de clerus zich nooit helemaal verzoend met de modernisering en democratisering. Modernisering en urbanisering werden door de clerus bestempeld als bronnen van geloofsafval, ondermijning van het gezag in het algemeen en dat van de kerk in het bijzonder.

De derde breuklijn betreft de tegenstelling tussen de oprukkende industrie en het platteland. De tegenstelling tussen het platteland en de belangen van grote ondernemers in de opkomende industriële sector kreeg in België extra scherpe kanten, doordat naar Angelsaksisch voorbeeld het recht op privé-bezit in de grondwet werd verankerd, zonder rekening te houden met vormen van gemeenschappelijk eigendom op het platteland.

De vierde breuklijn betreft de belangentegenstelling tussen kapitaal en arbeid, tussen rijk en arm. De eerlijke verdeling van de welvaart en de sociale zekerheid is vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een *hot issue* in het politieke leven, trouwens niet alleen België. Sedert de invoering van het algemeen kiesrecht kon geen enkele politieke partij het zich nog permitteren de eisen van de arbeidende klasse te negeren. Het duurde tot 1994 voordat het recht op een menswaardig bestaan verankerd werd in de Belgische grondwet.

België is een creatie van de grote mogendheden, ontstaan in 1830, en in 1839 erkend als bufferstaat. De nieuwe staat was Franstalig omdat de heersende klasse, zowel die in het Noorden als die in het Zuiden van het land, Frans sprak. Het gewone volk sprak dialect, Vlaamse dialecten in het Noorden en Waalse dialecten in het Zuiden, maar daaraan hadden de machthebbers geen boodschap. Er werd een liberale grondwet aangenomen die de scheiding der machten bezegelde en de burger beschermde tegen de willekeur van de staat. Het gebruik van de in België gesproken talen werd vrijgelaten, maar de tekst van de grondwet was alleen in het Frans. Dat zegt al genoeg. Pas in 1967, meer dan honderd jaar na het ontstaan van de Vlaamse Beweging, kwam een officiële versie in het Nederlands beschikbaar.

België was sinds 1800 de bakermat van de Industriële Revolutie op het Europese vasteland. Rond 1830 had het land de eerste fase van de industrialisering reeds achter de rug.³ De nieuwe staat voerde een vrijhandelspolitiek. Franse investeringen werden door de Waalse industriëlen met open armen ontvangen. Het economisch liberalisme bevorderde de opkomst van nieuwe industriegebieden in het Zuiden van het land met alle consequenties van dien, zoals verstedelijking en ontkerkelijking. Dit is bepalend geweest voor de meningsvorming in Vlaanderen. Ervan afgezien dat de industriëlen van de eerste generatie waarschijnlijk een Waals dialect spraken, was het Frans van de grote ondernemers in Vlaams perspectief de taal van de verfoeide modernisering. Steen des aanstoots van de Vlaamse Beweging waren vooral de franskiljons, de goeode burgerij

³ Pierre Lebrun et al., *Essai sur la révolution industrielle en Belgique 1770 à 1847* (Brussel 1979).

in Vlaanderen die alleen Frans sprak om zich sociaal te onderscheiden van de arbeidende klasse. Deze families gebruikten de taal bewust of onbewust als strategie om hun sociale status te consolideren of te verhogen.⁴ Het Frans was de taal van de overheersers, van de vervreemding, van de uitbuiting.

De vrijhandelspolitiek pakte zeer nadelig uit voor de Vlaamse boerenstand. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw werd Europa overstroomd met goedkoop graan uit Noord-Amerika. Dankzij de goedkope voedselimport hoefde het levensonderhoud van de fabrieksarbeiders weinig te kosten en konden de lonen laag blijven. Dit was vooral in het belang van de concurrentiekracht van de industrie, waaraan België zijn status van economische grootmacht ontleende. Maar de landbouwsector betaalde het gelag voor de dalende graanprijzen. De Vlaamse boeren gingen bijna aan de agrarische crisis te gronde, maar er werd tijdig een antwoord op de problemen gevonden. Naar het voorbeeld van de Duitse *Raiffeissenkassen*, werden overal in Vlaanderen landbouwcoöperaties gesticht op initiatief van de Boerenbond. Deze bond was van oudsher niet alleen de steunpilaar van de christelijke (rooms-katholieke) volkspartij in Vlaanderen, maar ook van de Vlaamse Beweging.

Onder invloed van de Romantiek gingen schrijvers en dichters op zoek naar de wortels van de Vlaamse identiteit. Zij hebben de bouwstenen aangeleverd voor de constructie van een Vlaams bewustzijn. Ook de rooms-katholieke clerus heeft zich wat dat betreft niet onbetuigd gelaten. Via taalgenootschappen, scholen, vak- en standsorganisaties probeerde de kerk een dam op te werpen tegen invloeden van buiten die het Vlaamse volk bedreigden. De kerk was alom tegenwoordig in de Vlaamse samenleving, dankzij haar netwerk van organisaties. In dezelfde tijd manifesteerde de kerk zich met een vernieuwing van de christelijke sociale leer, afgekondigd in de encycliek *Rerum Novarum* (1891). Het kerkelijk streven naar sociale rechtvaardigheid sprak menige Vlaming tot de verbeelding.

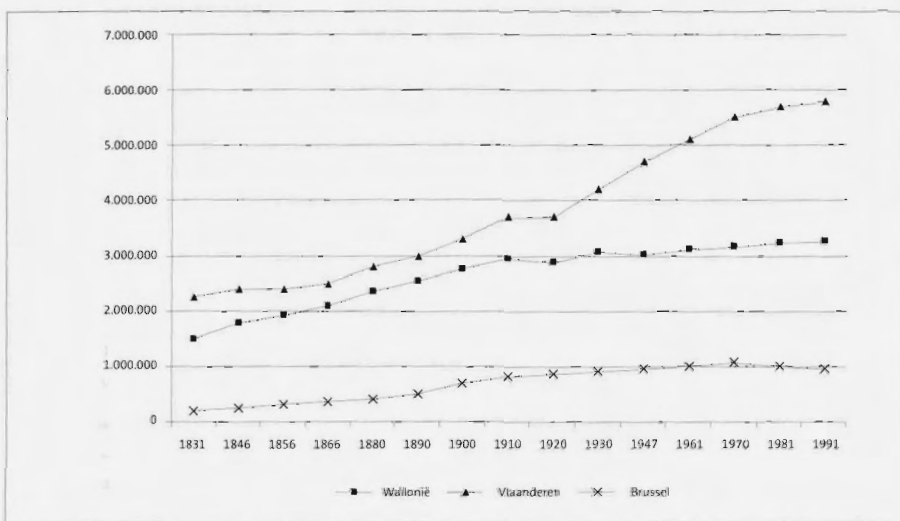
Aanvankelijk hadden de Vlamingen weinig politieke invloed. Volgens de kieswet van 1830 was slechts 1 procent van de bevolking stemgerechtigd. Onder druk van vooral de Waalse arbeidersbeweging werd in 1893 het kiesrecht uitgebreid. Na de Eerste Wereldoorlog werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd (1921). De Vlamingen waren voortaan ongeveer naar evenredigheid van de bevolking vertegenwoordigd in het parlement.

Na de grondwetsherziening van 1921 verwierven de Vlamingen een politieke meerderheid in het parlement. Zij kregen meer invloed op het economisch beleid, welke zij hebben benut om de infrastructuur van Vlaanderen te verbeteren. Alles werd gefinancierd met middelen uit 's Rijks schatkist, die goed was gevuld dankzij de belastingen die door de Waalse industrie werden opgebracht. Zo creëerde men de voorwaarden voor een nieuwe fase in de industriële revolutie, die Vlaanderen de welvaart heeft gebracht waarop het zolang heeft moeten wachten. Voortaan zwaaiden Vlaamse ondernemers, gerekruteerd uit het Vlaams Economisch Verbond, de scepter op het ministerie van Economische Zaken.

⁴ Pierre Bourdieu, *La distinction, critique sociale du jugement* (Parijs 1979) 145.

Binnen de Vlaamse Beweging bestonden twee vleugels. De ene stroming was het oorspronkelijk alleen te doen om de economische en culturele voorspoed van Vlaanderen, dit zijn de z.g. minimalisten. De stichting van de Nederlandstalige omroep BRT in 1960 en de splitsing van de Katholieke Universiteit Leuven in 1968 rekt men tot hun prestaties. De andere stroming nam daarmee geen genoegen. Zij verlangde ook zelfbestuur voor Vlaanderen. Dit waren de maximalisten, die na jarenlange strijd in 1995 hun zin kregen met de splitsing van België in twee gemeenschappen.

Grafiek 1: De bevolkingsontwikkeling in de gewesten Vlaanderen, Brussel en Wallonië (1831-1991)

Bron: Institut de Démographie, Université Catholique Louvain-la-Neuve (UCL), aangehaald bij Frédéric Docquier, 'La démographie wallonne: histoire et perspective d'une population vieillissante' in: Service des Études et de la Statistique, Ministère de la Région wallonne ed., *Tendances économiques*, nr. 7 (december 1994) 53-82, aldaar 55.

Reeds in de jaren dertig werd de grondslag gelegd voor een omkering van de verhoudingen, zowel demografisch als economisch. Terwijl de groei van de bevolking in Vlaanderen versnelde, vertoonde de demografische groei in Wallonië na de Eerste Wereldoorlog tekenen van stagnatie. Ook de groei van het tweetalige Brussel bleef achter bij Vlaanderen. Het motorblok van de economische groei in België, de Waalse kolen-, ijzer- en staalindustrie, was versleten. De zelfbewuste Vlamingen eisten cultureel zelfbestuur voor zich op, een verlangen dat door de Walen werd beantwoord met de eis van zelfbestuur op economisch gebied.

De omkering van de Waals-Vlaamse verhoudingen was een traag proces, dat zich over een lange reeks van jaren heeft voltrokken. Een belangrijke mijlpaal in het traject kwam in zicht in de loop van de jaren zestig. Gerekend per hoofd van

de bevolking evenaarde in 1966 het Vlaams Bruto Binnenlands Product dat van Wallonië.⁵ Daarna groeiden de cijfers steeds verder uit elkaar ten nadele van Wallonië. Het Waalse gewest ging de Belgische staat en dus de Vlaamse belastingbetaler voortaan geld kosten. Sindsdien zien wij hoe de Vlaams-Waalse tegenstellingen zich verscherpten. De Vlaamse Beweging kwam in radicaler vaarwater. Zij richtte haar pijlen vooral op de zogenaamde geldtransfers van Vlaanderen naar Wallonië, dit zijn subsidies uit de nationale schatkist ten behoeve van de ontwikkeling van een gebied met economische achterstand. Blijkbaar was men vergeten dat in het verleden Vlaanderen door Brussel en Wallonië geholpen moest worden. Maar de Vlamingen waren in de meerderheid, waardoor Franstalige politici compromissen moesten sluiten. De tijd dat Wallonië zijn zin kon doordrijven, was voorbij. Deze verandering vergde ook in mentaal opzicht een omschakeling van de Walen. *Les causes du déclin wallon*, een boek uit 1978 van de Leuvense hoogleraar Michel Quévit, was wat dat betreft een echte *eye-opener*. Opeens drong tot de Franstaligen c.q. de Walen het besef door dat zij een 'etnische minderheid' waren geworden.

Door bovenstaande ontwikkelingen kreeg de tegenstelling centrum-periferie in de Belgische verhoudingen een etnische lading die samenvalt met de tegenstelling tussen Nederlandstaligen en Franstaligen. Deze etniciteit berust, aldus Marco Martiniello, 'op de (re)productie van sociale en politieke definities van materiële, psychologische en culturele verschillen tussen bevolkingsgroepen, die op een of andere manier op elkaar zijn betrokken omdat zij deel uitmaken van dezelfde samenleving. De onderlinge relaties kunnen de vorm aannemen van samenwerking, conflict, overheersing, erkenning enz.'⁶ In de negentiende eeuw zijn de Vlamingen in de periferie van de macht terechtgekomen, hoewel het regeringscentrum Brussel nog een Nederlandstalige stad was toen België zijn onafhankelijkheid kreeg. De Vlaamse eigenheid, waarvoor aanvankelijk alleen Vlaamse dorpspastoors interesse hadden, is eigenlijk een etnische constructie, bedacht door intellectuelen en andere culturele tussenpersonen die de pretentie hadden te verwoorden wat Vlamingen bezielde. *Mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor de Waalse identiteit. Wallonië is evenzeer een negentiende-eeuwse constructie, ontsproten aan de verbeelding van de Belgische schrijver Joseph Grandgagnage (1797-1877).

Tegen deze historische achtergrond heeft de identiteit van de Voerenaren vorm gekregen. Het is een dubbele identiteit, want de meerderheid spreekt thuis Nederlands, althans een Limburgs of Platdiets dialect, en toch stemt men massaal op de Franstalige partij *Retour à Liège*. Wij zullen proberen de ontwikkelingen in Voeren te beschrijven vanuit de wisselwerking tussen de interne dynamiek van de gemeenschap en de boven beschreven externe dynamiek, waarbij vooral van belang is de beeldvorming over Voeren in de Vlaamse publieke opinie enerzijds en de Franstalige publieke opinie anderzijds.

⁵ Francis Bismans, 'Une odyssee économique', in: *Wallonie. Atouts et références d'une région* (Namur 1995) 145-176, aldaar 169.

⁶ Marco Martiniello, *L'ethnicité dans les sciences sociales contemporaines* (Paris 1995) 18.

tekening Piet Vos

Op 23 juni 1984, dertig jaar na diens overlijden, liep heel Vlaams Voeren uit voor een grote herdenking van pastoor Hendrik Veltmans. Bron: Voeren Aktueel, april 1984.

Voeren en de Vlaamse Beweging

In het kielzog van het enthousiasme dat paus Leo XIII losmaakte met zijn encycliek *Rerum Novarum*, vonden eind negentiende eeuw diverse pogingen plaats om politieke partijen op te richten op confessionele, rooms-katholieke grondslag. In Aalst stelde de priester Adolf Daens (1839-1907) zich kandidaat voor het nationale parlement, waarmee hij de toorn van de bisschop over zich afriep. In Luik was de priester Antoine Pottier (1849-1923) de spreekbuis van de christelijke sociale rechtvaardigheid en grondlegger van de christen-democratische beweging in het Luikse industriegebied.

De eerste grote Vlaamse activist in Voeren was pastoor Hendrik Veltmans (1866-1954). Het cultureel centrum in St. Martens-Voeren draagt nog steeds zijn naam. De eerwaarde Veltmans, telg uit een Limburgse boerenfamilie,

volgde een priesteropleiding in Rome, waarna hij zich vestigde in het Luikse industriegebied. Door zijn sociale achtergrond en door zijn dagelijkse ontmoetingen met fabrieksarbeiders raakte hij betrokken bij de groep rondom Pottier.⁷ Veltmans was oprichter van de St. Christoffel Kring in de Luikse arbeiderswijk St.-Christophe, een vereniging die maandelijks bijeenkomsten organiseerde waarbij voortrekkers van de katholieke sociale beweging als Pottier en de Luikse historicus Godefroid Kurth (1847-1916) voordrachten hielden. Tegen de zin van Veltmans benoemde de bisschop hem echter tot pastoor in Saint-Remy, een dorp van boeren en mijnwerkers in de buurt van Visé. In 1921 werd hij overgeplaatst naar Sint-Martens-Voeren.

In de Voerstreek ontpopte Veltmans zich als een typisch Vlaamse dorpspastoor. Hij trok zich de godsdienstige en culturele belangen aan van de plaatselijke boerenbevolking. De autochtonen spraken een Limburgs dialect. Spoedig begon hij zich te beijveren voor het behoud van hun taal. De taalstrijd kwam in de plaats van de strijd voor sociale rechten. Op microsociaal niveau impliceerde dat een verschuiving van de etnische oriëntatie in de richting van Vlaanderen. Veltmans richtte ter plaatse een afdeling op van de Boerenbond, de succesvolle agrarische inkoop- en verkoopcoöperatie op rooms-katholieke grondslag. Tegelijk met de Boerenbond werd een steunpunt van de Vlaamse, katholieke belangen binnengehaald. In plaats van zich te bekommeren om het behoud van het plaatselijke dialect, werd de cultuurtaal – het Nederlands – de speerpunt van Veltmans' taalstrijd. Tevens introduceerde Veltmans een virulent antisocialisme in de Voerstreek. De katholieken beschouwden de socialistische partij als werktuig van de ontkerstening van de arbeidersklasse. Op alle fronten moest die partij worden bestreden. De socialistische partij was sinds de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1919 oppermachtig in het industriegebied van Luik. De propagandisten van het socialisme spraken Frans. De Voerenaren moesten die taal maar beter niet leren verstaan. De Voerstreek hoorde eerst niet bij Vlaanderen, maar pastoor Veltmans vond dat zijn parochianen Vlamingen moesten worden. Daarom moest ook in de Voerstreek het Nederlands tot de standaard worden verheven.

Veltmans onderhield nauwe banden met Flor Grammens (1899-1985), een Vlaams politicus en taalactivist, die opzien baarde met het overschilderen van Franstalige straatnaamborden op Vlaams grondgebied. In de tijd tussen de twee wereldoorlogen probeerde hij objectieve criteria te vinden om de taalgrens te bepalen. Zijn woning in de taalgrensgemeente Edingen (provincie Henegouwen) was een bolwerk in de taalstrijd. Het idee om de taalgrens eens en voor altijd vast te leggen heeft dankzij de acties van Grammens en Veltmans in de Vlaamse publieke opinie postgevat. In werkelijkheid liet die grens zich lastig fixeren. Door economische en culturele oorzaken veroverde het Frans terrein op het Vlaams, vooral in de periferie van Brussel. Het omringende platteland veranderde onder invloed van de suburbanisatie in een stedelijk gebied, bevolkt door Franstalige forensen en hun gezinnen. De Franstaligheid verspreidde zich

7 P. Gérin, *Catholiques liégeois et question sociale* (Brussel 1959) 203.

In 1985 overleed de Vlaamse taalactivist Flor Grammens. Het blad Voeren Aktueel besteedde een redactioneel artikel aan zijn verscheiden, en plaatste er een affiche uit Grammens 'vlegeljaren' bij. Bron: Voeren Aktueel, mei 1985.

'als een olievlek', zoals Vlaamse sociologen plegen te zeggen. Vlaamse militanten zagen met lede ogen aan hoe ook elders langs de taalgrens het Frans zich uitbreidde, maar zij verzuimden te onderkennen dat dit verschillende oorzaken had. In economisch, demografisch, bestuurlijk en cultuurhistorisch opzicht is de situatie in de Voerstreek niet vergelijkbaar met Brussel. Ook de taalsituatie is anders dan in Brussel. De 'Franstaligen' in Voeren zijn over het algemeen geen nieuwkomers van buiten de streek, maar autochtonen die thuis een Limburgs of Platdiets dialect spreken, maar voor het overige Franstalig georiënteerd willen zijn.

Voorbijgaand aan de complexe taalkundige situatie, hadden de Vlaamse militanten in de Voerstreek slechts aandacht voor één kant van de medaille: het gebruik van het Nederlands. Zij creëerden het beeld van een Voerstreek waar de bevolking onder druk van plaatselijke notabelen zich niet tot Vlaanderen kon bekennen, maar eigenlijk behoorden de Voerenaren tot het 'Vlaamse volk'. Het lukte de flaminganten dit beeld te laten beklijven in krantenartikelen en andere Nederlandstalige publicaties. Heel Vlaanderen kreeg door de taalactivisten een verkeerd, althans eenzijdig beeld van Voeren voorgeschoteld dat door journalisten en schrijvers kritikeloos werd overgenomen, door de publieke opinie aangevaard en door politici uitgebaat voor electoraal gewin. Het was als het ware een zichzelf versterkend proces, waarin op den duur iedere nuance verloren ging. Voor de politiek was een weg terug al niet meer denkbaar, temeer omdat het bestaan van Vlaanderen was gegrondvest op het gebruik van de eenheidstaal, het Nederlands. De verbinding van het lot van het Vlaamse volk met dat van het kleine Voeren verhinderde elk compromis, zozeer was het onderscheid tussen beeld en werkelijkheid vervaagd als Voeren in het geding was.

De Vlaamse Beweging zette de gemeente Voeren hoog op haar politieke agenda. De Vlaamse studiegroep Mens & Ruimte schreef in 1972: 'De leuze *Retour à Liège* is meer dan een politieke slogan, als men niet oppast is het zo realiteit [...]. Voor het behoud van het Nederlandse karakter van de Voerstreek is het van belang om een passende culturele infrastructuur te realiseren. Dit geldt vooral het onderwijs aan de Provinciale School in 's-Gravenvoeren'.⁸ Met deze cultuurpolitiek waren tot 1983 investeringen gemoeid tot een bedrag van 1,2 miljard Belgische frank, wat overeenkomt met 30 miljoen euro.⁹ Hieruit blijkt hoe belangrijk Vlaanderen dit beleid vond. De geschiedenis van de Voerstreek moeten wij verstaan in het licht van de Vlaamse Beweging. Aanvankelijk reageerden de inwoners van Voeren hierop vanuit een Belgicistisch standpunt, dat het behoud van de Belgische eenheid huldigde, maar van de weeromstuit werden zij Waals-, of althans Luiksgezind.

⁸ [Vzw Mens en Ruimte ed.], *Notes intermédiaires*, section recherche fondamentale, enquête gehouden door FNRS-FKFP (Brussel 1972).

⁹ M. Hermans en P. Verjans, *Les origines de la querelle fouronnaise*. Courrier hebdomadaire du Centre de recherche et d'information socio-politiques, n°1019 (Brussel 1983) 28-31.

De reacties van de bestuurlijke elite in Voeren

Bij gelegenheid van de tienjaarlijkse volks- en talentelling in 1930 antwoordde 76,3 procent van de inwoners van de zes Voerdorpen dat zij Nederlandstalig waren.¹⁰ Wat dat betreft was er niets nieuws onder de zon. De grote meerderheid van de Voerense bevolking sprak (en spreekt nog steeds) Nederlands. Aan de uitkomst van deze talentelling werden echter juridische consequenties verbonden, wat niet eerder was voorgekomen. Een nieuwe Belgische wet, de taalwet van 1932, bepaalde dat gemeentelijke diensten in Voeren voortaan Nederlandstalig moesten zijn. Dit riep aan Franstalige zijde reacties op. De burgemeester van Teuven, graaf Lionel de Sécillon, richtte in 1933 een Weerbaarheidscomité op, waarin de raadsleden van alle Voergemeenten zitting hadden, evenals de raadsleden van de Duitstalige gemeenten in de provincie Luik. Het Comité wenste het Frans als taal van het openbaar bestuur te handhaven, met dien verstande dat openbare bekendmakingen zowel in het Frans als in het Nederlands werden gepubliceerd. Ambtenaren met een loketfunctie dienden tweetalig te zijn.¹¹

Het initiatief van de burgemeester van Teuven is kenmerkend voor de opstelling van de 'Franstaligen' in de Voerstreek. Zij reageerden gewoonlijk te laat, op gedane zaken die geen keer namen. De Vlaamse partij stelde hen telkens voor voldongen feiten. De 'Franstaligen' hebben altijd gewild dat de overheid elke burger in zijn eigen taal te woord stond. Onder de aanhangers van de 'Franstalige' partij waren ook veel Nederlandstalige Voerenaren, sprekers van het Limburgs dialect. Vandaar dat wij 'Franstalig' tussen aanhalingstekens plaatsen. De verdraagzaamheid van de lokale politieke leiders kwam voort uit hun intellectuele voorsprong. Tevens was het besef aanwezig dat de eis van tweetaligheid in hun eigen belang was. Door eentalige kandidaten uit te sluiten, verkleinde men het aantal politieke concurrenten. Het bilinguïsme was voor de gevestigde bestuurders de beste strategie om aan de macht te blijven. Stemmen op de 'Franstalige' partij was een stem voor een tweetalige Voerstreek. Stemmen op de Vlaamsgezinde partij was een stem voor een geheel Nederlandstalige Voerstreek.

Welke rol speelde de lokale politieke elite in het dagelijks leven en hoe waren rollen verdeeld? Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van een artikel dat is verschenen in een uitgave uit 1971 van de Volksunie, de politieke vleugel van de radicale Vlaamse Beweging.

In Teuven is de heer Pinckers burgemeester, maar hij is tevens gemeentesecretaris van Remersdaal en Sint-Pieters-Voeren en van de Waalse gemeente Berneau. Zijn echtgenote is gemeentesecretaris van Teuven. De woning van het echtpaar Pinckers

¹⁰ Vgl. 1910: circa 85,6 %. Blijkbaar had Veltmans met zijn acties niet kunnen verhinderen dat het percentage Nederlandstaligen afkalfde. Voor de *in-and-outs* van de taaltellingen zie: Armel Wynants, 'Ère des recensements', in: Pierre Ubac (ps.), *Génération Fourons* (z.p. 1993) 51-70, aldaar 63.

¹¹ *Journal d'Aubel*, 16 novembre 1933, 1, aangehaald bij Cl. Fluchard, *Le journal d'Aubel et l'imprimerie de presse A. Willems* (mémoire de licence en histoire moderne, Université de Liège, 1968) 205.

doet tegelijk dienst als gemeentehuis. Men kan er ook leningen, verzekeringen en dergelijke afsluiten. De schoonvader van de burgemeester, die Kevers heet net als zijn vrouw, is hoofd der school in Teuven. Mevrouw Kevers geeft daar ook les. De heer van Teuven heet Lionel de Sécillon. Voor de oorlog was hij lid van Provinciale Staten van Luik, afgevaardigd door Rex [Belgische fascistische partij van Leon Degrelle – auteur]. Zijn invloed was groot. Tweederde van het Teuvense electoraat stemde op Rex. De echtgenote van De Sécillon heette toevallig ook Kever. Een Vlaming merkte ooit verbitterd op: 'het oostelijk gedeelte van de Voerstreek wordt door kevers verslonden'. Kijken wij naar Sint-Martens-Voeren, dan zien wij meer van hetzelfde: burgemeester Wijnants moet toezicht houden op de school waar zijn vrouw directrice is. Wijnants is ook gemeentesecretaris van 's-Gravenvoeren.¹²

Het artikel stelt de verstrengeling van belangen en de clanvorming in Voeren aan de kaak. Het is echter ook tendentius. De schrijver verzuimt te vertellen dat De Sécillon reeds voor de oorlog de banden met Rex had verbroken. Wij zullen nog zien dat in Moelingen en 's-Gravenvoeren, de twee grootste dorpen van Voeren, de machtsverhoudingen heel anders waren. Nog een opvallende omissie: de gemeentesecretaris van Sint-Martens-Voeren is benoemd door tussenkomst van pastoor Veltmans.

Het moet gezegd dat het in landelijke gebieden helemaal geen zeldzaamheid was dat de gemeentesecretaris en de plaatselijke onderwijzer uit dezelfde familie kwamen. Het ligt voor de hand dat vertegenwoordigers van de bestuurselite uit hetzelfde middenklassemilieu afkomstig waren en dat deze families door onderlinge huwelijken aan elkaar verwant waren. Een heel andere vraag is: hoe stelde de lokale elite zich op ten aanzien de taalkwestie? Sprak zij letterlijk een andere taal dan de bevolking? Zo ja, hoe slaagden de gevestigde machthebbers erin de bevolking ervan te overtuigen dat de behartiging van haar belangen toch in vertrouwde handen was? Een belangrijke troef van de bestuurlijke elite was haar kennisvoorsprong. De overgang van de Voergemeenten van de provincie Luik naar Limburg was een ingewikkelde operatie, die een behoorlijke juridische kennis vereiste en niet te vergeten een behoorlijke kennis van het Nederlands. De zittende bestuurders lieten zien dat zij als 'Franstaligen' op al deze onderdelen de vuurproef hadden doorstaan. Sindsdien zaten zij stevig in het zadel. Bij gemeenteraadsverkiezingen bleek telkens dat zij bestand waren tegen de uitdaging van Vlaamsgezinde concurrenten. Zo keerde de Vlaamsgezinde burgemeester van Sint-Martens-Voeren, Henri Beuken, zich tegen een motie van de Franstalige burgemeesters voor het behoud van de tweetaligheid in de Voerstreek.¹³ Bij verkiezingen in 1964 verzamelde hij met zijn lijst maar 41 procent van de stemmen, terwijl de lijst *Retour à Liège* 59 procent van stemmen behaalde. In de gemeente Moelingen gebeurde iets soortgelijks.

¹² P. Martens, 'Vlaamse Voerstreek: Waalse kolonie!', *Wij. Vlaams nationaal weekblad* 21 augustus 1971, 7-9.

¹³ 'Le problème des Fourons de 1962 à nos jours', in: *Courrier Hebdomadaire*, Centre de Recherches et d'Informations Socio-Politiques ed., nr. 859 (23 november 1979) 17.

Vóór de fusie telde de Voerstreek zes burgemeesters, waarvan er twee Vlaamsgezind waren. De rest wilde terug naar de provincie Luik met behoud van de tweetaligheid. *Grosso modo* was de gezindheid van bevolking op dezelfde manier verdeeld: 40 procent Vlaamsgezind en 60 procent 'Franstalig' of anders gezegd Luiksgezind. Deze gebeurtenissen pleiten voor de stelling dat er geen belangentegenstelling bestond tussen de gevestigde machthebbers en de bevolking, althans zolang men erin berustte dat de bestuurlijke elite geen buitenstaanders naast zich duldde op de kussens van de macht. Zowel de 'Franstaligen' als de 'Nederlandstaligen' waren in de bestuurlijke elite vertegenwoordigd.

De Nederlandse antropoloog Hans van Laar schrijft de populariteit van *Retour à Liège* toe aan het overwicht van de Franstalige grondbezitters,¹⁴ maar dan gaat hij voorbij aan de verschillen tussen de dorpen. In het oosten van de Voerstreek bevonden zich inderdaad veel kleine pachters die afhankelijk waren van de Franstalige grootgrondbezitters, maar in het westen waren de eigendomsverhoudingen toch anders. De antropoloog is door zijn Vlaamse informanten op het verkeerde been gezet. Ongelijkheid van inkomens en bezit speelde geen doorslaggevende rol in de Voerstreek. In Brussel, de Brusselse randgemeenten en in Vlaanderen is de situatie uiteraard heel anders, maar in relatie tot de Voerstreek kan men niet volhouden dat er een correlatie was tussen de hoogte van levensstandaard en de voorkeur voor de Franse taal.¹⁵

In Moelingen wordt de politiek bepaald door zes clans, drie Vlaamsgezinde en drie Luiksgezinde. Met elkaar sluiten zij wisselende bondgenootschappen. In 's-Gravenvoeren wordt de politieke arena bespeeld door twee clans, de *Roemellen* en de *Piëkvots*. De eerste vergadert altijd in de *Kuursaal* en de tweede in de *Salle du Drapeau Belge*. De *Roemellen* zijn Luiksgezind, de *Piëkvots* Vlaams. In St. Martens-Voeren staan tegen over elkaar 'de mensen van de Schietbaan' (Vlaamsgezind) en 'de mensen van de Harmonie' (Luiksgezind). De voorkeur van de ene groep voor Luik en van de andere voor Vlaanderen is toevallig. Maar omdat het nu eenmaal rivalen zijn, is het ondenkbaar dat beide clans tot hetzelfde oordeel komen. Het doet er niet welk onderwerp aan de orde is, als de ene clan zijn keuze heeft gemaakt, kiest de andere automatisch voor het tegendeel.

Het electoraat: economische oriëntatie en taalidentiteit

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 behaalde de Luiksgezinde partij circa 60 procent van de stemmen, met een minimum van 54 procent in de gemeente Moelingen en een maximum van 66 procent in de gemeente Teuven. Opmerkelijk is de afgetekende meerderheid ten gunste van *Retour à Liège*. De uitkomst laat zien hoezeer de kiezers in de Voerstreek worstelden met vragen als: waarbij hoort de Voerstreek eigenlijk? Wie zijn wij? Wat willen wij? Wat is onze identiteit? De Voerenaren waren de speelbal van drie tegengestelde aantrekkingskrachten: taal (1), economie (2) en geschiedenis (3).

¹⁴ Hans van Laar, 'Un seul lit pour deux rêves', in: Pierre Ubac, *Génération Fourons* (Brussel 1993) 44.

¹⁵ Ibidem, 45.

Taal

Wat betreft de taal voelden de Voerenaren zich aangetrokken tot het Noorden vanwege het gemeenschappelijke dialect dat gesproken wordt in het grensgebied van Belgisch- en Nederlands Limburg en Duitsland; tot de Nederlandstalige gemeenschap door het gebruik van het Vlaams c.q. het Nederlands op de scholen en in de kerk; tot de Franstalige gemeenschap door de contacten met Luik en de vriendschappelijke betrekkingen met de Waalse buurgemeenten.

Economie

Vanwege de economie is Voeren op Luik georiënteerd. De landbouw wordt beoefend op een uitloper van het Plateau van Herve, dat behoort tot de provincie Luik. Het boerenbedrijf in Voeren komt wat betreft landbouwmethoden en afzetgebieden overeen met de situatie in het Land van Herve. Bovendien werkte anno 1970 70 procent van de forenzen in de provincie Luik, hetgeen overeenkwam met 40 procent van de werkzame beroepsbevolking. De werking van dit mechanisme is complex. Het is niet gezegd dat iemand die in Luik werkte automatisch op *Retour à Liège* stemde. Zo was een gemeenteraadslid van Voeren van beroep buschauffeur op de lijn Luik-Visé, in dienst van een Luikse busmaatschappij. Uit dien hoofde sprak hij dagelijks Frans, maar dat belette hem niet uit te komen voor de lijst *Voerbelangen*, de partij van de Vlaamsgezinden. In de Voerstreek kijkt men daar helemaal niet vreemd van op.

Tabel 1: Werkzame beroepsbevolking gevestigd in Voeren, naar plaats van beroepsuitoefening

In 1991	Totaal	%	Forenzen	%
Werk in Voeren	588	36,0		
Werk in Vlaanderen (excl. Voeren)	89	5,4	89	8,5
Werk in Wallonië	599	36,7	599	57,3
Werk in het Brussels gewest	28	1,7	28	2,7
Werk in het buitenland	228	13,9	228	21,8
Wisselend of onbekend	102	6,2	102	9,7
Totaal beroepsbevolking	1.634	100,0	1.046	100,0

Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS).

Twintig jaar later, in 1991, was er weinig veranderd in het patroon van het woon-werkverkeer (zie tabel 1). Ongeveer 57 procent van de forenzen oftewel 37 procent van de beroepsbevolking werkte in de provincie Luik of elders in Wallonië, terwijl 14 procent van de beroepsbevolking oftewel 22 procent van de Voerense forenzen in het nabije buitenland werkte, met name in Nederland. De Voerstreek is nog steeds georiënteerd op de economie van Luik.

Tabel 2: Werkzame beroepsbevolking in de gemeente Voeren, per categorie

	1970	1970 %	1991	1991 %
Wetenschappers en vrije beroepen	100	6,8	120	7,3
Bedrijfsleiders, directeuren, hoger kader	23	1,6	66	4,0
Kantoorpersoneel	120	8,2	194	11,8
(Detail)handel	123	8,4	151	9,2
Landbouw, visserij, bosbouw	367	25,0	178	10,9
Mijnbouw, steengroeves	8	0,5	100	6,1
Transport en logistiek	142	9,7	102	6,2
Ambachtslieden, fabrieksarbeiders, bouwvakkers, handlangers	505	34,4	405	24,8
Sport en recreatie	69	4,7	138	8,4
Beroepsmilitairen	8	0,5	3	0,2
Onbekende beroepen	4	0,3	177	10,8
Totaal werkzame beroepsbevolking	1.469	100,0	1.634	100,0

Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS).

Intussen heeft wel een belangrijke verschuiving plaatsgevonden in de samenstelling van de beroepsbevolking in de richting van de sector dienstverlening, een ontwikkeling die ten koste ging van het aandeel van de sectoren landbouw en industrie (zie tabel 2). In 1970 bestond nog een kwart van de beroepsbevolking uit landbouwers en een derde werkte in een fabriek, in de bouw of in een werkplaats. In 1991 was hun aandeel gezakt naar 11 respectievelijk 25 procent. De grootste werkgever in de Voerstreek is sinds 1982 de Provinciale Secundaire School voor voortgezet onderwijs (Nederlandstalig).

Geschiedenis

In de tijd van het *ancien regime* ressorteerden de meeste Voerdorpen onder de Oostenrijkse Nederlanden. Bestuurlijk-historisch kregen de Voerdorpen pas met Luik te maken sinds de aanhechting in 1795 bij het Ourthe-departement, waaruit de provincie Luik is voortgekomen. Toen België in 1839 een groot gedeelte van de provincie Limburg aan Nederland moest afstaan, werd het territorium van de Voerstreek aan de noordzijde afgegrensd door de staatsgrens, waardoor contacten met het Limburgse *hinterland* bemoeilijkt werden. Voortaan stond de Voerstreek met de rug naar Nederland. Van de weeromstuit richtten bewoners van de Voerdorpen zich op Luik voor onderwijs, banen, of om hun producten te verkopen. Sindsdien nam de invloed van het Frans en het Waals op het taalgebruik in de Voerstreek toe.

Op 17 maart 1962 trokken duizenden betogers door het centrum van Luik en eisten het behoud van de zes Voerense gemeenten bij de provincie Luik. Foto: Robijns, bron: Pierre Ubac, Génération Fourons.

De verkiezingsuitslagen na de vaststelling van de taalgrens (1962)

Typerend voor de Franstalige pers is dat men systematisch over het hoofd ziet dat de mensen in de Voerstreek met elkaar een Nederlands dialect spreken. De nadruk ligt steeds op de economische afhankelijkheid van Luik, de geringe afstand tot het centrum van Luik en de geïsoleerde positie ten opzichte van de rest van Belgisch Limburg. De Franstaligen vinden dat ieder individu in principe vrijgelaten moet worden in zijn voorkeur voor de ene of de andere (cultuur)taal. Dit argument houdt echter geen rekening met allerlei sociaal-economische factoren die de keuzevrijheid beperken. Vlaamse taalactivisten ontmaskeren de vrijheid van taalkeuze als een ideologie van de heersende Franstalige klasse. Zij vinden dat de Voerenaren door de omstandigheden en door manipulatie van hun Vlaamse wortels zijn vervreemd. Zo zou men een gedeelte van het stemgedrag van de Voerenaren kunnen verklaren, maar bij lange na niet alles. Gevoelens van frustratie over het verloop van het parlementaire discussie zijn

waarschijnlijk mede de reden geweest waarom zoveel Voerenaren uit protest op *Retour à Liège* stemden.

Na tien maanden van hevige parlementaire discussies ging de Senaat op 9 oktober 1962 over tot een stemming, die de regering bijna ten val bracht. Het wetsvoorstel inzake de taalgrens werd aangenomen met 91 stemmen pro en 56 stemmen contra, net geen 2/3 meerderheid. Het stemgedrag van de senatoren blijkt nogal afhankelijk te zijn van de regio die zij vertegenwoordigen: Wallonië, Vlaanderen of Brussel. De meerderheid kwam tot stand dankzij de Vlaamse senatoren (73 vóór, 8 tegen) en de Brusselse senatoren (12 vóór, 8 tegen). De meerderheid van de Waalse senatoren stemde tegen (40 tegen, 6 vóór). Hoewel de Christelijke Volkspartij en de socialisten deel uitmaakten van de regering, stemden 11 CVP- en 25 SP-senatoren uit Wallonië tegen het wetsvoorstel, waarmee zij het risico namen dat hun eigen kabinet ten val werd gebracht.¹⁶

De provincie Luik vond het nodig een afzonderlijk referendum te organiseren in de Voerstreek, met de volgende resultaten. 2.474 kiezers lieten zich registreren, van wie 1.623, dat is 65 procent, een geldige stem uitbrachten. Van de geldige stemmen hadden 1.562 kiezers (96 procent) een voorkeur voor de bestaande situatie: de Voerstreek bij Luik, terwijl 61 stemmen werden uitgebracht op overheveling naar Limburg (4 procent van de geldige stemmen). Het referendum werd blijkbaar geboycot door de Vlaamsgezinden. Wij merken echter op dat de 1.562 stemmen die werden uitgebracht op de provincie Luik, overeenkwamen met 63 procent van de ingeschreven kiezers. Met andere woorden: ook zonder de boycot zou de 'Franstalige' meerderheid intact zijn gebleven. De Luikse partij klampte zich vast aan de peiling, maar de meerderheid van het nationale parlement hield geen rekening met de uitkomst, hetgeen het vertrouwen in het democratisch bestel geen goed heeft gedaan. Op 31 oktober 1962 volgde de stemming in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. De uitkomst kwam in grote lijnen overeen met de Senaat. De Kamer nam het wetsvoorstel aan met 130 tegen 56, een meerderheid van ruim 2/3. Deze uitkomst kwam tot stand dankzij de Vlaamse en Brusselse afgevaardigden die in meerderheid (93 tegen 3, respectievelijk 17 tegen 8) vóór de wet stemden. De meerderheid van de Waalse kamerleden was tegen. Opnieuw blijkt dat er een meerderheid van Waalse kamerleden was, van socialistische (23) en christelijke (12) huize, die tegen het voorstel van hun eigen regering stemden.

Na de kater die volgde op de volksraadpleging van 1962 kreeg *Retour à Liège* de wind in de zeilen (tabel 3). De uitkomsten van de gemeenteraadsverkiezingen 1964-1994 laten zien dat de lijst gemiddeld 61,1 procent van de geldig uitgebrachte stemmen kreeg, terwijl de lijst *Voerbelangen* 38,9 procent scoorde. De afwijking van het gemiddelde was 3,2 procent, waaruit blijkt dat de schommelingen niet groot waren. Men koesterde hoop op een werkelijke terugkeer van de Voerstreek naar Luik.

¹⁶ Pierre Verjans, 'La fixation de la frontière linguistique', in: Pierre Ubac, *Génération Fourons* (Brussel 1993) 82 e.v.

Tabel 3: Verkiezingsuitslagen Voeren (1964-2006). Gemeenteraad en OCMW

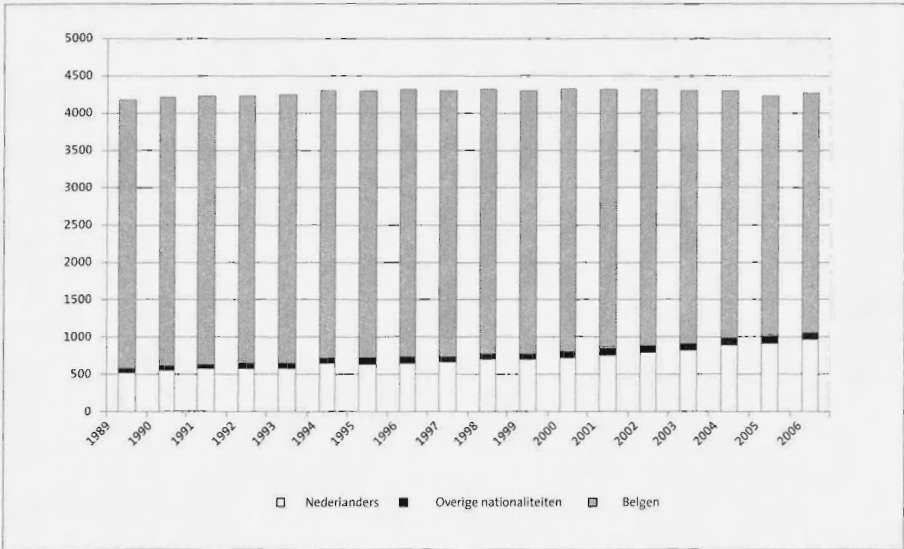
	Retour à Liège		Voerbelangen	
	Gemeenteraad	OCMW	Gemeenteraad	OCMW
1964	1.300		858	
1970	1.702		895	
1976	1.699		989	
1982	1.739		1.034	
1988	1.610		1.083	
1994	1.398		1.129	
2000	1.433	1.328	1.604	1.140
2006	1.226	1.164	1.898	1.233

Vooral José Happart, de fel anti-flamingantische lijstaanvoerder van *Retour à Liège*, deed veel stof opwaaien. In 1984 werd deze fruitteler uit Herstal burgemeester van Voeren, maar spoedig werd duidelijk dat hij geen Nederlands had geleerd. De Raad van State vernietigde daarom de benoeming van Happart, wat hem niet verhinderde om nog jarenlang in functie te blijven als waarnemend-burgemeester. De kwestie-Happart was ettelijke keren voorpaginanieuws van de Belgische kranten. Maar liefst drie kabinetten zijn over de Voerstreek gevallen, nog meer zijn er bijna over gestruikeld. Om te voorkomen dat de kwestie opnieuw op de nationale agenda terugkeerde, werkte de Brusselse regering in december 1988 het zogenaamde Pacificatieakkoord uit. Een bijzondere wet verzekerde dat ook de Nederlandstalige minderheid zetels kreeg in het schepencollege. In Voeren is het college sindsdien altijd een afspiegeling van de verhoudingen in de gemeenteraad. Ook de OCMW-raad werd voortaan rechtstreeks gekozen door de burgers. Na nieuw onderhandelde compromissen werd op 1 januari 1989 Nico Droeven burgemeester van Voeren, eveneens lid van de lijst *Retour à Liège*, maar met kennis van de Nederlandse taal. José Happart verdween van het Voerense toneel om later minister van Landbouw en Plattelandsontwikkeling in de Waalse deelregering te worden.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1988 moesten de Luiksgezinden voor het eerst terrein prijsgeven aan de Vlaamsgezinden. Voorlopig bleef *Retour à Liège* de grootste partij, maar de voorsprong op de politieke tegenstander werd langzaam maar zeker kleiner. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 ging *Retour à Liège* verder achteruit. Door het Verdrag van Maastricht kwam deze ontwikkeling in een stroomversnelling. Sedert 2000 waren buitenlanders met een paspoort van de Europese Unie gerechtigd deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen. Vanwege de lagere prijzen van het onroerend goed is de Belgische grensstreek zeer gewild bij Nederlanders.¹⁷

¹⁷ Marcel van Lieshout, 'Nederlander woont graag over de grens', *de Volkskrant* 21 februari 2007.

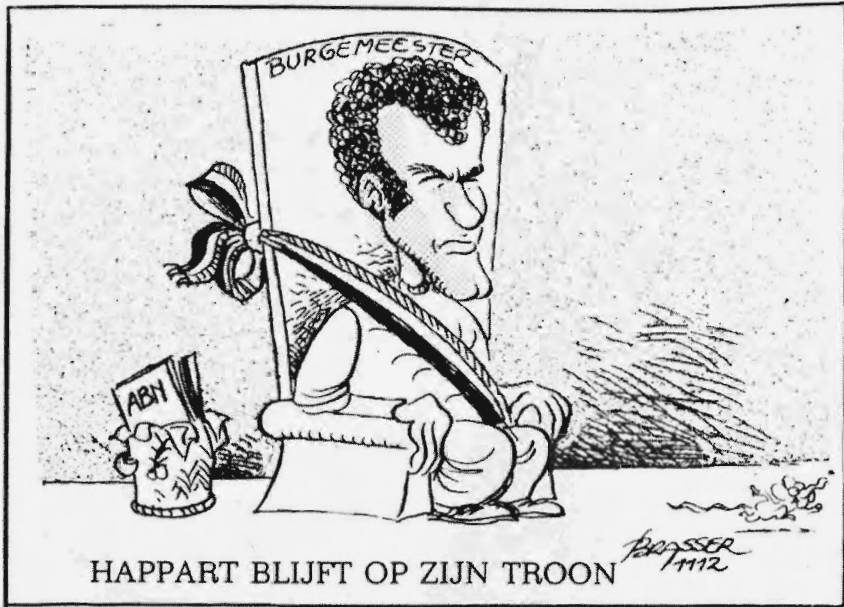
Grafiek 2: De bevolking van Voeren naar nationaliteit

Bron: Nationaal Instituut voor Statistiek, <http://statbel.fgov.be/>

Grafiek 2 laat zien hoe het Nederlandse contingent in Voeren zich heeft ontwikkeld. Tussen 1978 en 2004 is het percentage Nederlanders toegenomen van 11,7 naar 20,8 procent, een vermeerdering met 9,1 procent of 722 personen. Dit was genoeg om de balans te laten doorslaan naar de andere kant. Bij de verkiezingen in 2000 kreeg de lijst *Voerbelangen* de meeste stemmen (52,8 procent) en de meeste zetels (8), terwijl *Retour à Liège* genoeg moest nemen met 47,2 procent van de stemmen, goed voor 7 zetels. Het is niet zo dat de traditionele aanhang van *Retour à Liège* de lijst massaal in de steek liet. Integendeel, in absolute aantallen groeide de aanhang nog met 35 stemmen, maar *Voerbelangen* kreeg 475 extra stemmen, hoofdzakelijk afkomstig van Nederlandse inwoners die voor de eerste keer mochten gaan stemmen. Van de EU-inwijkelingen stemde naar schatting 93 procent op *Voerbelangen*. Zo kwam de Vlaamsgezinde partij aan de macht.

Op dezelfde dag, 8 oktober 2000, werden nog twee verkiezingen gehouden: die voor de Provincieraad van Belgisch Limburg en die voor de OCMW-Raad. Hiervoor waren de Nederlandse inwijkelingen en andere EU-burgers niet stemgerechtigd. Het effect springt meteen in het oog. Slechts 2.643 kiezers werden ingeschreven tegen 3.198 bij de gemeenteraadsverkiezingen, een verschil van 555. Bij de verkiezingen voor de OCMW-raad behield *Retour à Liège* zijn meerderheid met 1.328 stemmen, terwijl *Voerbelangen* niet verder kwam dan 1.140 stemmen.

Spotprent van Jean-Marie Happart, de burgemeester die geen Nederlands wilde leren.
Bron: Voeren Aktueel, september 1986.

Eindelijk tolerantie

Een half jaar na de verkiezingsoverwinning van 2000 werd Huub Broers, aanvoerder van *Voerbelangen*, de eerste Vlaamse burgemeester van Voeren. Hij kreeg 1.268 voorkeurstemmen, 40,6 procent van het totaal. Eenmaal aan de macht zorgde Broers, die zowel het Nederlands als het Frans beheerst, ervoor de 'Franstaligen' niet openlijk voor het hoofd te stoten. Uitingen van Vlaams triomfalisme bleven achterwege. Een heikel punt was echter de verstrekking van bouwvergunningen. De aanvragen van 'Franstaligen' werden door het provinciaal bestuur in Hasselt zonder pardon afgewezen, omdat zij geen ontheffing hadden om de aanvraag in het Frans in te dienen. In 2001 kwam Broers even in de problemen toen hij enkele sociale huurwoningen wenste te verkopen die toegewezen waren aan Franstalige huurders, maar voor het overige lukte het hem uit de publiciteit te blijven.

Het provinciaal bestuur in Hasselt en het Vlaams gewest waren de Voerstreek welgezind, sedert de Vlaamsgezinden de macht hadden overgenomen. De gemeente werd ruimhartig bedeed met subsidies voor nieuwbouw en innovatie. Het verenigingsleven kreeg een impuls, waarvan alle Voerenaren profiteerden, de Nederlandstaligen misschien nog wel het meest. De taalstrijd was amper nog een thema omdat het nieuwe gemeentebestuur zich verzoenend opstelde, een beleid dat alle burgers ten goede kwam. Het lijkt erop dat de verdraagzaamheid

tegenwoordig zegeviert. Er wordt naast het Nederlands nog steeds volop Frans gesproken en onderwezen in Voeren.

De laatste gemeenteraadsverkiezingen zijn gehouden in 2006. Zij getuigen ervan dat het zittende bestuur zijn positie nog verder heeft kunnen versterken. *Voerbelangen* heeft thans een ruime voorsprong van 672 op de Franstalige lijst, voortaan *Retour aux Libertés* geheten. Er werden 3.246 kiezers ingeschreven, voor de verkiezing van de OCMW-raad 2.514, een verschil van 732. Wij mogen aannemen dat de stemmenwinst van de lijst *Voerbelangen* (665) grotendeels afkomstig was van de stemmen van de EU-burgers (732).

De uitslag van de verkiezingen voor de OCMW-raad laat echter zien dat de stemmen van de 'Hollanders' niet de doorslag hebben gegeven. De Franstalige lijst verloor 164 stemmen ten opzichte van de vorige verkiezingen, terwijl *Voerbelangen* een winst boekte van 93 stemmen. Sedert 2006 hebben de Nederlandstaligen ook een meerderheid in de Raad van de Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn. Het ziet ernaar uit dat het een duurzame meerderheid is, die ook zonder de 'Hollandse import' in staat is zich te handhaven.

Conclusie

Als het aan de meerderheid van de bevolking van de Voerstreek had gelegen, was alles bij het oude gebleven toen in 1962 de taalgrens werd vastgesteld. Voeren bleef het liefst zichzelf, dat wil zeggen een gemeenschap met een hybride identiteit, noch uitgesproken Vlaams, noch uitgesproken Waals, maar naar behoefte Nederlands- of Franstalig als het ging om de contacten naar buiten en dialectsprekend in het onderlinge verkeer. Die vrijheid werd de inwoners van de Voerstreek niet gegund. Mengvormen werden niet geduld. Het was het een of het ander, Nederlandstalig of Franstalig, Limburg of Luik. Gesteld voor de keuze stemde Voeren in meerderheid voor de provincie Luik. De afkeer van het flamingantisme, de vrees voor vervlaamsing was groter dan de afkeer van het wallingantisme, de vrees voor verfransing. Met het eerste had men al enige ervaring opgedaan, met het laatste nog niet. Happart kwam pas later in beeld. Brussel besliste echter anders: de meerderheid van het parlement stemde in met de overheveling van de Voerstreek naar Limburg, op zichzelf een logisch uitvloeisel van de taalgrens, maar onacceptabel voor degenen die de constructie van de taalgrens en de creatie van homogene taalgemeenschappen principieel een onzalig plan vonden.

De beslissing om de Voerstreek naar Limburg over te hevelen is nog jarenlang omstreden gebleven. Voeren werd *nolens volens* het symbool van de taalstrijd. De twee grote taalgemeenschappen probeerden zich Voeren toe te eigenen door de streek geforceerd hetzij een Vlaamse, hetzij een Waalse identiteit op te plakken. In Waals perspectief was het vanzelfsprekend dat de Voerstreek bij Wallonië hoorde. Het maakte immers deel uit van het Land van het Herve, een landstreek in de provincie Luik. De Voerenaren verdienden het gesteund te worden in hun strijd tegen een overheid die – opgestookt door de flaminganten – de Voerstreek

Op 9 maart 1980 trok een menigte met stokken gewapende Vlaamse 'wandelaars' op naar Voeren. Een in der haast opgetrommeld peloton van de gendarmerie rukt uit om een confrontatie met Franstalige bewoners te voorkomen. Foto: Jean Guyaux, bron: Pierre Ubac, *Génération Fourons*.

probeerde te vervlaamsen tegen de uitdrukkelijke wil van de plaatselijke bevolking. Aan Waalse kant koesterde men het beeld dat de Voerenaren een rechtvaardige strijd voerden tegen de dwingelandij van de staat, vergelijkbaar met Robin Hood of het gevecht van David tegen Goliath.

Aan de kant van de flaminganten was het beeld van de Voerstreek al even emotioneel gekleurd. De aanhangers van *Retour à Liège* werden over een kam geschoren met de gehate franskiljons, gegoede Franstalige Vlamingen die om hogerop te komen verraad pleegden aan hun moedertaal. De Vlamingen moesten leren trots te zijn op hun eigen taal en cultuur. Het Frans werd ontmaskerd als het instrument van de culturele, politieke en economische onderdrukking. Prioriteit nummer één van de Vlaamse Beweging was het Vlaamse volk te verlossen van zijn culturele vervreemding. Taalactivisten en maatschappelijk werkers werden ingezet om de Vlamingen te helpen hun ware identiteit terug te vinden. Hen werd voorgehouden dat de Voerstreek onmiskenbaar Vlaams gebied was vanwege het dialect dat er werd gesproken en omdat er in de rooms-katholieke kerk in het Nederlands werd gepredikt. Dat de meerderheid van de Voerenaren op de Luiksgezinde lijst stemde was het resultaat van manipulatie door plaatselijke notabelen, later gevolgd door het schrikbewind van wat in de Vlaamse kranten 'de bende van Happart' werd genoemd.

Vlaanderen beschouwde het taalconflict in de Voerstreek als de laatste episode in de strijd tegen de culturele vervreemding, een strijd die de Vlamingen bijna overal met succes hadden bekroond. Wallonië beschouwde de uitkomst van de taalstrijd in Voeren als een bewijs van gebrek aan respect van Vlaamse zijde voor de afspraken over vreedzame coëxistentie van de taalgemeenschappen, maar het getuigde ook van de eigen politieke zwakte. Wallonië werd zich bewust van zijn underdogpositie tegenover de Vlaamse overmacht. De Voerstreek werd daardoor politiek een heel gevoelige kwestie voor de Walen.

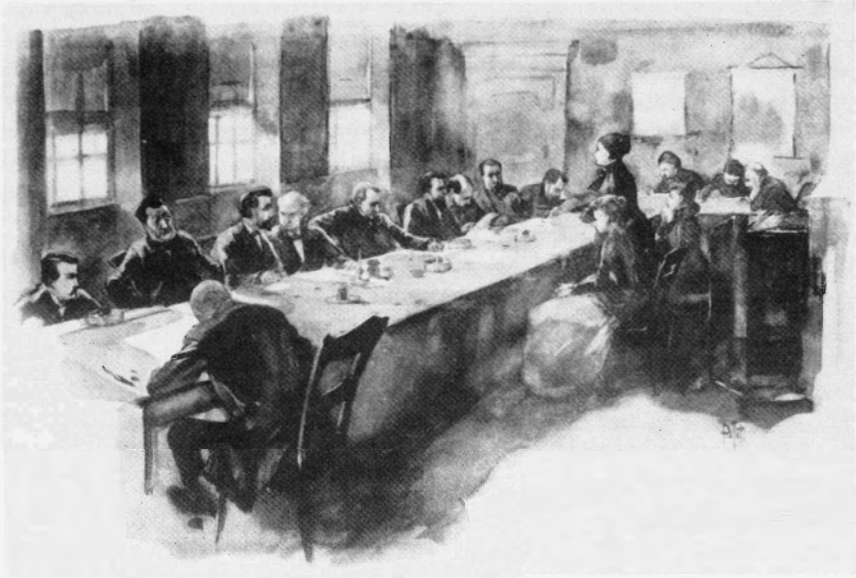
Voeren fungeerde lange tijd als een uitlaatklep voor spanningen in het Belgische politieke systeem, maar het was ook de proeftuin van het nieuwe, federale België met een politiek bestel dat berust op een etnische structuur: de taalgemeenschappen en de gewesten.¹⁸ Voeren was de slijpsteen van hun identiteit-in-wording. De kwestie heeft politieke krachten losgemaakt die met name het Waalse 'gewest-in-wording' een krachtige impuls heeft gegeven.

Tegenwoordig is Voeren geen strijdpunt meer. Met steun van de Nederlandse immigranten die sinds 2000 hun stem mochten uitbrengen bij de plaatselijke verkiezingen, behaalde *Voerbelangen* een meerderheid in de gemeenteraad. Voor het eerst kreeg Voeren een Nederlandstalige burgemeester. De 'Hollandse import' functioneerde als een katalysator. Reeds vanaf 1988 was duidelijk dat de aanhang van *Retour à Liège* begon te tanen. De kiezers waren misschien niet meer zo gecharmeerd van de wallingantische koers die de partij van José Happart onder druk der omstandigheden was ingeslagen. Hij verloor uit het oog dat Voeren gehecht is aan zijn heterogene identiteit. Het lijkt erop dat de nieuwe Nederlandstalige burgemeester dat wel goed heeft begrepen. Sinds *Voerbelangen* de meerderheid heeft, wordt de meertaligheid van de Voerstreek ogenschijnlijk gerespecteerd. Dit beleid wordt door de kiezer blijkbaar gewaardeerd. *Voerbelangen* heeft na zes jaar aan de macht te zijn geweest de 'Hollandse import' niet meer nodig om aan de macht te blijven. Dat is een van de meest opvallende uitkomsten van de laatste gemeenteraadsverkiezingen. In 2006 is *Voerbelangen* geheel 'op eigen kracht' aan een meerderheid gekomen.

[Vertaling: W. Rutten]

¹⁸ P. Verjans, 'Le politique. Diversité de clivages', in: *Belges, heureux et satisfaits, les valeurs des Belges dans les années 90*, L. Voyé et al. red. (Brussel 1992) 239-286. Martiniello, *L'ethnicité*, 61: '... la régionalisation et l'institutionnalisation de la participation ethnique notamment, peuvent promouvoir la mobilisation politique ethnique'.

Beeld van de verhoren door de parlementaire enquêtecommissie, die in 1887 onderzoek deed naar de arbeidsomstandigheden in de Nederlandse fabrieken.

Ad Knotter

*Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis: van lieu de mémoire naar historische analyse*¹

Als tegenhanger van de 'grootste Nederlander' organiseerde het populistische weekblad *HP-DeTijd* in 2004 de verkiezing van de 'de ergste Nederlander aller tijden'. Bepalend voor de uitverkiezing was de mate waarin kandidaten Nederland schade hadden berokkend. In de categorie 'ondernemers' werd als een der eersten genomineerd de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout die leefde tussen 1801 en 1878. Volgens *HP-DeTijd* had de oude Regout

een inktzwarte reputatie. Hij maakte schaamteloos gebruik van kinderarbeid, wat de directe aanleiding was voor een wet die fabrieksarbeid van kinderen jonger dan twaalf jaar verbodde, het beroemde 'kinderwetje' van Van Houten uit 1874. Regout trok zich er weinig van aan; hij bleef jongere kinderen aannemen en liet hen ook nachtdiensten draaien.²

Regout en de kinderarbeid: die associatie zal niet meer verdwijnen. Ook op educatieve websites als www.cultuurwijs.nl of www.volkscultuur.nl wordt de ondernemer Petrus Regout steeds achtervolgd door het verhaal over de kinderarbeid in de negentiende eeuw. *HP-DeTijd* baseerde zich op het verhaal van Wim Wennekes over Petrus Regout in zijn boek *De Aartsvaders* over de grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven, wat mij betreft een van de beste over dit onderwerp.³ Wennekes is wel wat genuanceerder dan *HP-DeTijd* - 'de Pottekeuning' komt er in de geschiedschrijving volgens hem slechter af dan hij in werkelijkheid was -⁴ maar ook Wennekes kan niet heen om de beroemde aanklacht tegen de kinderarbeid van kapelaan Wijnen uit 1874. Wijnen werkte in de Matthiasparochie in het Boschstraatkwartier, waar veel arbeiders van Regout woonden, en sprak dus uit eigen ervaring. Kenners, dus ook Wennekes, weten dat de kinderarbeid bij Regout in Nederland pas echt een thema werd bij de grote arbeidsenquête van 1887, toen de oude Regout allang dood was. In tegenstelling tot zijn hardvochtige zoons wordt hij wel afgeschilderd als een zorgzame patriarch ('vader, raadgever, beschermer'), en als een *nouveau riche* met feodale ambities.⁵ Het was zijn oudste zoon, ook Petrus (Pierre) genaamd, die berucht werd door zijn uitspraken voor de enquêtecommissie over de

¹ Bewerkte tekst van een lezing op het symposium 'De Sphinx en Maastricht: een geschiedenis van haat en liefde', 12 oktober 2006 naar aanleiding van de voltooiing van de inventaris van het bedrijfsarchief van Sphinx: H.D. Hondius, W.A.A. Mes, A.M.T. Peeters en M.I.M.A. Wijnen, *Inventarissen van de archieven van Sphinx en Céramique* (Maastricht 2006).

² *HP-DeTijd* 2-6-2004.

³ Wim Wennekes, 'Petrus Regout [1801-1878]. "Wie niet werkt heeft geen recht om te leven"', in: *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam/Antwerpen 1993) 45-78.

⁴ *Ibidem*, 53.

⁵ Bastiaan Bommeljé, 'Onze adel heeft het altijd moeilijk gehad', *NRC-Handelsblad* 23 januari 1997.

kinderarbeid, onder meer door de nachtarbeid van kinderen in zijn fabriek te vergelijken met het nachtelijk doorzakken van studenten. Daarvan wordt nog steeds veelvuldig en dankbaar gebruik gemaakt in geschiedenislessen en examenopgaven over de 'sociale kwestie' in de negentiende eeuw. Vader en zoon Regout zijn vaak met elkaar verward en dit heeft bijgedragen aan de verguizing van Petrus senior.

In dit verband is het opmerkelijk dat de vakcentrale FNV veel genuanceerder oordeelde over de oude Petrus dan *HP-DeTijd*. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan in 2005 organiseerde ook de FNV een verkiezing, dit keer van de sociaalste werkgever van de eeuw. Over Petrus Regout schrijft de FNV:

De verhalen over de keramiekkfabrikant Petrus Laurentius Regout (1801–1878) gaan langer dan een eeuw mee. Moet hij in ons geheugen voortleven als een barbaarse bullebak die zijn personeel en vooral jonge kinderen uitbuit? [...] Er zijn twijfels of hij die reputatie wel verdient, maar tot op de dag van vandaag is hij er niet vanaf. [...] De drie zonen van Regout, Pierre, Eugène en Louis, staan echter bekend als echte uitbuiters.⁶

De oude Petrus werd door de FNV-leden niet tot sociaalste werkgever gekozen, wel zijn progressief-liberale tijdgenoot J.C. van Marken uit Delft. En daarmee reproduceerden de leden een controverse die ook al meer dan honderd jaar oud is.

Wat mij hierin intrigeert is niet zozeer of alle verhalen over Petrus Regout en zijn zonen correct zijn, of genuanceerd genoeg, maar hoe het komt dat zij zo sterk zijn verankerd in het vaderlandse geschiedbeeld. Anders dan men misschien zou denken, is dit beeld veel ouder dan de maatschappijkritische jaren zeventig, toen de opleving van de sociale geschiedenis onder meer leidde tot een heruitgave van de arbeidsenquête van 1887 (door Jacques Giele, onder de titel *Een kwaad leven*).⁷ Het slechte imago bestond al veel langer. In 1956 ontlokte de versterking van verkiezingsbijeenkomsten van de Partij van de Arbeid in Limburg door scholieren aan partijvoorzitter en Amsterdammer Evert Vermeer de boutade 'dat men onder de Moerdijk wel raad wist met kinderexploitatie, zoals in de fabrieken van Regout'.⁸ De bedrijfshistoricus van De Sphinx, Maenen, meende in zijn proefschrift uit 1959 misschien niet ten onrechte dat het negatieve oordeel over Petrus Regout mede voortkwam uit 'een bewuste of onbewuste geneigdheid om het katholieke Zuiden als het "Donkere Zuiden" te doodverven'.⁹

⁶ <http://home.fnv.nl/geschiedenis/tijdslijn/index.html>

⁷ *Een kwaad leven: heruitgave van de "Enquête betreffende werking en uitbreiding der Wet van 19 September 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen"* (Sneek 1887), bezorgd en ingeleid door Jacques Giele, No. 2: Maastricht (Nijmegen 1981); zie ook: Jos Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).

⁸ Aangehaald in: D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 99. Over de versterking van PvdA-verkiezingsbijeenkomsten in 1956 door scholieren, met name in Roermond, ook: Annemieke Klijn, *Onze man uit Maastricht. Sjeng Tans 1912-1993. Een biografie* (Nijmegen 2001) 122-124 en H. van der Bruggen, 'De schande van Roermond', *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond* 10 (2002) 143-146.

⁹ A.J.F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 312.

In de jaren zeventig werd het standbeeld van Petrus Regout regelmatig beklad.
Bron: C. Cillekens, *Van Ravelijn tot Rivvelusie*.

Arbeidsmarkt en eerherstel

Maar dat is zeker niet het hele verhaal. MOSA-directeur Louis Regout merkte in 1965 op dat zijn naam 'een slecht image opriep als werkgever. "Regout" dat ging beladen met ongeveer de hele sociale ellende van Maastricht [...]. De parlementaire enquête van 1887 [...] heeft boze herinneringen achtergelaten tot in onze dagen'.¹⁰ En als personeelschef Soeters van De Sphinx in 1956 door de Raad van Bestuur wordt gevraagd naar de oorzaken van het nijpende personeelstekort,

¹⁰ 'Heroprichter van de vereniging. Mr Dr Louis Regout haalde voor H. Suer herinneringen op uit het verleden', *De Katholieke Werkgever*. Lustrumnummer 22 september 1965, 36-37.

noemt hij onder andere 'een bepaalde historische afkeer van onze fabriek'.¹¹ In de toenmalige krappe arbeidsmarkt in Maastricht zag men zich daardoor genoodzaakt tegen hoge kosten Belgen in dienst te nemen, die, naar ik aanneem, niet op de hoogte waren van de historische reputatie van het bedrijf.

In deze context van moeilijkheden bij de personeelswerving werden later dat jaar, in december 1956, in de Raad van Bestuur plannen besproken voor de viering van het 125-jarig bestaan in 1959, waaronder de uitgave van een gedenkboek. Eerder was al vastgesteld dat er 'een geestelijke voorbereiding voor dit feest nodig [zou] zijn. Ook bij een gedeelte van onze eigen werknemers is enige propaganda nog op zijn plaats'. In het gedenkboek zou daarom 'met veel bewijsmateriaal aangevoerd moeten worden, dat de wantoestanden op sociaal gebied in Maastricht niet ontstaan zijn door de industrie [...]'.¹² Besloten wordt de hiervoor genoemde drs. A.J.F. Maenen aan te stellen voor het economische gedeelte van dit boek. Hij krijgt ook gelegenheid om een proefschrift over Petrus Regout voor te bereiden. Het sociale deel van het gedenkboek wordt toebedacht aan personeelschef Soeters, die beoogt 'in zijn betoog de anti-Sphinx beweging te weerleggen en recht te zetten'.¹³ Hoezeer hij daarbij wordt gemotiveerd door zijn ervaringen met de personeelswerving wordt ruim een jaar later nog eens uiteengezet door dr. Charles Thewissen, die intussen als historicus aan het project is toegevoegd:

Het is niet [van] vandaag of gisteren dat iemand als Mr. Soeters, personeelschef aan de Sphinxfabrieken de wens uitte, dat men toch eindelijk eens de geschiedenis van de Sphinx zou gaan schrijven. Aan deze geschiedenis had hij dagelijks behoefte, omdat dagelijks bij personeelszaken en andere gevallen het historisch verleden van de Sphinx ter sprake kwam, maar dan in een vorm die allesbehalve historisch verantwoord was. Het werd voor Mr. Soeters bijna een dagtaak om misverstanden uit de wereld te helpen en men kan zich voorstellen dat deze man wel eens moedeloos met de handen in de schoot zat. Deze kans heeft zich nu voorgedaan.¹⁴

¹¹ SHCL, archief NV De Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 258: Notulen van de Raad van Bestuur 25 mei 1956. Mr. L.M. Soeters was van 1947 tot 1965 werkzaam bij De Sphinx en als chef verantwoordelijk voor de opbouw van de personeelsdienst; *ibidem*, inv.nr. 826: 'Personeelsregister van directie en beambten over de jaren 1844-1970'; *ibidem*, inv.nr. 729: 'Rapport over de interne opbouw en taakstelling van de personeelsdienst van L.M. Soeters, hoofd personeelsdienst, 1952'. Zie ook: 'Afscheid Mr. Soeters', *Sphinx-Céramique Gazet* 17/1 (januari 1965).

¹² *Ibidem*, inv.nr. 2465: Notulen van de redactiecommissie voor het gedenkboek, 1957-1958, bijlage: 'Viering van het 125-jarig bestaan van "de Sphinx"', ongetekende notitie (waarschijnlijk van de hand van Soeters) 22-3-1956.

¹³ *Ibidem*, inv.nr. 258: Notulen van de Raad van Bestuur, 13 december 1956.

¹⁴ *Ibidem*, inv.nr. 2465: Notulen van de redactiecommissie voor het gedenkboek, 1957-1958, bijlage: 'Petrus Regout, een pionier. Rede gehouden voor het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap op woensdag 29 januari 1958 door Dr Ch. Thewissen'. Uit de notulen van de redactiecommissie blijkt dat ook deze rede werd gehouden in het kader van een publiciteitscampagne om de publieke opinie rijp te maken voor 'eerherstel'.

Op een aansluitende persconferentie op 29 januari 1958 wordt de strekking van het geplande gedenkboek nog eens nadrukkelijk uiteengezet voor de buitenwereld: er moest eerherstel komen voor de stichter van De Sphinx, die, anders dan in het gangbare geschiedbeeld, een man 'met grote sociale inslag' zou zijn geweest.¹⁵ In het bijzonder de Maastrichtse geschiedenisleraren werd expliciet verweten dat zij de naam Regout teveel verbonden met sociale wantoestanden.¹⁶

Op het gedenkboek en het proefschrift van Maenen kom ik nog terug. Ik wijs er hier slechts op dat het bedrijf het blijkbaar noodzakelijk vond een in en buiten Maastricht sterk verbreid oordeel te bestrijden. Er viel iets recht te zetten; een bestaand beeld moest worden gecorrigeerd. Het gedenkboek en het proefschrift van Maenen werden hiervoor strategisch ingezet: 'Om de publieke opinie te doorbreken zal aan het proefschrift van Dhr. Maenen een grote verspreiding gegeven worden. Gedacht wordt aan leraren, scholen en vakbondsleiders'.¹⁷ Volgens personeelschef Soeters was het boek van Maenen 'ook voor het heden van het bedrijf van het grootste belang, want een reputatie is onschatbaar'.¹⁸ Maar de associatie van de Regouts met a-sociaal negentiende-eeuws ondernemerschap bleef hardnekkig bestaan. In het hiervoor aangehaalde interview met Louis Regout uit 1965 moest die erkennen dat het 'proefschrift van dr. Maenen [...] vanwege het "sponsorship" van de betrokkenen psychologisch gebrekkig heeft uitgewerkt'.¹⁹ In hetzelfde jaar concludeerde een in opdracht van het bedrijf geschreven rapport over het imago van Sphinx op de arbeidsmarkt dat 'het stigma-verschijnsel van de aardewerk-industrie in Maastricht' sterker was dan elders: 'de grote tegenstelling tussen arbeider en leiding die vroeger bestond wordt nog steeds door onze zegslieden op deze bedrijfstak geprojecteerd'; en even verder: 'Sphinx Céramique vormt een dankbaar object voor talrijke vooroordelen en fungeert zelf duidelijk als een soort "zondebok"'.²⁰ Het symbool, zo men wil de mythe Regout, bleek veel sterker dan de feiten, en zeker sterker dan de interpretatie van die feiten door Maenen en het gedenkboek.

¹⁵ Jan Braun, 'Eerherstel voor een Pionier', *De Bronk. Limburgs Maandblad* 5 (1958) 162-165. Vermeldenswaard is dat deze inzet niet door de gehele Raad van Bestuur werd gedeeld: SHCL, archief NV De Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 258: Notulen van de Raad van Bestuur 20 mei 1958: 'De Heer Pierre deelt mede, dat hij zich inzake de kwestie van het Gedenkboek terugtrekt van actieve bemoeienis daarmee, welke hij geheel overlaat aan de Heer Joseph [...]. Het Bestuur besluit dat de redactie [...] er niet een mag zijn van eerherstel, omdat de Stichter geen eerherstel behoeft'.

¹⁶ Jan Braun, 'Leraren gekapitteld', *De Bronk. Limburgs Maandblad* 5 (1958) 189.

¹⁷ SHCL, archief NV De Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2465: Notulen van de redactiecommissie voor het gedenkboek 24 november 1958.

¹⁸ Aangehaald in: 'Dr. Fr. Maenen gehuldigd. Door Sphinx-Céramique en op drukke receptie', *Limburgsch Dagblad* 13 juli 1959.

¹⁹ *De Katholieke Werkgever* 22 september 1965, 37.

²⁰ SHCL, archief NV Koninklijke Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 213: 'Rapport over de ontwikkeling van de arbeidsmarkt en de reputatie van Sphinx als werkgever, 1965' [door het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie Nijmegen] 23 en 25.

Lieu de mémoire

Het negatieve beeld van de Regouts en in hun voetspoor het bedrijf De Sphinx is een typisch voorbeeld van wat de Franse historicus Pierre Nora een *lieu de mémoire* of 'herinneringsplaats' heeft genoemd.²¹ Dit begrip omvat niet alleen in de letterlijke zin fysieke plaatsen of gebouwen. Het gaat veeleer om 'herinneringselementen': zaken, woorden en begrippen, waaraan in overdrachtelijke en symbolische zin betekenis wordt toegekend in de vorming van een collectief geschiedbewustzijn. Nora zelf omschreef een *lieu de mémoire* 'als een symbolische entiteit die voortkomt uit de verbeelding. Het is de uitkristallisering van een visie op het verleden die vast verbonden is met een bepaalde plaats, letterlijk of figuurlijk, een ritueel of zelfs een individu'. Of nog anders: 'een betekenisvolle eenheid, echt of verbeeld, die hetzij door menselijke actie, hetzij door de invloed van de tijd, voor een bepaalde gemeenschap een symbolisch element is geworden'.²²

In dit artikel wil ik nagaan hoe het komt dat de naam Regout en het bedrijf Sphinx zo'n sterke symbolische lading hebben gekregen en steeds hebben behouden; hoe zij met andere woorden een *lieu de mémoire* in de vaderlandse en Maastrichtse sociale geschiedenis zijn geworden. Daarvoor moeten wij terug naar de context van de arbeidsenquête van 1887. De enquête, en met name de getuigenissen rondom de fabrieken van de Regouts, zijn vanaf het begin branden referentiepunt geweest in een fel maatschappelijk en politiek debat over de 'sociale kwestie', dat in diezelfde periode leidde tot de vorming van nieuwe politieke en sociale bewegingen in ons land. Ik heb het dan over de progressieve liberalen, die het initiatief tot de enquête hadden genomen, natuurlijk over de socialisten, voor wie de 'onthullingen' in de enquête schitterend propagandamateriaal vormden, maar ook over de katholieke sociale beweging die zich sinds de jaren 1890 ontwikkelde als alternatief voor het oude liefdadigheidskatholicisme, waarvan de oude Regout een typische vertegenwoordiger was. De al genoemde Maastrichtse historicus Thewissen was zelfs van mening dat 'de ongunstige Sphinx-reputatie [...] dateert uit de tijd dat de katholieke sociale voormannen zich van de fabriekanten gesepareerd hebben'.²³ Omdat de nieuwe sociale bewegingen ter rechtvaardiging van hun optreden steeds weer verwezen naar de arbeidsenquête van 1887 ging deze zelf ook deel uitmaken van de herinnering aan de negentiende-eeuwse sociale wantoestanden bij de Regouts.

Als tweede ankerpunt in mijn verhaal wil ik de jubileumviering van 1959 nemen. De inhoud van het gedenkboek en het proefschrift van Maenen, en de

²¹ Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire. I La République* (Parijs 1984).

²² Aangehaald door: H.L. Wesseling, *Plaatsen van herinnering: een historisch succesverhaal* (Amsterdam 2005) 13. Deze lezing vormt de inleiding tot een vierdelige serie *Plaatsen van herinnering*, waarin nu een deel is verschenen: W. van den Doel e.a. *Plaatsen van herinnering: Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005). In deze reeks worden merkwaardigerwijs, en in feite contra de begripsvorming bij Nora, wel alleen 'plaatsen' in letterlijke zin behandeld.

²³ SHCL, archief NV De Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 258: Notulen van de Raad van Bestuur, bijlage: 'Notulen van de conferentie inzake het te vieren jubileum gehouden te Bonn d.d. 13 juni 1958'.

discussies die daarover ontstonden, geven een treffende illustratie van de bij uitstek symbolische betekenis die het geval-Regout in de collectieve herinnering had gekregen.

Aan het eind wil ik u mijn eigen opvatting als historicus over de Regouts en de sociale kwestie niet onthouden, en met name wegen aangeven hoe wij de morele, symbolische of propagandistische duiding van de geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in het bedrijf kunnen overstijgen door probleemgestuurd en analytisch onderzoek, voorbij 'verguizing' of 'eerherstel'.

'Van toen af stond ik aan de zijde der arbeiders'

Het initiatief tot het houden van een parlementaire enquête naar de werking van de wet op de kinderarbeid van 1874 (het zogenaamde kinderwetje van Van Houten) kwam van de sociaal-liberaal Goeman Borgesius, maar werd in 1886 breed gesteund in de Tweede Kamer. De enquête kan daarom niet worden gezien als een exclusief sociaal-liberale aangelegenheid. Sociale wetgeving was in die jaren wel een belangrijk strijdpunt van de liberalen, waarin een groep vooruitstrevende sociale hervormers de overhand had gekregen. Sommigen van hen waren al op jonge leeftijd actief geweest in het zogenaamde 'Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie' uit de jaren 1870.²⁴ De brede steun in de Kamer had alles te maken met de massale sociale onrust in de jaren 1885 en 1886, niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa, onder andere in Luik. Er was duidelijk een gevoel van urgentie ontstaan, dat groter werd naarmate de enquête vorderde en de verhoren gepubliceerd werden. Het pleidooi van de sociaal-liberalen voor arbeidsbeschermend staatsingrijpen, dat tot dan toe door de meeste andere politieke groeperingen was afgewezen, vond daardoor grote weerklank onder de Nederlandse bevolking.²⁵

Dat werd wel heel sterk in de hand gewerkt door het besluit van de enquêtecommissie om de processen-verbaal direct na afloop van de verhoren openbaar te maken, en niet pas bij het eindverslag. Juist deze maatregel bracht de publieke opinie in beweging, want ook de kranten konden daardoor uitvoerig over de verhoren berichten. 'Zo ontplofte er in Nederland een bom, telkens wanneer er een deel van de processen-verbaal van de drukpers rolde'.²⁶ Met name

²⁴ Vgl. Th. van Tijn, 'Den werkman het gevoel van verlaten zijn ontnemen. De progressief-liberalen in Nederland en het sociale vraagstuk (ca. 1870-1896)', in: G.J. Schutte (red.), *Een arbeider is zijn loon waardig. Honderd jaar na Rerum Novarum en Christelijk-Sociaal Congres 1891: De ontwikkeling van het christelijk-sociale denken en handelen in Nederland 1891-1914* ('s-Gravenhage 1991) 181-201, aldaar 193-194. Zie ook: D.J. Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap en sociale politiek (1870-1918)* (Amsterdam 2003) 80-85.

²⁵ Vgl. Bart Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917). Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003) 169-206. Zie ook: Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 104-112.

²⁶ P.E.M.S. Sassen, 'De arbeidsenquête van 1887', in: *Schetsen voor Bakels. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H.L. Bakels ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar sociaal recht aan de Rijksuniversiteit te Groningen* (Deventer 1987) 239-249, aldaar 245.

de verhoren van de gebroeders Regout wekten alom verontwaardiging onder het krantenlezende publiek. De enquêtecommissie was op de toestanden in hun fabriek geattendeerd door de publicaties en het verhoor van kapelaan J.H. Wijnen van de Matthiasparochie, waar veel van de Regout-arbeiders onder vielen, en confronteerde de firmanten met zijn uitspraken. Zich niet bewust van de media-effecten lieten zij zich laatdunkend en badinerend over de problemen uit, met onvoorziene gevolgen. Een oudere aardewerker in de fabriek vertelde later dat kleinzoon Pie III 'gaarne 1000 gulden kwijt wilde zijn, indien deze mededeelingen voor de Enquête Commissie 1887 nooit waren gedaan', en dat 'de Heeren Regouts in die jaren 1887 en 1888 meer dan razend waren, over hetgeen door getuigen was verklaard'.²⁷ Een open brief van Louis Regout waarmee hij trachtte de schade te beperken, mocht echter niet meer baten.²⁸

De socialistische voorman Willem Vliegen schreef later dat de Maastrichtse verhoren ook buiten socialistische kringen 'een rilling van afschuw door het land deden gaan'.²⁹ Direct na het verschijnen van de getuigenverhoren over Maastricht schreef het liberale *Sociaal Weekblad* dat lezing van de verslagen de indruk gaf 'dat in de meeste fabrieken en werkplaatsen van bepaald ongunstige toestanden geen sprake' [was, maar dat] 'de groote porcelein- en aardewerk-fabriek der firma Regout [daarop] een bedroevende uitzondering [maakte]'.³⁰ Studenten in Leiden en Delft sloegen uit protest aardewerk van Regout aan stukken.³¹ De letterkundige Carel Vosmaer toonde zich geschokt in de *Nederlandsche Spectator*: 'Als gij uw vingers brandt aan een schotel uit de fabriek van Regout, moogt ge er nu bij denken, zoo brandt zich de arme stakkert die den oven moet ledigen'.³²

Het literaire tijdschrift *De Gids* zag aanleiding de anti-Limburgse gevoelens nog eens op te poetsen: 'Zulk een eigenaardig kind is in de Nederlandsche familie de provincie Limburg. [...] Wat wij van haar zeden en gewoonten nog onlangs vernamen uit de arbeidsenquête, draagt er nu juist niet toe bij om ons, andere

²⁷ SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Kort-krachtig-goed. Herinneringen uit mijn vervlogen dagen 1872-1934', 79.

²⁸ Vgl. Giele, *Een kwaad leven*, II, 292-300 en III, 305.

²⁹ W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland I* (Amsterdam 19212) 316. Volgens Vliegen had de parlementaire enquête echter niets onthuld dat niet al lang tevoren in het socialistische blad *Recht voor Allen* uitvoerig door de arbeiders zelf [lees Vliegen] was meegedeeld. Zonder bronverwijzing geciteerd in Giele, *Een kwaad leven*, III, 294. Vliegen doelt hier ongetwijfeld op zijn 'Limburgse brieven' in *Recht voor Allen* 16 september en 14 oktober 1885, later herdrukt als: 'Regout's moordhol', in: *Klanken van strijd. Artikelen en schetsen bijeengegaaard uit de geschriften van W.H. Vliegen ter herinnering aan zijn 25-jarige deelname aan de socialistische beweging 9 sept. 1883 - 9 sept. 1908* (Amsterdam 1908) 1-4.

³⁰ 'Uit de Arbeidsenquête over Maastricht', *Sociaal Weekblad* (1887) 43, gecit. door Wartena, *Goeman Borgesius*, 197.

³¹ M. Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts. Leed en strijd van Maastricht's proletariaat* (Tongeren 1934; heruitg. 1976) 63 (Delft); P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Eerste deel. Wording* (Amsterdam 1927) 210 (Leiden).

³² Flanor (ps. van Carel Vosmaer), in: *De Nederlandsche Spectator* 7 (1887) 55, gecit. door Wartena, *Goeman Borgesius*, 206.

Tijdens de historische optocht van 1905 werden de 'grote mannen' uit de Maastrichtse historie op praalwagens door de stad gereden. De door de Sphinx gesponsorde wagen bracht hulde aan Petrus Regout. Fotocollectie RHCL.

kinderen uit het groote gezin, tot dit ene, in onze oogen wonderlijke kind bijzonder aangetrokken te gevoelen'.³³ Helaas poogden enkele anonieme Limburgers, waarschijnlijk Maastrichtse fabrikanten, dit vooroordeel te bevestigen door de verdere beperking van de kinderarbeid in de arbeidswet van 1889, overigens ingediend door de Limburger Ruijs de Beerenbrouck, tegen het Limburgse belang te verklaren: 'Men bemerkt daarin meer een toegeven aan sommige socialistische eischen; meer een wet, gegrond op de soms zeer overdreven en partijdige verslagen eener enquête-commissie, dan een werkelijk streven om door een goede [...] wetgeving den socialen nood te lenigen'.³⁴

Maar de uitlatingen van Regout wekten toch vooral sociale verontwaardiging. De latere Neerlandicus en communist Knuttel herinnert zich dat hij op achtjarige leeftijd uit de enquêteverslagen werd voorgelezen door zijn vader, die personeelschef was op de Delftse 'modelfabriek' van Van Marken: 'Het ging vooral om de afschuwelijke kinderarbeid bij Regout. [...] Van toen af stond ik aan de zijde der arbeiders. Het woord klassenstrijd zal ik niet gekend hebben, maar

³³ *De Gids* 51 (1887) 182.

³⁴ *Limburg's verval gedurende de laatste halve eeuw 1840-1890 door eenige Nederlandsche Limburgers* (Maastricht 1892) 19.

de klassenstrijd zoals die uit de verslagen naar voren kwam, begreep ik'.³⁵ Men kan vermoeden dat de jonge Knuttel vooral geschokt was door het contrast tussen de arbeidstoestanden bij Regout en de beroepspraktijk van zijn vader, die bij Van Marken de veelzeggende functie van 'chef van de afdeling belangen van het personeel' vervulde.

Handelen 'als een Regout'

Hoewel de socialisten negatief stonden tegenover de enquête en de daaruit voortvloeiende arbeidswetgeving – men vond die hypocriet en te beperkt –,³⁶ wisten ze de commotie rondom de Regouts propagandistisch goed uit te buiten. De jonge socialist Willem Vliegen begon in deze tijd in Maastricht met de uitgave van zijn krant *De Volkstribuun* en in de eerste nummers, het is in 1890, publiceerde hij het integrale verslag van de enquêteverhoren van Pierre Regout. 'De kracht van het [Maastrichtse] socialisme zat tegelijk in de haat tegen Regout en in het vuur van Vliegen ...', schreef de katholieke historicus Brom later.³⁷ Vijf jaar later, ten tijde van de grote glasblazersstaking bij Regout in 1895, las Vliegen op een openbare vergadering een aantal vragen en antwoorden uit de enquête van 1887 voor, 'waarover de aanwezigen luide hunne afkeuring te kennen gaven', aldus een politieverlag.³⁸

Hoezeer de herinnering aan de enquête voor de Maastrichtse arbeidersbeweging tot referentiepunt en de naam Regout daardoor tot een symbool van slecht werkgeverschap was geworden blijkt in 1908, dus twintig jaar na de arbeidsenquête zelf, uit een brochure naar aanleiding van het ontslag van bestuurslid Bessem van de glasbewerkervereniging 'Verbroedering':

Als wij enkele jaren in de geschiedenis der Arbeidersbeweging teruggaan, dan komt in onze herinnering op, het onderzoek, ingesteld door eene Staatscommissie naar den toestand der Nederlandsche arbeidersbevolking en dan herinneren wij ons, welk een droevig figuur de Maastrichtse fabrikanten in het algemeen, en de Regouts in het bijzonder maakten. Wij herinneren ons de cynische (onbeschaamde) antwoorden welke een der Regouts gaf aan deze *Enquête-commissie*, - antwoorden, waaruit bleek hoe zeldzaam harteloos die fabrikant tegenover zijn arbeiders optrad en hoe onverschillig en brutaal hij over hen oordeelde.

Intusschen [...] hebben enkele leden van deze aldus toenmaals gebrandmerkte familie getracht om den smet, welke zodoende op hun naam was geworpen, - het etiket met het opschrift *onmenscheijk*, dat er op was vastgekleefd, er van los te maken door het aannemen van minder hondsche manieren tegenover de werkers, aan welke zij hun

³⁵ J.A.N. Knuttel, *Levensloop*. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen; red. Jaak Slangen (Leiden 1989) 122.

³⁶ Vgl. E.J.J.M. Kimman, 'De arbeidswet van minister Ruys van Beerenbroek', in: Th. B.F.M. Brinkel e.a. (red.), *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 169-190.

³⁷ Gerard Brom, *Alfons Ariëns* (Amsterdam 1941) 401.

³⁸ Arch. Prov. bestuur nr. 589, politierapport vergadering in lokaal 'De Volkstribune' 1-10-1895, gecit. door Perry, *Roomsche kinine*, 107.

gansche fortuin te danken hebben; en waarlijk, de naam Regout heeft een iets minder nadeelige klank in Nederland gekregen, hoewel het nog steeds geen bewijs van opprijfsstelling is voor een patroon, om te vernemen, dat hij handelt 'als een Regout'.³⁹

De brochure was gericht 'aan alle vijanden van patroonsdwang in Nederland' [curs. AK]; blijkbaar dacht men door deze verwijzing naar de enquêteverhoren van de Regouts medestanders in het hele land aan te spreken. Het geeft aan hoezeer die toen al tot nationale *lieu de mémoire* waren geworden.

'Kan een katholieken werkgever in een katholieke stad als Maastricht aldus zijn arbeiders behandelen?'

Ook de katholieke arbeidersbeweging in Maastricht, die in de jaren 1900 ontstond in reactie op aanvankelijke successen van de socialisten, refereerde dikwijls aan de enquête en de rol van de Regouts als rechtvaardiging voor haar optreden. Geheel vanzelf ging dat niet. Kapelaan Wijnen, die de zaak van de kinderarbeid bij Regout aan het rollen had gebracht, werd door de gezamenlijk pastoors van de stad weggepromoveerd, omdat 'het hier toch overbekend is dat de heele familie Regout den plicht van naastenliefde naar behooren betracht, ja zelfs, dat meerdere harer leden dien plicht op uitstekende wijze vervullen'.⁴⁰ Na de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 zou er onder katholieken een andere opvatting over 'naastenliefde' in de arbeidsverhoudingen opgeld gaan doen – zij het niet zonder strijd. Enkele meer arbeidersgezinde priesters in Maastricht, onder wie kapelaan Martin Rutten, zochten contact met de bekende Twentse katholieke sociale pionier Alfons Ariëns, die zelfs zover ging de stakende glasblazers in 1895 financieel te steunen. Het kan ons niet meer verbazen dat zijn biograaf Gerard Brom het optreden van Ariëns in Maastricht rechtvaardigt met een uitvoerige verwijzing naar de arbeidsenquête en een uiterst kritische beschouwing over de Regouts.⁴¹ Volgens Brom waardeerde Ariëns de progressief-liberale modelwerkgevers Van Marken in Delft en Stork in Hengelo meer dan 'de geldmagnaten uit het Zuiden'. En Brom vervolgt: 'Stork, die bij de liberalen een kathedersocialist heette, gold voor Ariëns als de beste volgeling van *Rerum Novarum*. Daarom dorst de Kapelaan [Ariëns] aan Regout op de man af de eis te stellen, niet alleen liefdadigheid, maar rechtvaardigheid te tonen...'.⁴² Wat Ariëns ervan vond kon Brom weten via de zogenaamde Klaarenbeekse Club, een informeel discussieforum van merendeels jonge, vooruitstrevende priesters en leken uit het begin van de twintigste eeuw, die een vernieuwing van het katholieke denken over de sociale kwestie voorstonden en daarmee nogal wat weerstanden in eigen kring opriepen. Ook andere pioniers van de katholieke

³⁹ 'Aan alle vijanden van patroonsdwang in Nederland', brochure uitgeg. door het Bestuur der Maastrichtse Glasbewerkeren Vereeniging 'Verbroedering' [1907/8]; zie ook: Perry, *Roomsche kinine*, 166 (nt. 20) en 169 (nt. 35).

⁴⁰ In: *La Courrier de la Meuse* 3-3-1887, gecit. door Brom, *Alfons Ariëns*, 399.

⁴¹ *Ibidem*, 384-417.

⁴² *Ibidem*, 416.

sociale beweging waren daar lid van, zoals Gerards broer Gisbert Brom, Ruijs de Beerenbrouck, Aalberse en Poels.⁴³

In de geschriften en herinneringen van de Maastrichtse voormannen van de katholieke arbeidersbeweging vinden wij steeds verwijzingen naar de arbeidsenquête als ijkpunt voor hun optreden. In zijn *Handboek voor de Moderne Vakvereniging* uit 1908 (met een voorwoord van Ariëns), citeert Henri Hermans, 'secretaris van den arbeid te Maastricht', uitvoerig uit het verhoor van kapelaan Wijnen 'om te bewijzen dat overal, waar de groot-industrie doordrong, de arbeiders harteloos werden gemarteld', maar hij schrikt 'ervoor terug om hier af te drukken de hemeltergende verklaringen, welke voor de officieele commissie van onderzoek in 1886 door de patroons – of liever (want het waren geen patroons) door de werkgevers – werden afgelegd'.⁴⁴ Blijkbaar waren die verklaringen bij zijn lezers bekend genoeg. En zo [merkt Jos Perry hierbij op] werd de firma Regout nu ook in een katholiek handboek tot standaardvoorbeeld van onmenselijke uitbuiting.⁴⁵

Als Henri de Wit, medeoprichter van de R.K. Glasbewerders Vereeniging 'Recht en Orde' en later vrijgestelde van de R.K. Glas- en Aardewerders Vereeniging 'God en ons Recht', in 1934 zijn herinneringen te boek stelt, gebruikt ook hij de tekst van de arbeidsenquête als geheugensteun en handvat om de arbeidstoestan- den vóór de opkomst van de arbeidersbeweging in schrille kleuren te schetsen: 'Wanneer men het verslag leest van de gehouden Enquête Commissie in 1887, dan vinden wij dat 216 dubbelen bladzijden zijn volgedrukt, uitsluitend en alleen over den onhoudbare toestand in de Maastrichtse bedrijven',⁴⁶ schrijft hij, en elders: '... [er] zijn voor de Enquête Commissie in 1887 zooveel droevige mededeelingen gedaan, dat een buitenstaander beslist zeker zou uitroepen – "Kan een katholieken werkgever in een katholieke stad als Maastricht aldus zijn arbeiders behandelen?"'.⁴⁷ Maar de socialisten, 'die men [aldus De Wit] in de jaren 1890-1900 alhier over dit onderwerp [nl. de enquête] hoorde spreken in vergaderingen en hun couranten', en volgens wie 'de "zwartrokken" de hoofdschuldigen waren, daar zij niets gedaan hadden om de Regouts het "Halt" toe te roepen', hadden ongelijk, want 'ook voor de Enquête Commissie in 1887, waren het weer de zwartrokken [De Wit bedoelt de kapelaans Wijnen en Rutten] die de zweep geduchtig handteerden en de Heeren kapitalisten, inzake de kinderbescherming, gevoelige slagen toebrachten'.⁴⁸ Enkele bladzijden verder moet De Wit echter toegeven: 'Ook van de meeste Heeren geestelijken was op het gebied der sociale kwesties niet veel te verwachten [...]. Zij die wel genegen

43 L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956) 406-408; over het lidmaatschap van Gerard Brom: 416.

44 Henri Hermans, *Handboek voor de Moderne Vakvereniging* [Uitgave van het Secretariaat v.d. Arbeid, te Maastricht] (Maastricht 1908) 40.

45 Perry, *Roomsche kinine*, 183.

46 SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Herinneringen', 71.

47 Ibidem, 58.

48 Ibidem, 74-75.

Vakbondsman Henri de Wit achter zijn bureau, 1919. Fotocollectie SHCL.

waren om door hun woord en schrift de arbeiders behulpzaam te zijn, werden in hun optreden belemmerd'.⁴⁹ De godvruchtige De Wit werd zelf nog in 1903 door de Maastrichtse deken Sevriens gekapitteld over zijn vakbondsoptreden bij Sphinx.⁵⁰

De 'noodkist' tegen de 'brandkast'

Naarmate de katholieke organisaties sterker werden, kregen ook zij meer en meer te maken met de autoritaire stijl van de Regouts in de directie van Sphinx. Wat dat betreft leek er sinds 1887 dus niet zoveel veranderd te zijn. Zo werd De Wit in 1903 door de directie gesommeerd zijn voorzitterschap van de katholieke glasblazersvereniging 'Recht en Orde' op te geven, of anders te vertrekken.⁵¹

In 1917 komt de verhouding tussen de katholieke arbeidersbeweging en De Sphinx op scherp te staan als gevolg van de roemruchte 'noodkistrede' van aalmoezenier Poels voor een grote vakbondsmeeting op 12 maart van dat jaar. In deze rede klaagt Poels de huisvestingssituatie en de arbeidstoestanden in

⁴⁹ Ibidem, 117.

⁵⁰ Perry, *Roomsche kinine*, 159; zie ook SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Herinneringen', 116.

⁵¹ Perry, *Roomsche kinine*, 159; SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Herinneringen', 117-118; RHCL (v/h GAM), arch. J.H. de Wit, inv.nr. 1: 'Geschiedenis van het ontstaan en de reorganisatie van den Bond van R.K. Glas- en Aardewerkers "God en ons Recht"'. Manuscript van J.H. de Wit over de jaren 1895-1908', 22.

Maastricht fel aan, zonder daarbij de verantwoordelijke fabrikanten bij de naam te noemen. Direct na deze rede ontstaat er een uitgebreide polemiek met de toen nog jonge directeur Louis Regout van de 'Mosa', waarin deze hem uitdaagt dat wel te doen.⁵² Het antwoord van Poels toont aan hoezeer de herinnering aan de enquête van 1887 ook in 1917 nog springlevend was:

De gedachte aan Maastricht roept bij ons, Limburgers, onwillekeurig de gedachte aan twee bekende namen op: het is niet alleen de naam van 'Sint Servaas', het is ook die van 'Regout'. De verantwoordelijkheid voor de treurige toestanden, die thans heerschen te Maastricht, wordt voorwaar niet door het huidige geslacht alléén gedragen: de boom, waaraan thans zoo wrange vruchten hangen, was in de dagen van Minister Van Houten reeds geplant. Welnu, wie zich de 'enquête' nog herinnert, welke in de dagen van Van Houten over de toestanden onder de Maastrichtse arbeiders werd ingesteld; wie o.a. de ontzettende getuigenissen heeft gelezen, welke bij die gelegenheid door pastoor Wijnen zijn afgelegd; die zal voorzeker terstond begrepen hebben, waarom ik den heer L.F.H. Regout tot voorzichtigheid aanmaande als hij 'ondanks zijn naam Regout', mij verantwoordelijk wil stellen voor den door hem geconstateerden 'verbitterden klassenstrijd' onder de arbeidersbevolking van Maastricht.⁵³

Naar aanleiding van de vakbondsmeeting waarop Poels zijn 'noodkistrede' hield, formuleerde het bestuur van 'God en ons Recht' een programma met onder meer de volgende eisen aan de glas- en aardewerfabrieken: erkenning van de vakorganisaties, een collectief contract en een loonsverhoging. 'De Sphinx' werd daarover nog eens apart aangeschreven. Toen de directie niet reageerde, brak er op 15 mei 1917 een staking uit, waarop de voorzitter van de Maastrichtse afdeling van 'God en ons Recht', Frans Fouraschen, prompt werd ontslagen. In zijn herinneringen uit 1934 steekt landelijk vrijgestelde De Wit zijn verontwaardiging over de 'minderwaardige manier [waarop] de directie van de Sphinx tegen de R.K. Vakorganisatie en haar plaatselijken voorzitter optrad',⁵⁴ niet onder stoelen of banken. Volgens De Wit was het ontslag van Fouraschen, naar eigen verklaring van deze directie, 'het antwoord op de redevoering van de Aalmoezenier in het Staargebouw d.d. 12 maart 1917' [lees: de 'noodkistrede'].⁵⁵ En hij vervolgt:

Ook moet onthouden worden de misselijke tactiek die deze directie steeds gevolgd heeft n.l. dat wanneer de socialisten de meerderheid hadden, de Katholieken de beste jongens waren, en als de rollen omgekeerd waren, de socialisten de brave Hendrikken genoemd werden. En toch waren de Heeren Katholiek. Zelfs een was kerkmeester

⁵² L.F.H. Regout, 'Maastricht in opspraak', *De Tijd* 3 april 1917. Deze en onderstaande citaten uit krantenknipsels in: SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 11: 'Crisis op de aardewerfabriek "de Sphinx" in 1916-1917'.

⁵³ H.A. Poels, 'Maastricht in opspraak', *Amstelbode* 23 april 1917. De associatie van Poels met Van Houten is begrijpelijk, maar onjuist: de enquête ging over zijn kinderwetje, maar hij was toen geen minister.

⁵⁴ SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Herinneringen', 168. Over deze episode ook: Perry, *Roomsche kinine*, 245-246.

⁵⁵ SHCL, collectie J.H. de Wit, EAN 590, inv.nr. 16: 'Herinneringen', 172.

Postende stakers voor de Sphinx-fabrieken aan de Maastrichtse Boschstraat, 1933. Fotocollectie RHCL.

van de St. Matthias parochie. [...] Uit het hiervoor omschreven[e] blijkt voldoende hoe de Maastrichtse fabrikanten met hand en tand vasthielden aan hun liberale ideeën en begrippen, en liever schade en schande verdroegen, dan mee te werken aan de oplossing der sozialen nood hunner arbeiders. Hun alleenheerschappij was te groot geweest, om in enkele jaren tijds deze alleenheerschappij met hun arbeiders te deelen. Zij wisten wel, dat het kapitaal den arbeid noodig had, en omgekeerd, doch hieraan toe te geven was een schande voor hun stand. De patroon was de baas, en de werkmán den onderdanige dienaar. Zoo was het steeds geweest, zoo moest het ook steeds blijven.⁵⁶

Pas in 1933 konden de samenwerkende katholieke en socialistische bonden met een elfdaagse algemene staking een collectieve arbeidsovereenkomst bij De Sphinx afdwingen.⁵⁷ Voor de katholieke historicus Brom markeerde deze staking het einde van een tijdperk:

De maatschappelijke vrede werd eerst gevonden, toen De Sphinx, erfgenaam van de firma Petrus Regout, na tientallen jaren eindelijk een collectief arbeidscontract sloot.

⁵⁶ *Ibidem*, 175-176.

⁵⁷ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking. 1895-1970. 75 jaar Katholieke Bond van Werknemers in Industriële Bedrijven Sint Willibrordus Maastricht* (Maastricht 1970) 30.

De ene Deken na de andere had ongelukkig de indruk gemaakt, het bloedgeld van Regout achter het altaar te brengen. Het rechtsgevoel van het Maastrichter volk zou niet rusten, voordat een priester met de eenvoudige en eerlijke naam Poels, om de eer van Sint Servaas te herstellen, de Noodkist vol relieken als een oordeel tegen de brandkast vol effecten oopriep.⁵⁸

De socialist Ubachs oordeelde anders over de priester, maar uiteindelijk hetzelfde over de Regouts:

Ondanks de bestemming van de R.K. vakbeweging is deze door elementaire drang van klassebewustzijn van onderen op genoopt geworden om zich in solidaire broederschap met de modern georganiseerde fabrieksarbeiders tegen de industriële heersers te verzetten. In den winter van 1933-34 leidde dit tot algeheele stopzetting van de grootste aardewerkfabriek 'De Sphinx'. Weliswaar leeft de geest van Petrus Regout senior nog voort bij de nazaten van dezen industrieconing, doch [...] verdwijnt ook die geest, die den arbeider stempelde tot een wezen van lagere orde.⁵⁹

'Patriarchalisme' tegenover 'participatiestelsel'

Zo waren de Regouts en hun bedrijf De Sphinx niet alleen tot symbolen van slecht werkgeverschap geworden voor de sociaal-liberalen, die in 1886 de stoot tot de arbeidsenquête hadden gegeven, en voor de socialisten, die de enquête vooral agitatorisch hadden ingezet, maar ook voor de katholieke arbeidersbeweging, die zich baseerde op *Rerum Novarum*. De stijl van ondernemerschap van de Regouts werd ook door katholieke voorstanders van modernisering van de arbeidsverhoudingen scherp veroordeeld. Onder verwijzing naar *Rerum Novarum* definieerden figuren als Ariëns, Brom, Poels en de voorlieden van de katholieke vakbeweging sociaal ondernemerschap als een meer gelijkwaardige positie van kapitaal en arbeid in de onderneming, en niet als patriarchale liefdadigheid, die de ongelijke machtsverhoudingen in stand hield, ja in feite daarvan de uitdrukking was. Volgens de historicus van het Nederlandse katholicisme, L.J. Rogier, betekende *Rerum Novarum*, ondanks het hardnekkig hanteren van de terminologie van de standenmaatschappij, een breuk met het daaraan verbonden 'patriarchalisme', dat in de moderne klassenverhoudingen onhoudbaar was gebleken. Rogier spreekt van 'het fiasco van het patriarchalisme, nu de oude standenmaatschappij was overgegaan in de nieuwe klassenmaatschappij'.⁶⁰ Voor Rogier waren de oude Petrus Regout en zijn zonen typische representanten van dit conservatieve 'patriarchalisme', wel met een duidelijke sociale component, maar levend vanuit het 'geloof aan het oude standenbegrip als een natuurwet'. Binnen dit referentiekader moeten de Regouts en de conservatieve

⁵⁸ Brom, *Alfons Ariëns*, 416-417.

⁵⁹ Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme*, 207.

⁶⁰ J.J. Rogier, 'Onze bisschoppen en de sociale problemen der negentiende eeuw', in: *Eeuwfeest der hiërarchie 1853-1953. Feest-editie van het weekblad De Linie 9 mei 1953*, 5-7. Zie ook: idem, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956) 309-310.

clerus die hen de hand boven het hoofd hield, als 'levend uit de geest van die tijd' beoordeeld worden. Maar aan het eind van de negentiende eeuw ontstond een nieuw begrip van 'het sociale', ook als overheidstaak. Uit deze nieuwe mentaliteit is *Rerum Novarum* voortgekomen [aldus nog steeds Rogier], en ook de sociale ondernemers die als pioniers onder de werkgevers een nieuwe weg in de sociale verhoudingen insloegen, zoals Stork en Van Marken.⁶¹ Ook Rogier plaatst de sociale ondernemer Van Marken 'groot vriend van Ariëns en in heel de wereld gunstig bekend geworden als de vader van een participatiestelsel, dat de positie der arbeiders grondig veranderde' tegenover de Regouts, die hij als 'achterblijvers' betitelt, zonder ze om die reden meteen te willen veroordelen. Uit het voorgaande moge blijken dat dit 'achterblijven' tot tenminste 1933 heeft geduurd.

'Afwijkingen van tendentieuze aard'

'De keramische industrie van Maastricht en de sociale evolutie', onder die weidse titel behandelde personeelschef Soeters in het gedenkboek van 1959 de problematiek van de sociale toestanden bij De Sphinx en de rol van oprichter Regout en zijn nakomelingen.⁶² Aan het eind bezweert Soeters dat hij een 'meer objectieve geschiedschrijving' beoogde, 'vrij van sentimenten', maar in feite gaat het om bedrijfspropaganda met het doel de naam van de Regouts te zuiveren. De inhoud van het stuk wordt volkomen bepaald door de slechte reputatie van de Regouts, maar dan in omgekeerde zin. Er bestond al lang pauperisme in Maastricht, maar de oude Regout zorgde voor werk. Slechte woningtoestanden? Regout zorgde voor huisvesting en dat had hij nog meer gedaan als de gemeente hem niet had tegengewerkt. Kinderarbeid? Dat bestond overal en Regout pleitte zelfs voor beperking daarvan. Uitbuiting? Regout betaalde het meeste, en ook nog steeds beter. En het ultieme bewijs: toen Karl Marx op bezoek was in Maastricht zei die niets over Regout, dus zo erg kon het niet zijn geweest!

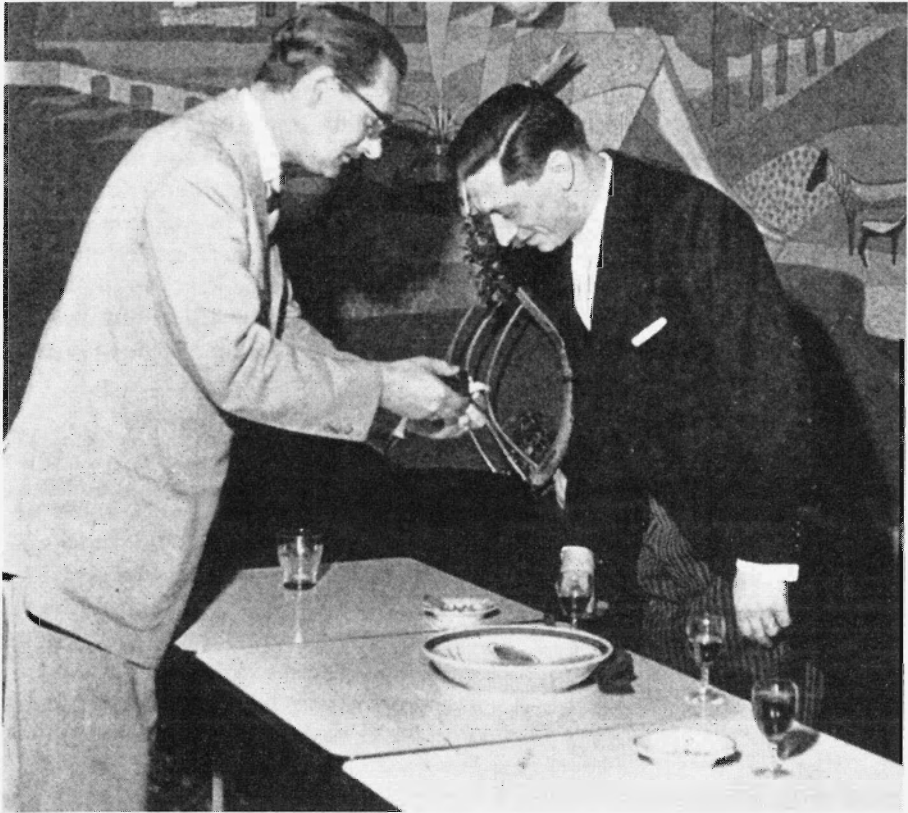
De oude Regout was in feite een sociale ondernemer *avant la lettre*, die ten onrechte negatief is beoordeeld omdat zijn zonen zich zo rottig uitlieten in de arbeidsenquête. 'Maastricht [*sic*] werd door deze enquête een minde goede sociale naam bezorgd'.⁶³ Maar met de enquête zelf is ook van alles mis: zonder een spoor van bewijs beweert Soeters dat het ging om een politiek opzetje van de liberalen, die zich, in strijd met hun ware aard, voordeden als sociale hervormers, maar in feite uit waren op desavouering van de sociaal voelende katholieken, hun tegenstanders in de schoolstrijd. Daarvoor werden de Regouts als zondebok gebruikt. Tijdens de verhoren werden ze onheus behandeld en hun antwoorden werden in gedrukte vorm gemanipuleerd om ze als katholieke ondernemers in een kwaad daglicht te stellen. Soeters tracht dit aan te tonen door de oorspronkelijke notulen in het archief van de enquêtecommissie te vergelijken met de

⁶¹ Ibidem, 312.

⁶² L.M. Soeters, 'De keramische industrie van Maastricht en de sociale evolutie', in: Jos. Regout e.a. (red.), 125 *Sphinx-Ceramique 100* (Maastricht 1959) 103-176.

⁶³ Ibidem, 121.

Na zijn promotie krijgt dr. F. Maenen, namens de directie van Sphinx, een 'doctorsring' overhandigd door personeelschef L.M. Soeters (links). Bron: *Sphinx-Céramique Gazet*, 25 juli 1959.

gedrukte verslagen. Die vertoonden volgens hem 'afwijkingen [...] van tendentieuze aard, [...] kennelijk aangebracht met de bedoeling de publieke opinie t.o.v. Regout ongunstig te beïnvloeden'.⁶⁴ Dit verhaal kon Soeters echter alleen geloofwaardig presenteren door de liberale sociale politiek als opportunistisch af te schilderen, en de tegenstelling tussen het katholieke liefdadigheids-patriarchalisme van de oude Regout en de latere, op *Rerum Novarum* gebaseerde katholieke sociale hervormingspolitiek te verdonkeremanen.

Het proefschrift van Maenen heeft veel minder het karakter van een propagandageschrift, mede omdat het gebaseerd is op zeer grondig en zeer verdienstelijk archiefonderzoek. Dat werd overigens verricht door hoofdarchivist Van de Venne van het Rijksarchief, die wel wat weinig eer van zijn werk heeft gekregen. Maar ook de probleemstelling van Maenen wordt sterk bepaald door de behoefte de oude Regout in een gunstiger daglicht te stellen. Maenen – een betere historicus dan Soeters – neemt daartoe stelselmatig ook de katholieke kritiek onder de loep. Zo keert hij zich tegen de opvatting van de katholieke

⁶⁴ Ibidem, 130.

socioloog Litjens dat het Maastrichtse pauperisme – door Litjens aangeduid als ‘onmaatschappelijkheid’ - door de vroege industrialisatie zou zijn veroorzaakt.⁶⁵ Katholieke sociale historici als de hiervoor aangehaalde Brom en de Tilburgse hoogleraar Verberne verwijt hij eenzijdigheid en onnodige scherpte. Hij vermeldt niet dat de katholieke kritiek op de Regouts in Maastricht en elders een principieel karakter had, gebaseerd op *Rerum Novarum*, en mede voortkwam uit de hardnekkige weigering van het bedrijf daaraan tegemoet te komen. Die kritiek doet hij af als een soort nestbevuiling:

Wat men in andere kring [...] met de mantel der liefde bedekt, is onder katholieken steeds een gewild onderwerp tot openbare discussie, even goed als dat er altijd wel een aantal katholieken klaar staat om op hetgeen hun geloofsgenoten doen, af te dingen. Geldt dit voor de Nederlandse katholieke in het algemeen, in Limburg en speciaal in Maastricht, waar men ‘onder ons’ is en het ‘vreigelen’ tot een deugd heeft verheven, gaat dit in het bijzonder op.⁶⁶

In zijn eerste stelling - dus niet in zijn proefschrift zelf - sluit Maenen zich aan bij de conclusie van Soeters dat de gedrukte tekst van de enquêteverhoren ‘tallose en vaak zeer tendentieuze afwijkingen van de [...] geschreven authentieke tekst’ vertoont.

In retrospectief onthult de inzet van Soeters en Maenen vooral hoezeer hun geschiedschrijving in de ban was van ‘goed’ en ‘fout’. Eerherstel voor industriepionier Petrus Regout was hun voornaamste doel. Bewust werd die boodschap ook via de pers aan de man gebracht: ‘Herstel van onrecht: Petrus Regout zijn tijd sociaal vooruit’, schreef *de Volkskrant* naar aanleiding van een speciaal door het bedrijf belegde persconferentie.⁶⁷ De *Bredasche Courant* leidde daaruit af dat ‘Petrus Regout het tegendeel van een uitbouter’ was.⁶⁸ Ook uit latere persrecensies blijkt dat de journalistiek de boodschap goed had begrepen. Het *Arnhems Dagblad* concludeerde dat de ‘verguizing van Petrus Regout gevoed [was] door falsificaties en verwisseling’;⁶⁹ *De Nieuwe Limburger* sprak over ‘een rehabilitatie’.⁷⁰ De poging tot zuivering van de naam van de zoons Regout door de initiatief-

⁶⁵ H.J.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen: 1953). Vgl. Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. ‘Onmaatschappelijkheid’ en ‘onderklasse’ in de jaren vijftig* [inaug. rede] (Maastricht 1999). Zie ook Litjens’ reactie op Maenens kritiek: ‘Petrus Regout’, *De Bronk. Limburgs Maandblad* 7 (1959) 34-38, waarin hij concludeert (38) ‘dat Maenen er niet in geslaagd is de grootindustrie vrij te pleiten van een stevige relatie met de onmaatschappelijkheid en de slechte woontoestanden in Maastricht’.

⁶⁶ Maenen, *Petrus Regout*, 312-313. ‘Vreigelen’ is plagende hatelijken uitwisselen. Overigens onderkent hij elders wel dat *Rerum Novarum* een principiële vernieuwing in de katholieke sociale leer bracht omdat het ‘rechvaardigheid vóór liefdadigheid’ plaatste, en dat er daardoor een ‘felle strijd’ ontstond (ibidem, 264), maar hij brengt dit niet in verband met de katholieke kritiek op de Regouts.

⁶⁷ *De Volkskrant* 1 februari 1958. Bij de notulen van de redactie van het gedenkboek in het Sphinx-archief (inv.nr. 2465) bevindt zich een uitgebreide collectie krantenknipsels met persreacties.

⁶⁸ *Bredasche Courant* 1 februari 1958.

⁶⁹ *Arnhems Dagblad* 9 juli 1959.

⁷⁰ *De Nieuwe Limburger* 10 juli 1959.

nemers van de enquête van 1887 oneigenlijke politieke bedoelingen in de schoenen te schuiven, lokte heel wat tegenstrijdiger reacties uit. Publicist en archivaris Carel Bloemen meende als enige recensent dat door de onthullingen van Soeters ook 'Petrus Regout II [...] op indrukwekkende wijze door hem gerehabiliteerd' was.⁷¹ Bloemen ging zelfs zover parallellen te construeren tussen de houding van de liberalen in de enquêtecommissie, die erop uit waren geweest in de Regouts de hele katholieke politiek te treffen, en latere 'incidenten' waarbij confessionele kabinetten volgens hem het slachtoffer waren geweest van de machinaties van hun politieke tegenstanders: 'een nader onderzoek zou aan het licht kunnen brengen hoe weinig scrupuleus bepaalde politieke groeperingen waren als het erom ging hun eigen belangen te dienen en hoe geraffineerd daarbij te werk kon worden gaan om een werkelijke of vermeende tegenstander in de hoek te drijven', aldus Bloemen. Blijkbaar was zijn instemming met Soeters' interpretatie van de enquête vooral ingegeven door zijn eigen partijpolitieke voorkeur.

Daartegenover staat de mening van de Amsterdamse sociaal-historicus Frits de Jong die de redenering van Soeters in een zorgvuldig betoog stap voor stap ontzenuwt.⁷² De Jong was socialist, wat overigens een bezonnen oordeel niet in de weg hoeft te staan, maar ook katholieke onderzoekers konden Soeters niet volgen. In het *Limburgs Maandblad De Bronk* reageert redacteur Litjens (hiervoor al genoemd in verband met het onmaatschappelijkheidsonderzoek) zeer sceptisch. Volgens hem kon men, wanneer men de oorspronkelijk tekst van de enquête vergelijkt met de gepubliceerde, 'beslist niet concluderen tot tendentieuze bedoelingen'.⁷³ Ook pater Roebroek, die in 1966 in het elfde jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum publiceerde over de sociaal-godsdienstige situatie van Maastricht in de negentiende eeuw, concludeerde dat de 'subtiele veranderingen' in het enquêteverslag 'de harde lijnen in het beeld van Pierre Regout' niet 'wezenlijk vertekenen': 'de aangevoerde argumentatie suggereert veel, maar bewijst weinig'.⁷⁴

Paternalisme en gezinsarbeid

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn dat de zuivering van de historisch beladen naam Regout in 1959 voor het bedrijf geen eenvoudige opgave was. De Sphinx had in zekere zin de pech dat het naar aanleiding van de arbeidsenquête het zwarte schaap van drie sociale hervormingsbewegingen was geworden: van de sociaal-liberale, van de socialistische en van de katholieke. De negatieve

⁷¹ Carel Bloemen, 'Onthullingen over het werk der enquête-commissie 1887. Het gedenkboek van De Sphinx-Céramique', *De Nieuwe Limburger* 2 januari 1960.

⁷² Fr. De Jong Edz., 'De enquêteurs geënquêteerd. Maastricht en de enquête naar arbeidstoestanden 1886/87', *Sociaal Maandblad Arbeid* 15 (1960) 681-692.

⁷³ H. Litjens, 'Het gedenkboek van de Sphinx', *De Bronk. Limburgs Maandblad* 7 (1960) 206-210, cit. 209.

⁷⁴ E. Roebroek, 'Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de negentiende eeuw', *Studies over de Sociaal Economische Geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 11 (1966) 1-117, cit. 96-97.

Gedelegeerd bestuurder Joseph Regout overhandigt het eerste exemplaar van het gedenkboek aan bestuursvoorzitter Charles Regout. Bron: *Sphinx-Céramique Gazet*, oktober 1959.

beeldvorming kon bovendien niet worden gereduceerd tot boven-Moerdijkse, anti-katholieke kritiek op het 'Donkere Zuiden', maar wortelde authentiek in de Maastrichtse arbeidersbeweging, niet in het minst in het katholieke deel daarvan. Juist omdat de katholieke arbeidersbeweging in Maastricht zich na de Eerste Wereldoorlog strijdbaarder tegenover de autoritaire Regouts ging opstellen, kon ze de socialistische overvleugelen. Die authentieke afkeer in Maastricht werd een probleem voor het bedrijf toen bleek dat de Maastrichtse arbeiders zich op de krappe arbeidsmarkt in de jaren 1950 bij de keuze van een werkgever medelieten leiden door hun negatieve oordeel over het bedrijf Sphinx. 'Eerherstel' was daarom volgens personeelschef Soeters voor Sphinx van groot belang voor de personeelswerving, hetgeen hem ertoe bracht zelf de geschiedschrijving bij het 125-jarig jubileum ter hand te nemen. Om die geschiedschrijving zoveel mogelijk effect te geven, ging de jubileumviering gepaard met een publiciteitsoffensief waarin de hele Maastrichtse bevolking werd betrokken. Achteraf bleek dit overigens minder gunstig uit te pakken dan gehoopt; oudere Maastrichtenaars zullen zich wellicht de *soap* rond het standbeeld van Petrus Regout herinneren, dat aanvankelijk gepland was op de Markt, maar uiteindelijk alleen een plaats kon krijgen voor het bedrijfskantoor aan de Boschstraat.⁷⁵

⁷⁵ In het Sphinxarchief bevindt zich een uitgebreid dossier over dit onderwerp: SHCL, archief NV Koninklijke Sphinx, EAN 1014, inv.nrs. 1075-1076.

Nu is het een bekend gegeven dat ijveraaars voor een nieuwe visie geneigd zijn hun zaak als het ware 'door te buigen' in plaats van 'recht te buigen', en dat daarbij de verhouding tussen stelling en bewijsvoering wel eens uit het oog wordt verloren. Dat lijkt ook bij Soeters het geval te zijn, wanneer hij probeert de zoons Regout vrij te pleiten door ze als slachtoffers van liberale machinaties rondom de arbeidsenquête van 1887 voor te stellen. Hij wist terdege dat de enquête een cruciale rol in de beeldvorming had, en dat hij met name op dat onderdeel iets moest rechtzetten, wilde zijn poging tot eerherstel effect hebben. Maar overtuigend was het allemaal niet: de indruk die de uitlatingen van de Regouts, met name die van zoon Pierre, op het historisch bewustzijn van de sociale toestanden in Maastricht en heel Nederland hadden achtergelaten, kon ook door hem niet meer worden uitgewist.

Het lijkt mij verstandig om dat nu maar verder zo te laten, en de vraag naar de 'reputatie' van Sphinx en de 'eer' van de familie Regout in de geschiedschrijving over het bedrijf achter ons te laten. Dat is in de afgelopen jaren al in toenemende mate gebeurd. Verschillende auteurs hebben thema's uit de bedrijfsgeschiedenis van Sphinx bestudeerd vanuit een meer analytisch perspectief. Zonder iemand te kort te willen doen, wil ik hier wijzen op de proefschriften van Ad van Iterson over de paternalistische leiderschapstijl van Petrus Regout en van Gertjan de Groot over de seksescheiding in de arbeid bij de aardewerkproductie in de Sphinxfabriek.⁷⁶ Als veelbelovend zie ik vooral de internationale vergelijking die in deze onderzoeken wordt nagestreefd. Gertjan de Groot vergelijkt Sphinx bijvoorbeeld systematisch met de Zweedse aardewerkfabriek Gustavsberg bij Stockholm en de Britse aardewerkindustrie in de zogenaamde *Potteries* rondom Stoke-on-Trent. Nu is er over de leiderschapstijlen en de arbeidsverhoudingen in de Engelse *Potteries* in de negentiende eeuw de laatste jaren vrij veel goed onderzoek verschenen, en het is verhelderend de bedrijfsgeschiedenis van Sphinx te bezien in het licht van die studies, al was het alleen maar omdat de Regouts zich sterk op de Engelse aardewerkindustrie oriënteerden.

In dit verband is het zogenaamde paternalismedebat in de Britse sociale geschiedschrijving interessant. Het werd geëntameerd door Patrick Joyce in zijn boek *Work, society and politics. The culture of the foactory in later Victorian England uit 1980*.⁷⁷ Dit boek gaat over het paternalisme van de ondernemers in de textielindustrie in Lancashire in de negentiende eeuw, maar heeft een veel bredere relevantie. In het paternalisme van de vroege textielwerkgevers speelden hun familiedynastie en de daaromheen gebouwde mythologie een centrale rol

⁷⁶ A.Th.M. van Iterson, *Vader, raadgever en beschermer. Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870. Stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese Industriële Revolutie* (Maastricht 1992); G. de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk en vrouwenwerk in de Nederlandse industrie* (Amsterdam 2001); zie ook: idem, 'Pielemannen en cassettendraagsters; conducteurs en sorteesters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht vóór 1940', *Studies over de Sociaal Economische Geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 46 (2001) 83-132.

⁷⁷ Patrick Joyce, *Work, society and politics. The culture of the factory in later Victorian England* (Londen 1980).

als bindende factor: 'The history of the factory was made one with the saga of family life, so enforcing the fiction of community'.⁷⁸ Wie moet hierbij niet denken aan de Regout-dynastie, met de zo kenmerkende nummering van vaders en zoons Petrus I, II en III? De textielondernemers – en trouwens ook de aardewerkfabrikanten in de Engelse *Potteries* (waarover later meer) – vierden belangrijke momenten in hun gezinsleven met grote feesten voor hun werknemers, en ook dat kennen wij van de Regouts.⁷⁹ Maar Joyce gaat verder en verbindt het succes van het ondernemerspaternalisme met de betekenis van het vaderlijk gezag in het textielarbeidersgezin als werkeenheid of in ieder geval rekruteringsseenheid in de fabriek. Volgens Joyce hing de acceptatie van het ondernemerspaternalisme in de vroege fabrieken samen met de manier waarop de arbeid was georganiseerd, namelijk in teams die het werk in onderaanneming uitvoerden en waarin gezinsleden vaak als hulpkrachten werden ingeschakeld. Joyce ziet dus een continuüm van het vaderlijk gezag op de werkvloer en dat van de fabrikanten in het bedrijf als geheel.

Ook in de Engelse aardewerkindustrie bestond het systeem van onderaanneming en gezinsarbeid, waarbij mannen – echtgenoten en vaders – als leiders van de arbeidsteams fungeerde. Nader onderzoek in de Engelse *Potteries*, in het bijzonder in de Wedgewoodfabriek, bracht echter aan het licht dat er ook veel andere vormen van arbeidsrekrutering bestonden. Onderzoekster Marguerite Dupree concludeerde daarom dat 'the factory did not carry over into the family as completely as Joyce implies'; daardoor 'was the authority structure of the factory and the family not repeated directly in the factory'.⁸⁰ Toch bestonden er vaak nauwe familierelaties tussen mannen, vrouwen en kinderen, die uit de omliggende buurt voor de fabriek werden gerekruteerd.⁸¹ Ook in dit geval werd het vaderlijke gezag overgebracht naar de fabriek, zij het niet altijd direct als hoofd van het gezin. Naast arbeid door vrouwen kwam ook in de Engelse aardewerkindustrie veel kinderarbeid voor: nog in 1907 waren in Engeland in het *pottery-district* rondom Stoke-on-Trent de op een na (namelijk Lancashire) meeste kinderen tussen 10 en 14 jaar werkzaam, wat, net als in Nederland, veel verontwaardiging van sociale hervormers uitlokte.⁸²

Er zijn veel aanwijzingen dat de arbeid in de Maastrichtse Regoutfabrieken in de negentiende eeuw op dezelfde manier was georganiseerd. De meester – aardewerker of glasblazer – was een soort onderaannemer; hij nam zelf zijn hulpkrachten aan, of liet zich bijstaan door zijn eigen kinderen, en betaalde ook hun loon uit. Dit laatste was wel al voor 1887 in onbruik geraakt, maar niet de aanwerving van de kinderen en andere hulpkrachten door de aardewerker en glasblazer zelf.⁸³

⁷⁸ Ibidem, 181.

⁷⁹ Ibidem, 180; in de *Potteries*: Richard Whipp, *Patterns of labour. Work and social change in the pottery industry* (Londen/New York 1990) 141-142 en Marguerite W. Dupree, *Family structure in the Staffordshire Potteries 1840-1880* (Oxford 1995) 198. Over Regout o.a. Van Iterson, 'Vader, raadgever, beschermer', 22.

⁸⁰ Dupree, *Family structure*, 204.

⁸¹ Ibidem, 146-271; Whipp, *Patterns of labour*, 63-84.

⁸² Ibidem, 77.

⁸³ A.J.Fr. Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie sinds het midden van de 19e eeuw', in: gedenkboek *125 Sphinx-Ceramique 100*, 65-96, aldaar 82 (glasblazerij); idem, *Petrus Regout*, 273 (glas) en 288 (aardewerk); Van Iterson, 'Vader, raadgever, beschermer', 132-133.

Het werkgeverspaternalisme in de Engelse industrie verloor zijn betekenis met de opkomst en radicalisering van de vakverenigingen aan het eind van de negentiende eeuw. Omstreeks dezelfde tijd raakte onderaanneming als middel om per ploeg personeel aan te werven in onbruik. In plaats daarvan werden personeelsleden individueel aangenomen. Het vaderlijke gezag van de teamchef werd vervangen door een interne bedrijfshiërarchie van voormannen en ploegbazen. Het gaat hier om samenhangende ontwikkelingen die zich vrijwel overal in de West-Europese industrie voordeden, maar die nog weinig zijn onderzocht.⁸⁴ De teloorgang van het vaderlijke gezag in de fabriekshiërarchie in de Engelse textiel- en aardewerkindustrie viel niet toevallig samen met een radicalisering van de vrouwelijke werknemers (vrouwen en dochters dus), die voorheen onderworpen waren aan het gezag van hun vader of echtgenoot.⁸⁵ En in de Engelse aardewerkindustrie ging de verzelfstandiging van de werkrelatie van vrouwen in de eerste decennia van de twintigste eeuw ('women were increasingly employed apart from male worker-employers')⁸⁶ gepaard met een toename van vooral informele vrouwelijke vakbondsactiviteit.⁸⁷ Er zijn aanwijzingen dat dit soort ontwikkelingen zich ook in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie heeft voorgedaan. Zo is het opvallend dat vrouwen – met name ovenwerksters – actief betrokken waren bij zeker 13 van de 33 stakingen in deze bedrijfstak die tussen 1886 en 1920 konden worden achterhaald.⁸⁸

Hiermee wil ik eindigen. Bovenstaand voorbeeld geeft aan dat onderzoek naar de sociale geschiedenis van Sphinx tal van interessante perspectieven heeft, juist als wij de morele preoccupaties van 'verguizing' en 'eerherstel' achter ons laten, waarin hij tot en met het gedenkboek van 1959 was verstrikt. Ik ga ervan uit dat de nu voltooid archiefinventaris van de bedrijfsarchieven van Sphinx en Céramique tot hernieuwde belangstelling in deze zin zal aanzetten.

⁸⁴ Philippe Lefèbvre, *L'invention de la grande entreprise: travail, hiérarchie, marché, France, fin XVIIIe-début XXe siècle* (Parijs 2003).

⁸⁵ Joyce, *Work, society and politics*, 115.

⁸⁶ Whipp, *Patterns of labour*, 67.

⁸⁷ *Ibidem*, 121.

⁸⁸ Rob de Vries, 'Gebroken stakingsgolven'. Een analyse van de stakingen in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie 1880-1920 (doctoraal scriptie KUN 1986) 104.

Caspar Cillekens

Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen

De voormalige Kruisherkerk (thans een luxehotel) is op dinsdagavond 19 april 1938 tot de laatste zitplaats bezet. De katholieke arbeidersbeweging in Maastricht protesteert tegen de alsmaar verder oplopende werkloosheid. Maastricht is volgens aalmoezenier van de arbeid Leo Roumen 'de meest werkloze stad van Nederland'. Met bijna vijfduizend arbeiders zonder werk is in Maastricht volgens de katholieke arbeidersbeweging 'een noodtoestand' ontstaan, 'waardoor de arbeidersstand, maar ook andere groepen der bevolking, zoowel moreel als economisch ten onder dreigen te gaan'.¹

In zijn bekende studie naar de zogenaamde onmaatschappelijkheid te Maastricht uit 1953 merkt socioloog Litjens op dat veel van de door hem onderzochte gezinnen 'te kampen hebben gehad met langdurige werkloosheid, waardoor ze sociaal zeer veel geleden hebben', en hij wijt dat onder meer 'aan de te grote kwetsbaarheid van de Maastrichtse industriële bestaansmogelijkheden'. Volgens hem duidde 'het verloop van de werkloosheid in de crisisperiode [erop], dat de Maastrichtse industrie, vergeleken met die van andere plaatsen, minder in staat was om de normale bevolkingsaanwas werkgelegenheid te verschaffen. Het grootste aantal werklozen had Maastricht in 1938, terwijl het Rijk zijn hoogste cijfers toen al enkel jaren achter de rug had'.² Voor Ad Knotter was dit mede aanleiding om het veronderstelde duurzame en intergenerationale karakter van de 'onmaatschappelijkheid' ter discussie te stellen.³ De grote omvang van dit verschijnsel in Maastricht in de jaren 1950 zou volgens hem eerder verklaard moeten worden door de 'buitenproportionele werkloosheid' in de crisisjaren dan aan het negentiende-eeuwse pauperisme. Onder verwijzing naar mijn doctoraal scriptie uit 1980 wijt hij die grote werkloosheid aan de overheersende positie van de keramische industrie in Maastricht.⁴ Op basis van het in deze scriptie verzamelde materiaal, aangevuld met informatie uit sindsdien verschenen publicaties, ga ik in deze bijdrage na wat de invloed van deze bedrijfstak is geweest op de ontwikkeling van de Maastrichtse arbeidsmarkt in het Interbellum.

¹ SHCL, archief J. Ensink, EAN 245, omslag 12. Rede aalmoezenier Roumen 19-4-1938.

² H.P.M. Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953) 91.

³ Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (inaug. rede Universiteit Maastricht 1999) 29.

⁴ Caspar Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding te Maastricht 1914-1939* (doctoraalscriptie Nijmegen 1980; aanw. op het SHCL).

De ontwikkeling van de industriële werkgelegenheid

Tot 1930

In de periode voor de Eerste Wereldoorlog had de werkgelegenheid in de Maastrichtse grootindustrie een gestage vooruitgang te zien gegeven. In 1912 kan het totale aantal industriële arbeidsplaatsen in de agglomeratie Maastricht, dus inclusief de randgemeenten, op ca. 10.000 worden geschat.⁵ De industriële werkgelegenheid had daarbij gaandeweg een eenzijdiger samenstelling verkregen, omdat een steeds groter deel werd verschaft door de glas- en aardewerkindustrie. Ondanks conjuncturele schommelingen bleef met name de aardewerkindustrie in deze periode gekenmerkt door expansie. In 1913 telde de glas- en aardewerkindustrie het grootste aantal arbeid(st)ers uit haar bestaan. De vloertegelfabriek van A. Regout (opgericht in 1888) gaf aan tenminste 125 personen werk; de porseleinfabriek Mosa (1883) en de glasfabriek Stella (1903) hadden tezamen 1.200 personen in dienst, de aardewerkfabriek Société Céramique (1850) 2.000 en de glas- en aardewerkfabrieken De Sphinx (1834) 3.700. Bij elkaar vonden dus ruim 7.000 arbeid(st)ers van het geschatte totaal van 10.000 industriële werknemers in deze bedrijven werk.⁶ In het Interbellum, toen de glas- en aardewerkindustrie door conjuncturele en structurele oorzaken in de problemen kwam, zou deze eenzijdige samenstelling van de industriële werkgelegenheid een zwaar stempel gaan drukken op het economische en sociale leven in Maastricht.

De hausseperiode voor de Maastrichtse industrie werd bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 afgebroken. De glas- en aardewerkindustrie, voorheen vrijwel geheel gericht op export, kreeg klappen door de stagnatie van de uitvoer. Een groot deel van de buitenlandse afzetgebieden ging verloren, waaronder de zo belangrijke Aziatische markt.⁷ Voor een klein deel kon men de problemen opvangen door een grotere afzet op de binnenlandse markt, die een soort natuurlijke bescherming genoot. Het gevolg van deze toestand waren herhaalde arbeidstijdverkortingen, gedeeltelijke stillegging der fabrieken en ontslagen. Aan het einde van 1918 verkeerde de glas- en aardewerkindustrie in een deplorabele toestand. De Mosa had minder dan driekwart van het normale aantal arbeid(st)ers in dienst, die slechts halve dagen werkten; de muurtegel-fabrieken waren verlaten; het aantal personeelsleden in de glasfabrieken was teruggebracht tot 30 procent; de Sphinx had meer arbeiders in wachtgeld dan in haar fabrieken, waar slechts een vijfde van het vroegere aantal aan het werk was; het aantal arbeiders in de Céramique was teruggelopen van 2.200 tot 800 (inclusief wachtgelden).⁸

5 Gebaseerd op: *Fabrieken en werkplaatsen vallende onder de Veiligheidswet. Samengesteld uit het Centrale Kaartregister der Arbeidsinspectie* (Den Haag 1912) VII, 8, 45 en 391.

6 A.E.J. Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie sinds het midden van de 19e eeuw', in: *125 Sphinx-Céramique 100* (Maastricht 1959) 90.

7 J.A.A. van Doorn, *Het nieuwe Tricht. Schets ener economische geschiedenis van Maastricht van 1815-1940* (typoscript Stadsbibliotheek Maastricht 1945) 67.

8 Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie', 92.

Na de wapenstilstand in november 1918 volgde een snel herstel van het economische leven in Nederland, in de zomer van 1919 gevolgd door een hausse, die echter slechts duurde tot het einde van 1920. De baisse hield vervolgens aan tot de zomer van 1923, waarna de conjunctuur zich weer in opgaande lijn ontwikkelde.⁹ De Maastrichtse industrie kreeg na het naoorlogse herstel te maken met internationale concurrentie en monetaire moeilijkheden bij stijgende (loon)kosten.¹⁰ In 1920 moesten de glasfabrieken inkrimpen als gevolg van de Duitse concurrentie. De slechte gang van zaken in de glasindustrie leidde ertoe dat de glasfabrieken van Stella en de glasafdeling van Sphinx, die vanaf 1920 met verlies hadden gedraaid, in 1925 gefuseerd werden in de NV Kristalunie, waarin Mosa en Sphinx ieder voor de helft deelnamen. De export van aardewerk werd in 1920 ook al moeilijker, maar was in vergelijking met latere jaren nog vrij gunstig te noemen. Intussen ging het ene land na het andere over tot tariefsverhoging, zodat de vrije Nederlandse markt meer en meer als een magneet op het buitenlandse product werkte. De exportmarkten voor huishoudelijk aardewerk gingen voor een groot deel verloren, waaronder de zo belangrijke Nederlands-Indische markt, die door het goedkope Japanse product overspoeld werd. Daardoor moesten ook de aardewerkfabrieken van Sphinx en Céramique inkrimpen. De sanitairafdeling kon zich daarentegen goed handhaven. Het jaar 1928 bracht een opleving in deze branche, met name door de stijgende vraag naar sanitair en muurtegels, maar die zou slechts van korte duur zijn. De conjuncturomslag aan het einde van 1929 trof de Maastrichtse industrie zwaar. In het verslag over 1930 schreef de Kamer van Koophandel:

De toestand in de aardewerkindustrie is slechter dan ooit. Wat sanitair aardewerk betreft, zo heeft de verslapping der bedrijvigheid in de bouwvakken en de verscherping van de economische crisis in Duitsland [...] een nadeligen invloed uitgeoefend op den afzet dezer goederen. Verbetering is hier eerst te verwachten wanneer een algemene opleving te bespeuren zal zijn.¹¹

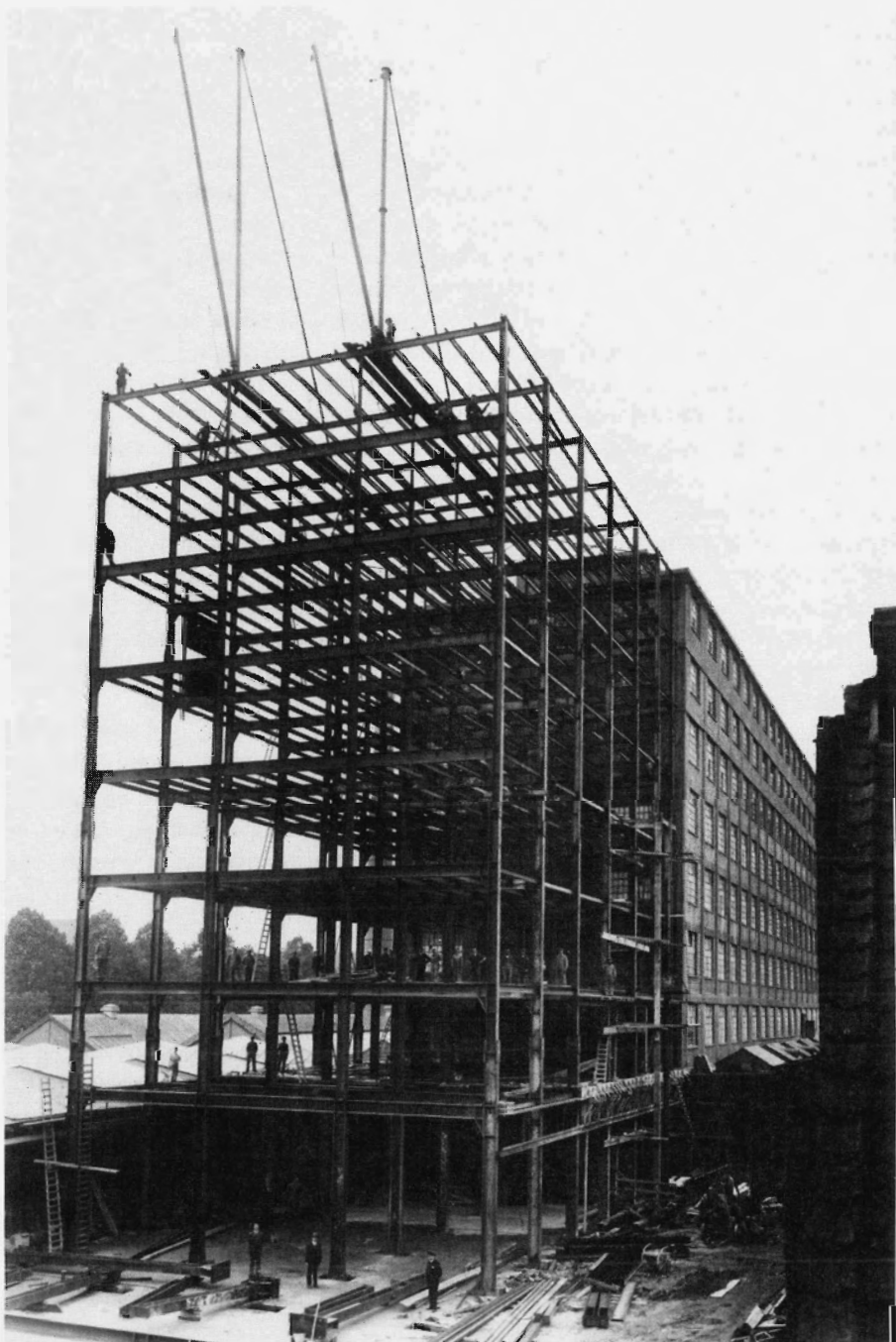
Uit berekeningen van H.C.W. Roemen op basis van de beroeps- en bedrijfstellingen blijkt dat het belang van de glas- en aardewerkindustrie voor de Maastrichtse werkgelegenheid in 1930 nog steeds groot was, maar wel aanzienlijk was teruggelopen. Volgens Roemen was circa 30 procent van de Maastrichtse beroepsbevolking in 1930 direct afhankelijk van de industrie. Daarvan was weer ruim 55 procent (4.473 van de 9.041 personen) werkzaam in de glas- en aardewerkindustrie. Daarnaast leverde ongeveer 20 procent van de beroepsbevolking diensten aan de industrie en haar arbeid(st)ers, zodat in 1930 ongeveer 50 procent van de beroepsbevolking van de industrie leefde.¹² Een vergelijking met de eerdergenoemde cijfers uit

⁹ J. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de twintigste eeuw* (Haarlem 1977) 82; F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische politiek 1918-1939* (repr. Nijmegen 1978) 68.

¹⁰ Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie', 93-95.

¹¹ *Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht over 1930*, 56.

¹² H.C.W. Roemen, *Maastricht. Een geografische - hoofdzakelijk economisch-geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht* (Maastricht 1947) 180-181, 310.

*Ondanks de recessie startte de Sphinx in 1930 met de bouw van de Eiffel II voor de productie van sanitair.
Fotocollectie SHCL.*

1913 wordt echter gecompliceerd door het belang van de randgemeenten als woonplaats voor de arbeidersbevolking. De Maastrichtse beroepstelling komt uit op een aantal van 8.041 in de industrie werkzame inwoners, terwijl er volgens de bedrijfstelling 8.827 arbeidsplaatsen waren. Het aantal in de industrie werkzame personen was dus zo'n 800 hoger dan het aantal daarin werkzame inwoners. In feite was dit verschil nog groter, omdat bij de beroepstelling ca. 600 mijnwerkers waren meegeteld, en ook een onbekend aantal werklozen met een industrieel beroep. Het verschil was toe te schrijven aan tenminste 1.400 (800 plus 600) forenzen, die in Maastricht werkten, maar buiten de stadsgrenzen woonden. Een aanzienlijk deel daarvan werkte in de glas- en aardewerkindustrie, die in 1930 aan 5.115 personen werk gaf. De in Maastricht woonachtige beroepsbevolking telde, zoals gezegd, 4.473 glas- en aardewerk(st)ers. Het verschil kan worden verklaard door rekening te houden met het forensisme uit de omliggende gemeenten.

Op grond van de hiervoor genoemde cijfers kan het verlies aan arbeidsplaatsen in de glas- en aardewerkindustrie tussen 1913 en 1930 op 1885 worden bepaald. Cijfers per bedrijf in deze sector wijzen op een nog sterkere krimp tot 1927 (zie tabel 1). Waarschijnlijk heeft de werkgelegenheid zich tussen 1927 en 1930 enigszins hersteld: uit tabel 2 blijkt dat het aantal arbeidsplaatsen in deze sector in 1929 weer was gestegen tot 5.306.

Tabel 1. Personeelsbestand in de voornaamste glas- en aardewerkfabrieken, 1914-1927

	1914	1920	1923	1927
Glasfabrieken ¹³	1375	1043	1037	717
Société Céramique	1971	1483	1400	1185
Sphinx (aardewerk)	2626		1790	1500 ¹⁴
Mosa	700		637	599 ¹⁵
Totaal	6672		4864	4001

Bron: J.C.G.M. Jansen, 'Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt te Maastricht 1904-1970'. *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XVII (1972)* 27 en J.A.A. van Doorn, *Het nieuwe Tricht. Schets ener economische geschiedenis van Maastricht van 1815-1940* (typoscript Stadsbibliotheek Maastricht) 82.

Het verlies aan arbeidsplaatsen in de glas- en aardewerkindustrie werd min of meer gecompenseerd door de uitbreiding van de werkgelegenheid in andere bedrijfstakken. Bij de Eerste Nederlandse Cementindustrie (ENCI), die in 1928 in bedrijf was gesteld, werkten in 1930 377 arbeiders; de rubberfabriek 'Radium' (uit 1919) stelde in 1928 350 mensen te werk; bij de Maastrichtse vestiging van

¹³ In 1925 fuseerde de glasfabriek van Sphinx met de 'Stella' tot NV Kristalunie.

¹⁴ Waarschijnlijk is het personeelsbestand van de fabriek van muurtegels en bouwaardewerk te Limmel niet meegerekend.

¹⁵ Cijfers uit 1928.

de Maastrichtse Zinkwit Maatschappij werkten in 1928 550 arbeiders. Ook de tabaksindustrie Philips breidde aan het eind van de jaren 1920 uit. Daarnaast waren in de loop der jaren enkele kleinere fabrieken opgericht, zoals de verfstoffenfabriek Ten Horn in 1917 en de Staalwerken 'De Maas' in 1925. Door de groei van de werkgelegenheid in deze nieuwere industrieën, en ook door de uitvoering van bouwkundige projecten in de omgeving van Maastricht zoals de aanleg van het Julianakanaal en de bouw van de ENCI, werd het verlies aan werkgelegenheid in de glas- en aardewerkindustrie aan het eind van de jaren 1920 enigszins verzacht. De werkloosheid in Maastricht was daardoor in deze jaren minder groot dan het landelijke gemiddelde (grafiek 1). Ondanks de grotere variatie in de werkgelegenheid in nijverheid als geheel bleef de aardewerkindustrie echter een overheersende positie innemen.

De jaren 1930

De devaluatie van buitenlandse munteenheden, met name het Engelse pond, in 1931 had vooral gevolgen voor de op export gerichte Nederlandse industrie. De aardewerkindustrie werd meer en meer op de binnenlandse markt teruggeworpen. De buitenlandse markt stelde in de jaren 1930 bijna niets meer voor. 'Het kleine beetje export, dat voor weinige jaren overbleef, is nu, behalve voor het artikel sanitair, praktisch nul geworden. Alleen België vormt nog een markt van enige betekenis', aldus De Sphinx in 1934.¹⁶ De gedwongen heroriëntering op de binnenlandse markt leidde in de keramische industrie tot de introductie van nieuwe producten zoals het zogenaamde hotelporselein, maar door de afname van de bouwbedrijvigheid bleef de afzet van sanitair en muurtegels stagneren. Pas de devaluatie van de gulden in 1936 leidde het begin van een zeer geleidelijk herstel in. In een terugblik op dat jaar constateerde de Céramique dat 'onze positie wel enigszins gemakkelijk geworden is, daar de verhouding tussen onze prijzen en die der buitenlandsche fabrikanten op de internationale markt ten onzer gunste verschoven werd'.¹⁷ Volgens directeur L. Regout van de Mosa was het aandeel van de export na 1936 gestegen van een kwart tot een derde van de totale afzet.¹⁸

Het verloop van de werkgelegenheid in de glas- en aardewerkfabrieken gedurende de crisisjaren valt af te leiden uit gegevens die door de industrieën vertrouwelijk werden verstrekt aan het ETIL ten behoeve van een op te stellen rapport 'betreffende wenselijkheid van maatregelen, door de Regering te treffen ten behoeve van de werkverruiming in de keramische en glasindustrie' (zie tabel 2). Daaruit blijkt dat er in de jaren 1930-1932 een ware ontslaggolf plaatsvond. Bijna 2.300 arbeidsplaatsen gingen verloren. Na 1932 stabiliseerde de toestand en schommelde de werkgelegenheid rond de 3.000 arbeidsplaatsen.

¹⁶ Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht over 1934, 59.

¹⁷ *Ibidem* over 1936, 35.

¹⁸ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 142. Brief van L. Regout 23-6-1938.

Tabel 2. Verloop van de werkgelegenheid in de glas- en aardewerkindustrie per 31 december, 1929-1938

Jaar	Sphinx ¹⁹	Société Céramique ²⁰	Kristalunie	Mosa	Vloertegel- fabriek	Totaal	Totaal excl. admin. pers.
1929	2.755	1.735	805	663	153	6.111	5.306
1930	2.538	1.270	753	585	134	5.280	4.527
1931	1.804	914	670	538	138	4.064	3.394
1932	1.625	810	469	483	123	3.510	3.041
1933	1.618	876	546	499	119	3.658	3.112
1934	1.478	852	551	487	114	3.482	2.931
1935	1.492	926	419	479	71	3.387	2.968
1936	1.331	968	492	402	96	3.289	2.797
1937	1.649	966	529	514	104	3.762	3.233
1938 ²¹	1.574	910	519	485	80	3.568	3.049

Bron: SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 142 'actie keramische industrie'.

H.C.W. Roemen, die de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de Maastrichtse industrie in de jaren 1930 onderzocht, stelde, naar eigen zeggen op grond van gegevens van het ETIL, dat het aantal werkzame personen in de Maastrichtse industrie aan het eind van dat decennium 8006 bedroeg, tegen 8827 in 1930.²² Het zou echter voorbarig zijn hieruit te concluderen dat het verlies aan arbeidsplaatsen gedurende de crisis beperkt zou zijn gebleven. Dat kan worden afgeleid uit andere gegevens van het ETIL, gebaseerd op een streekplanenquête die het ETIL in samenwerking met de Provinciale Planologische Dienst in 1937 had ingesteld.²³ Tussen 1930 en 1937 was het aantal industriële arbeidsplaatsen in Maastricht teruggelopen van 8.827 tot 6.949. Hoofdoorzaak was de achteruitgang in de glas- en aardewerkindustrie, die in 1930 nog 5.150, maar in 1937 3.908 arbeidsplaatsen telde. Deze industrietak nam dus 1242 van de 1898 verloren arbeidsplaatsen voor zijn rekening, dat is 65 procent. Dat was aanzienlijk meer dan op grond van het aandeel van de glas- en aardewerkindustrie in de Maastrichtse industriële werkgelegenheid verwacht had mogen worden. Dat neemt niet weg dat ook de werkgelegenheid in de verschillende industrieën buiten de glas- en aardewerkindustrie terugliep, onder andere bij de Zinkwit en de tabaksfabriek van Philips. Hiertegenover stond slechts een geringe uitbreiding van de werkgelegenheid in de rubber- en de papierindustrie. Aan te nemen valt dat ook in de bouwnijverheid een sterke inkringing van de werkgelegenheid plaatsvond, niet in de laatste plaats ten gevolge van het vrijwel tot stilstand komen van de sociale woningbouw in Maastricht na 1933. In 1937

¹⁹ Gemiddeld per jaar.

²⁰ Excl. administratief personeel, in 1929 68, in 1938 49.

²¹ Per 31 mei.

²² Roemen, *Maastricht*, 181. Jansen, 'Arbeidsbemiddeling', 30, vraagt zich op grond van deze informatie af 'Moet men hieruit afleiden: dat de Maastrichtse industrie weinig te lijden heeft gehad van de crisis [...]?' Hieronder zal blijken dat dit een voorbarige conclusie zou zijn.

²³ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap XIII G-P en (voor de glas- en aardewerkindustrie) onderwerpmap 142.

Om 'ledigheid' tegen te gaan, werden werkloze arbeiders ingeschakeld bij tal van openbare werken. Hier is een aantal van hen aan het werk bij de aanleg van de Viaductweg in Maastricht, 1931. Fotocollectie RHCL.

stonden niet minder dan 1.000 bouwvakkers bij de gemeentelijke arbeidsbeurs ingeschreven.²⁴

Ontwikkelingen in het arbeidsaanbod

Grensarbeid

In de jaren 1910-1914 kan men spreken van een situatie van volledige werkgelegenheid op de arbeidsmarkt te Maastricht; er was zelfs een tekort aan arbeidskrachten. Er was vooral vraag naar on- en laaggeschoolde arbeid. Dit leidde er in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog toe 'dat veelvallen van arbeiders uit naburige grensgemeentes hier gunstig werk vonden'.²⁵ Deze buitenlandse arbeidskrachten, voornamelijk Belgen, waren vooral aan te treffen in de keramische industrie, door wethouder Nafzger geschat op 200, in de bouwvakken (eveneens ca. 200), en verder in de steenbakkerijen, transportbedrijven en de zinkwitfabriek. In totaal schatte hij hun aantal in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog op ca. 500. Aan de andere kant zochten velen, 'vooral de meer geschoolde, de vaklieden, die in de Maastrichtse industrie geen werk konden vinden', werk in de omgeving van Luik en Aken.²⁶ Door het uitbreken van de oorlog werden de mogelijkheden voor arbeiders uit Maastricht om in het buitenland werk te vinden geringer. 'Met honderden kwamen deze op de arbeidsmarkt in ons gebied

²⁴ Jaarverslag van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs over 1937, 4.

²⁵ GAM (thans RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 43.

²⁶ RAL (thans RHCL), archief Provinciaal Bestuur, inv.nr. 1.836a/724. Stukken betreffende bestrijding der werkloosheid: vreemde arbeiders in Limburg 1922-1931. Bespreking 22-11-1922 (de uitspraak is van Nafzger).

en honderden uit nabije gemeenten met hen kwamen de plaatselijke arbeidsmarkt overvoeren'.²⁷

Gedurende het Interbellum nam Maastricht een uitzonderlijke positie in bij de uitwisseling van arbeidskrachten tussen België en Nederland.²⁸ Wat Zuid-Limburg als geheel betreft was deze uitwisseling van beperkte omvang, maar dat gold niet voor de industriestad Maastricht, die altijd een grote aantrekkingskracht had uitgeoefend, 'zodat zelfs van een "trek" van Belgische arbeidskrachten naar de Maastrichtse industrie kan worden gesproken'.²⁹ De meeste Belgische arbeiders trof men aan onder de fabrieksarbeiders in de glas- en aardewerkbedrijven, de rubberindustrie en de steenfabrieken. Zoals gezegd, was Belgisch-Limburg al voor de Eerste Wereldoorlog een expulsiegebied geweest. De zandgronden boden te weinig bestaan en industrie was er nauwelijks. Na de oorlog kwam er meer werkgelegenheid als gevolg van de zich snel uitbreidende mijnindustrie in Genk en omgeving. Het expulsiegebied in Belgisch-Limburg kromp daardoor in tot gebieden waar de opkomende mijnindustrie minder invloed had. Dat gold voor het noordelijke gedeelte van de Kempen, waar de industriestad Eindhoven tot over de grens aantrekkingskracht uitoefende, en voor de grensdorpen in de buurt van Maastricht en Eijsden. Veel arbeiders uit dit grensgebied verkozen fabrieksarbeid boven mijnarbeid, mede omdat de afstand van hun woonplaatsen tot Maastricht kleiner was dan die naar de mijnzetsels in de omgeving van Genk. Bovendien was het loonpeil in Maastricht hoger, althans in de naoorlogse jaren, en prefereerden Maastrichtse fabrieksdirecties arbeiders uit de Kempen boven die uit Maastricht zelf, 'omdat zij veel beter werkten en betrouwbaar waren'.³⁰

Tabel 3. Aantal Belgische werknemers werkzaam in de Maastrichtse industrie, 1920-1922 en 1928

	1920	1921	1922	1928
Aardewerkindustrie	240	152	534	147
Steenfabrieken	137	132	215	201
Bouwbedrijven	112	129	336	165
Overige industrie	203	88	74	240

Bron: Gemeenteverslag 1920, bijlage AA, 3; RAL (thans RHCL), archief provinciaal bestuur, inv. nr. 1.836a/724. Brief P. Kaanen aan Th. Nijkamp, 25-6-1931.

In het begin van de jaren 1920 was het aantal Belgische grensarbeiders in Maastricht nog steeds groot. In 1922 nam hun aantal volgens wethouder Nafzger vooral toe als gevolg van de valutasituatie.³¹ Uit een door hem ingesteld onderzoek bleek dat ca. 10 procent van de in de gemeente werkzame arbeidskrachten

²⁷ GAM (thans RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 43.

²⁸ M.S.M. Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders in en rond Zuid-Limburg', *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 236-249 en 374-391.

²⁹ Ibidem, 375.

³⁰ Ibidem, 248.

³¹ RAL (thans RHCL), archief provinciaal bestuur, inv.nr. 1.836a/724. Verslag van bespreking 22-11-1922.

uit België afkomstig was. In 1921 waren er 919 buitenlanders werkzaam, in 1921 en 1922 respectievelijk 700 en 966. Tabel 3 geeft hun aantal in de voornaamste industriële bedrijfstakken. In de jaren 1920-1922 gaat het om bij de Raad van Arbeid ten behoeve van de Rijksverzekeringsbank ingeschreven arbeid(st)ers; de gegevens uit 1928 zijn daarmee niet helemaal vergelijkbaar door een andere grondslag, namelijk loontrekkende en belastingbetalende Belgen. Daaronder ontbreken de niet-belastingplichtige, vooral jeugdige werknemers. Niettemin lijkt zich in de loop van de jaren 1920 een daling van het aantal Belgische werknemers in de aardewerkindustrie te hebben voorgedaan.

Volgens een rapport van de interdepartementale commissie van onderzoek omtrent het werken van niet-Nederlanders in de Nederland (de zgn. Commissie Folmer), was het aantal buitenlanders in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie in 1931 echter weer aangegroeid tot 254.³² Ook in andere fabrieken, zoals de ENCI en de Zinkwit, en in de bouwvakken schijnen in dat jaar weer meer Belgen te hebben gewerkt. Volgens een onderzoek van de RK Bouwvakarbeidersbond St. Joseph waren er medio 1931 540 Belgen in de bouw werkzaam.

In 1934 werd door ambtenaar Van Lier van de dienst Arbeidsbemiddeling van het Ministerie van Sociale Zaken vastgesteld dat het aantal Belgische arbeiders in de Maastrichtse industrie in de eerste crisisjaren was teruggelopen, maar 'in de bouwvakken, steenfabrieken, grondwerken en voor andere minder geschoolde werkzaamheden [scheen] het aantal vreemde arbeiders eerder te zijn toe- dan afgenomen'.³³ De reeds eerder vermelde opgaven van het ETIL uit 1937 komen voor de aardewerkindustrie in dat jaar inderdaad veel lager uit dan in 1931, namelijk 78 Belgen (zie ook tabel 4). Ook in de overige industrie nam het aantal buitenlandse werknemers in de jaren 1930 af.³⁴ Deze terugloop is waarschijnlijk een gevolg van de algemene vermindering van de werkgelegenheid, waarbij alleen die Belgische arbeiders werden aangehouden die 'wegens speciale vakbekwaamheid onmisbaar waren'.³⁵ Overigens is ook een achteruitgang van de grensarbeid in de bouwvakken en het grondwerk in de tweede helft van de jaren 1930 aannemelijk, als gevolg van het aflopen van grote projecten als de aanleg van het Julianakanaal en de Wilhelminabrug, en de stilstand van de woningbouw in Maastricht.

Pendel uit de randgemeenten

Behalve Belgen uit nabijgelegen grensgemeenten, werkten er traditioneel ook veel arbeid(st)ers uit de dorpen in de omgeving in Maastricht, met name uit Heer, Amby, Borgharen, Itteren, Meerssen, Eijsden en Gronsveld. Wij beschikken over een overzicht van enkele belangrijke industrieën op grond van de ETIL-

³² Archief Ministerie van Sociale Zaken (SOZA), afdeling Arbeidsbemiddeling, inv. nr. 116. Rapport van de Cie. Folmer., 11.

³³ GAM (thans RHCL), archief van de secretarie, inv.nr. 351.836.2, nr. 1. Verslag van de bespreking 1-8-1934.

³⁴ SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M.

³⁵ Roemen, *Maastricht*, 307.

enquête uit 1937 (tabel 4). Duidelijk blijkt dat met name de glas- en aardewerk-industrie, in het bijzonder de aan de oostkant van de Maas gelegen fabrieken Mosa en Céramique, een groot beroep deed op het aanbod van arbeid uit de randgemeenten.

Tabel 4. Aantal arbeid(st)ers van buiten Maastricht in enkele belangrijke industrieën, 1937

	Totaal	Van buiten Maastricht	Waarvan uit België	Uit randgem. excl. België (%)
Sphinx	1781	261	34	227 (12,8 %)
Mosa	535	189	1	188 (35,1 %)
Kristalunie	521	109	8	101 (19,4 %)
Céramique	967	262	34	228 (23,6 %)
Vloertegelfabr. A. Regout	97	12	1	11 (11,3 %)
Tot. glas en aardewerk	3901	833	78	755 (19,4 %)
ENCI	268	44	28	16 (6,0 %)
KNP	348	31	10	21 (6,0 %)
Rubberfabriek Walram	205	68	27	41 (2,0 %)
Staalwerken De Maas	109	9	1	8 (7,3 %)
Tabaksindustrie Philips	742	50	13	37 (5,0 %)
Tot. Overige	1672	202	79	123 (7,4 %)

Bron: SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M; Roemen, *Maastricht*, 157 en 163.

Of in deze verhoudingen in de loop van de jaren 1920 en 1930 grote veranderingen waren opgetreden, kan op grond van de beschikbare gegevens niet worden vastgesteld. Wel werd er in 1937 geklaagd dat de aantrekkelijke werkgelegenheid vooral ten goede kwam aan niet-Maastrichtenaren. Zo constateerde aalmoezenier Leo Roumen in april 1938 op een protestvergadering van de katholieke organisaties tegen de stijgende werkloosheid:

Ja zeker, sommige van onze industrieën fleurden tijdelijk op, namen nieuwe arbeiders aan, maar dan kwamen de nieuwe arbeiders voor een groot gedeelte van buiten de stad en de Maastrichtse werkloos slofte even trouw naar het stempellokaal.³⁶

Het overgrote deel van de werknemers van buiten Maastricht was, afgezien van de Belgische grensgemeenten, afkomstig uit de dorpen Heer (233), Meerssen (155), Amby (83), Borgharen (46) en Eijsden (30). De beschikbare gegevens wijzen erop dat er een sterke correlatie was tussen de vestigingsplaats van de fabriek en de plaats van herkomst van de daar werkzame arbeidskrachten. Zo betrok de Mosa, gelegen in het stadsgedeelte Wijck, een groot deel van haar arbeiders uit

³⁶ SHCL, archief J. Ensinnck (EAN 245), omslag 12. Rede aalmoezenier Roumen 19-4-1938.

Werklozen drommen bijeen voor het stempelkantoor aan de Boschpoort, circa 1933. Fotocollectie RHCL.

gemeenten als Heer, Amby en Meerssen, alle ten oosten en noordoosten van dit stadsdeel gelegen; de bebouwing van Heer grensde zelfs aan die van Wijck. De ENCI en de tabaksfabriek Philips daarentegen, beide dichtbij de Belgische grens, betrokken een belangrijk deel van hun niet-Maastrichtse werknemers uit de Belgische grensgemeenten.

Wijst deze ontwikkeling erop dat de arbeid(st)ers van buiten Maastricht het liefst zo dicht mogelijk bij hun woonplaats werk zochten, in Maastricht zelf schijnt dit ook het geval geweest te zijn. Zo merkte aalmoezenier Steegmans (de voorganger van Roumen, en tevens bestuurslid van woningbouwvereniging Servatius) in 1932 op:

Het is eigenaardig dat de jongere krachten, die men in het algemeen tegenwoordig bij de fabrieken nodig heeft, daar gaan werken waar zij het kortst bij wonen. Zoo ziet men kinderen uit arbeidersgezinnen in Wijck liefst werken bij de Mosa, Céramique en andere in Wijck gevestigde fabrieken, kinderen uit gezinnen in de buurt van de Philipsfabriek aldaar werk zoeken.³⁷

De trek naar de mijnen

Reeds voor de Eerste Wereldoorlog hadden arbeiders uit Maastricht werk gevonden in de Mijnstreek. In verband met de sterke opvoering van de kolenproductie in de jaren 1914-1916 nam hun aantal geleidelijk toe, om in 1917, toen de glas- en aardewerf fabrieken geheel of gedeeltelijk stopgezet werden, naar recordhoogte

³⁷ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap I. Onderhoud Steegmans met Gielen, 16-9-1932.

te klimmen. Aalmoezenier Poels speelde hier in 1917 in zijn befaamde 'noodkistrede' handig op in. Om zijn oproep voor loonsverhoging in de aardewerkindustrie kracht bij te zetten pleitte hij voor 'meer arbeidstreinen naar het land van Heerlen'. Volgens Mosa-directeur Louis Regout was de rede van Poels dan ook 'uitstekende propaganda voor de mijnen'.³⁸ In 1917 en 1918 waren ca. 2.500 en 1.600 arbeiders uit Maastricht in de mijnstreek werkzaam.³⁹ Door deze algemene trek richting mijnen viel de omvang van de werkloosheid in deze jaren minder hoog uit dan op grond van het verlies aan werkgelegenheid in de glas- en aardewerkindustrie verwacht had kunnen worden.

Tabel 5. Aantal mijnwerkers afkomstig uit Maastricht per 31 december, 1917-1939

jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal	jaar	aantal
1917	2.500	1923	623	1929	551	1935	413
1918	1.600	1924	624	1930	551	1936	402
1919	1.112	1925	580	1931	538	1937	400
1920	1.160	1926	567	1932	503	1938	414
1921	970	1927	670	1933	479	1939	452
1922	688	1928	605	1934	440		

Bron: GAM (RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 52; Jaarverslagen A.M.F. 1919-1939.

Na 1918 liep het aantal mijnwerkers uit Maastricht gestaag terug (zie tabel 5). De daling tussen 1917 en 1920 (van 2.500 naar 1.160) kan deels worden toegeschreven aan de aantrekkingskracht van de in 1918 en 1919 ingestelde wachtgeldregeling voor een groot gedeelte van de Maastrichtse industrie, deels aan de omstandigheid dat er in de loop van 1919 meer arbeiders in de industrie werden tewerkgesteld. De terugloop na 1920 zorgde er echter voor dat deze groep op de Maastrichtse arbeidsmarkt terecht kwam en het reeds aanwezige aanbod vergrootte. De mogelijkheid om weer op de oude arbeidsplaats terug te keren was door de naoorlogse crisis immers beduidend minder geworden. Per 1 januari 1922 was de vergoeding voor spoorkaarten door de mijnen vervallen, waardoor het aantal mijnwerkers uit Maastricht verder afnam. Het aantal bij de Maastrichtse arbeidsbeurs ingeschreven mijnwerkers nam daardoor toe van 21 in 1920 tot 230 in 1923.⁴⁰ Voor de mijn-directies was het probleem dat het arbeidsverzuim groter was naarmate de afstand tot het werk groter was. Mijnwerkers uit Maastricht verzuimden aanzienlijk meer (20 tot 30 dagen per jaar) dan arbeiders uit Heerlen en Brunssum (7 tot 11 dagen per jaar).⁴¹ In Maastricht

³⁸ H. Poels, *De Noodkistrede* (Maastricht 1917) 21; ingezonden brief van L. Regout in de *Limburger Koerier* 30-3-1917.

³⁹ Gebaseerd op het jaarverslag van de Armenraad over 1917, in: Verslag van den toestand der gemeente Maastricht 1917, bijlage HH, 13 en GAM (RHCL), archief Nafzger, inv.nr. 12.

⁴⁰ Jaarverslag Gemeentelijke Arbeidsbeurs over 1920, in: Verslag van den toestand der gemeente Maastricht 1920, bijlage Z, 17; *Ibidem* over 1923, 9.

⁴¹ L. van den Munkhof en W. Oosterbaan, *De mijnen. Feiten en fantasieën* (Nijmegen 1978) 112, noot 358.

had men de indruk dat arbeiders uit Maastricht 'voor mijnarbeid systematisch worden geweigerd'.⁴² Pogingen van verschillende instanties om Maastrichtse werklozen aan werk in de mijnen te helpen haalden weinig uit.⁴³

Jeugdige en vrouwelijke arbeidskrachten

Het surplus aan arbeidskrachten in de jaren 1920 bestond overwegend uit ongeschoolde arbeiders, volgens Nafzger niet zo verwonderlijk 'daar de Maastrichtse industrie overwegend ongeschoold personeel gekweekt had'.⁴⁴ Daardoor was er volgens de directeur van de Arbeidsbeurs 'aan geschoolde krachten zeer vaak gebrek'.⁴⁵ In de industrie was een lange leer- en inwerktijd echter steeds minder noodzakelijk. In 1925 stelde het vakbondsorgaan *De Werker* vast

dat een arbeider, welke nimmer tevoren op een aardewerkfabriek heeft gewerkt in den tijd van enkele weken zoodanig ingewerkt is, dat hij voor iemand die reeds enige jaren in deze branche werkzaam is, niet behoeft onder te doen.⁴⁶

De werkgevers konden daardoor gemakkelijker toe met jeugdige arbeidskrachten. In 1926 merkte vakbondsbestuurder Pieters op dat 'de fabriekmatige bedrijven op het oogenblik uitsluitend jonge arbeidskrachten' aantrekken.⁴⁷ Directeur Perry van de Arbeidsbeurs constateerde later: 'De ondernemer, bedacht op zijn winst, zoekt meer naar vrouwelijke en jonge krachten, waartoe de arbeidsdeeling dat [sic] tot arbeidsversimpeling had geleid, hem in staat gesteld had'.⁴⁸ Ook in de jaren 1930 ging dit proces door. In maart 1936 deelde de directie van De Sphinx de RK Fabrieksarbeidersbond mee dat zij in de sanitairafdeling 'een radicale wijziging in de werkwijze' wilde aanbrengen: 'een gedeelte der arbeiders kan worden aangehouden, maar de rest kan worden vervangen door jonge krachten van 20-30 jaar'. Bij de Céramique constateerde de bond: 'dat volwassen arbeiders werkloos worden gesteld en dat het weinige werk dat voorhanden was, verricht werd door goedkopere krachten die in het bedrijf aanwezig waren'.⁴⁹ De vraag of de door deze waarnemers geconstateerde ontwikkeling in de jaren 1920 en 1930 geleid heeft tot verschuivingen in de leeftijdsopbouw van

⁴² GAM (RHCL), archief van de secretarie, inv.nr. 351.836 nr. 1. Bestrijding der werkloosheid door verplaatsing van werkkrachten naar elders. Bevordering van het aanvaarden van arbeid buiten de woonplaats door het verlenen van steun in verschillende vorm 1923-1942. Brief van B&W aan de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid (Aalberse) 2-2-1925.

⁴³ SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 160.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Jaarverslag Gemeentelijke Arbeidsbeurs over 1925, 9.

⁴⁶ *De Werker. Orgaan van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond en de bestuurdersbonden in Limburg*, 31-10-1925.

⁴⁷ Ibidem, 20-3-1926.

⁴⁸ GAM (thans RHCL), archief van de secretarie inv.nr. XX. Dienst Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling 1918-1941. Overzicht van den Gemeentelijken Dienst der Arbeidsbemiddeling en Werkloosheidsverzekering in de jaren 1927 tot 1939, p.2.

⁴⁹ *De RK Fabrieksarbeider*, 22-3-1933.

Dat er veel vrouwen bij de Sphinx werkten, blijkt uit dit inklekje in een van de bedrijfskantines, circa 1930. Fotocollectie SHCL.

het personeelsbestand van de industrieën, moet echter bij gebrek aan gegevens onbeantwoord blijven.

Aan het eind van de jaren 1920 was het gevecht tussen de industrieën om jeugdige arbeidskrachten zo hoog opgelopen dat een bedrijf als De Sphinx in Maastricht moeilijk jonge vrouwen kon vinden. Het aantal aanvragen voor vrouwelijke arbeidskrachten bij de arbeidsbeurs voor de aardewerkindustrie nam daardoor toe van 25 in 1925 tot 146 in 1928.⁵⁰ Tekenend is een mededeling van personeelschef Dumoulin van De Sphinx uit 1928 over het gebrek aan meisjes:

Overall worden zij tevergeefs gezocht. Proeven genomen met meisjes uit Sittard en Lutterade hebben geen resultaat opgeleverd, hetgeen te wijten is aan de omstandigheid dat deze niet behoorden tot het fabrieksras. Teneinde te voorzien in de behoefte aan vrouwelijke arbeiders heeft de directie zich genoodzaakt gezien, voor zover niet voldoende arbeidskrachten kunnen betrokken worden uit naburige Belgische gemeenten als Lanaeken, het vrouwelijk personeel aan te vullen door tewerkstelling van gehuwde vrouwen.⁵¹

Lang zou deze situatie niet voortduren. In de loop van de jaren 1930 daalde het aantal bij De Sphinx werkzame gehuwde vrouwen van 400 in 1930 (volgens

⁵⁰ Gebaseerd op Jaarverslagen van de Gemeentelijke Arbeidsbeurs 1923-1925, resp. p. 9, II en staat 46, en GAM (thans RHCL), archief Nafzger inv.nr. [?].

⁵¹ GAM (thans RHCL), archief van de secretarie, inv.nr. 351.836 nr. 2, Enquête subcommissie, 3-10-1928.

opgave van de directeur van de aardewerkafdeling Bonemeyer) tot 45 aan het eind van 1934 en slechts 20 in 1937.⁵² De invoering van de Ziektewet in 1930 had tot gevolg dat gehuwde vrouwen weer werden ontslagen. De Ziektewet voerde betaald zwangerschapsverlof in, en Sphinx was niet bereid daarvoor te betalen. Volgens Bonemeyer was de directie daardoor 'verplicht geworden tot ontslag van gehuwde vrouwen'.⁵³ De RK Fabrieksarbeid(st)ersbond St. Willibrord stelde vast dat de Ziektewet

meer effect bleek te hebben dan alle sociale en zedelijke motieven welke in den loop der jaren tegen dit sociaal euvel zij aangevoerd [de bond was sterk tegen arbeid van gehuwde vrouwen gekant]. Want nu gehuwde vrouwen voor de Ziektewet dure objecten zijn geworden, werd in 1930 hier en daar het aantal gehuwde vrouwen in eenige fabrieken verminderd, al gebeurt dit ook nog niet altijd op kiesche manier.⁵⁴

Een gehuwde Sphinx-arbeidster vertelde in een interview dat de personeelsafdeling samen met het toezichthoudend personeel natrok of vrouwen zwanger waren: 'De Ziektewet was er pas door. Ik was voor de tweede keer in verwachting. en toen moest ik op kantoor komen, bij meneer O. en bij de vrouw, zeiden we. Dat was de meesteres. Moest ik daar komen: of ik er nog meer wist die in verwachting waren. Ik zeg: jullie hebben mij gekregen, maar een verrader ben ik niet, zoek ze maar zelf, van mij zul je niets...O nee? zei de meesteres. Dat doe ik niet, een verrader ben ik niet, zei ik. Toen moest ik ook mijn tijd uitwerken. Maar die nu al zes of zeven maanden waren, die konden ze niet meer ontslaan. Het was dat die wet erdoor kwam: zes voor en zes weken na trok je dan. Toen heb ik geen cent gekregen'.

Interview met mevr. S. 2-12-1982, in: C. Cillekens en W. Roebroeks, *Krisis in Maastricht. Werk en werkloosheid in de jaren dertig* (Geulle 1983) 39.

Tussen 1930 en 1937 daalde het totale aantal vrouwelijke werknemers in de glas- en aardewerkfabrieken van 1383 tot 1083, maar die daling leidde niet tot een verandering in het aandeel van vrouwen in deze industrie (in beide peiljaren ca. 27 procent).⁵⁵ Er was dus geen sprake van 'feminisering' van het personeelsbestand, wel van vergroting van het aandeel van ongehuwde, naar men mag aannemen in het algemeen jonge vrouwen. Deze waren echter niet zo

⁵² Gebaseerd op: *ibidem*, *Werkloosheid in de glas- en aardewerkindustrie (1930)*. SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M (1937); zie ook: Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001) 283, en Sasja Kruisinga, 'Vrouwenarbeid bij de Sphinx in de periode 1900-1960' (onderzoeksverslag stage Industrien 1995) 21-25.

⁵³ Geciteerd door De Groot, *Fabricage van verschillen*, 283.

⁵⁴ P. Kaanen, 'Van God en ons Recht' en 'Recht en Orde' naar den RK Fabrieksarbeid(st)ersbond 'Sint Willibrordus' afdeeling Maastricht 1895-1930 (Z.p. z.) [Maastricht 1930] 12, geciteerd door De Groot, *Fabricage van verschillen*, 283.

⁵⁵ Gebaseerd op: SHCL, archief ETIL, ordnermappen XIII H-M (1937).

gemakkelijk te krijgen. Daarom bleef De Sphinx ook in de crisisjaren 'af en toe meisjes uit de omstreken van de Jekervallei (Canne tot Glons) aannemen', met het doel 'om de connecties met deze arbeidsmarkt niet te verbreken, aangezien meerdere goede krachten daar vandaan komen en voor speciaal werk gebruikt kunnen worden'.⁵⁶

De werkloosheid

Voor een analyse van de werkloosheidsontwikkeling is het gebruikelijk onderscheid te maken tussen conjuncturele en structurele werkloosheid. *Conjuncturele* werkloosheid is het gevolg van het feit dat perioden van economische groei worden afgewisseld met stagnatie. Bij vermindering van de werkgelegenheid komen de arbeidskrachten die in de groeifase zijn aangetrokken en opgeleid op straat te staan, en aangezien de conjunctuuromslag over de hele linie voelbaar is, zijn er voor hen voor de duur van de depressie evenmin kansen op nieuw werk in andere branches. Probleem is echter dat de conjunctuuromslag veelal ook leidt tot economische herstructurering in de vorm van arbeidsbesparende rationalisaties en technische innovaties van het productieproces, of stillegging en verplaatsing van productie naar elders, waardoor de werkgelegenheid in een bepaalde plaats of industrietak zich bij conjunctuurherstel niet herstelt op het oude niveau. De werkloosheid krijgt daardoor een blijvend karakter. In dat geval spreken wij van *structurele* werkloosheid. Die structurele werkloosheid kan dus een gevolg zijn van aan een bedrijfstak of aan een vestigingsplaats gebonden factoren, of aan een combinatie van beide, met name als er in een bepaalde plaats sprake is van een eenzijdige samenstelling van de werkgelegenheid.

Een eerste indicatie voor het conjuncturele dan wel structurele karakter van de werkloosheid in een bepaalde plaats kan worden gevonden in een vergelijking met de algemene (nationale) trend.⁵⁷ Een vergelijking van de werkloosheidsontwikkeling in Maastricht en Nederland is wat dat betreft verhelderend (grafiek 1). Ondanks de problemen in de glas- en aardewerkindustrie gedurende de jaren 1920 blijkt de werkloosheidsindex voor Maastricht in die periode lager te zijn geweest dan het Nederlandse gemiddelde. Mogelijk is dat een gevolg van de diversificatie van de Maastrichtse industriële werkgelegenheid in die jaren door de oprichting van nieuwe fabrieken, zoals de ENCI, de Staalwerken 'De Maas', en andere. De crisis in de jaren 1930 daarentegen brengt de werkloosheidsindex in Maastricht in eerste instantie op een gemiddeld Nederlands niveau. In de jaren 1931 en 1932, toen de glas- en aardewerkindustrie tot massaoantslag overging, steeg de werkloosheid in Maastricht dus sneller dan in Nederland als geheel.

⁵⁶ GAM (thans RHCL), archief Burgerlijk Armbestuur, inv.nr. 1903/1904, map A1.1937. Rapport betreffende werkzaamheden verricht i.v.m. de arbeidsbemiddeling, 3-7-1936. Zie ook: De Groot, *Fabricage van verschillen*, 283-284.

⁵⁷ Vgl. H. de Vries, 'Ongelijke werkloosheid. Nederland 1920-1940', in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979).

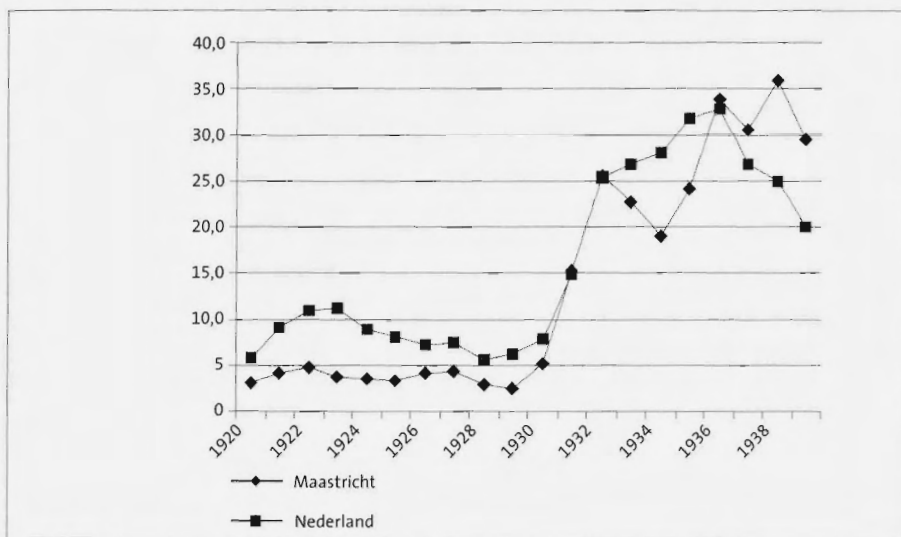

De relatieve dip in het Maastrichtse werkloosheidsniveau in 1933 en 1934 is waarschijnlijk een gevolg van de daling van het aantal gedeeltelijk werklozen als gevolg van gedwongen arbeidstijdverkorting in die jaren (zie grafiek 2). Omdat de georganiseerde arbeiders daarin oververtegenwoordigd waren,⁵⁸ weegt die categorie in de op de vakbondsverzekeringen gebaseerde index zwaar mee. Opvallend is vervolgens dat Maastricht het relatieve herstel van Nederland na 1936 niet heeft 'meegemaakt': de Maastrichtse werkloosheid blijft tot 1939 op een constant hoog niveau, en lijkt dus een structureel karakter te hebben gekregen.

J. B. werkte in het begin van jaren dertig als vormendraaier in de bankwerkerij van de Kristalunie. 'In 1930 vielen de grote ontslagen. En dat ging toen zo op de Kristalunie: er hing een lijst op en om de week stonden er tien namen op van een afdeling. 's Zaterdags, op het einde van de werkweek, vroeg je je af: ben ik erbij? Als ze er niet bij waren, waren ze blij. In totaal zijn er een kleine 200 ontslagen gevallen toen. Prima vaklui - de dienstjaren telden ook wel - die bleven'.

(Interview met J.B. 14-10-1982, in: Cillekens en Roebroeks, *Krisis in Maastricht*, 142.

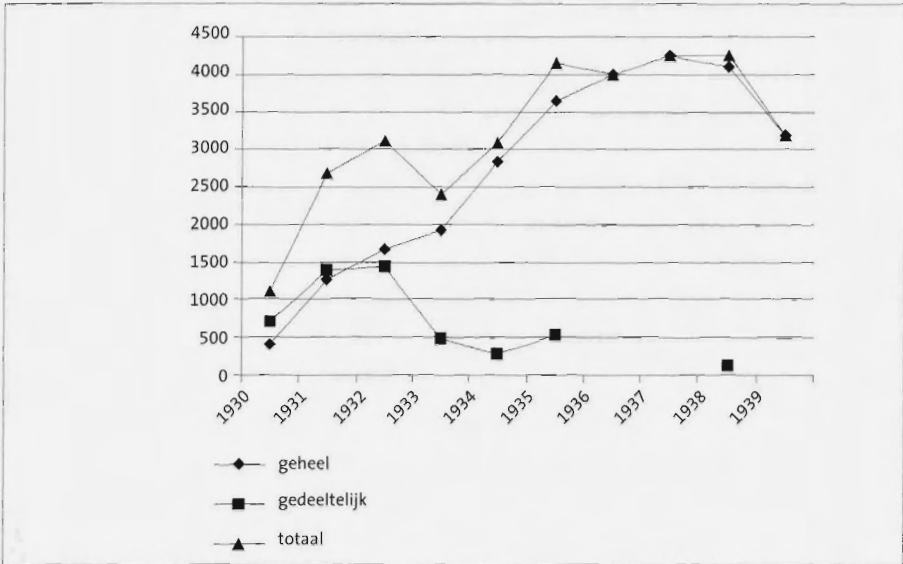
Grafiek 1. Indexcijfers van de werkloosheid in Maastricht en Nederland, 1920-1939

Bron: Robert Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939* (Utrecht 1985), bijlage 1. Het indexcijfer is het aantal dagen werkloosheid als percentage van het aantal dagen dat gewerkt had kunnen worden. Het is gebaseerd op gegevens betreffende tegen werkloosheid verzekerde vakverenigingsleden, zoals gepubliceerd in de *Maandschriften CBS*.

⁵⁸ Zie de berekeningen in: Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg*, 98, gebaseerd op GAM (thans RHCL), archief Nafzger, inv.nrs. 57-59.

Grafiek 2. Aantal geheel en gedeeltelijk werklozen in Maastricht per 31 december, 1930-1939

Bronnen: Maandschriften CBS; Jaarverslagen van de Armenraad; Jaarverslagen Gem. dienst arbeidsbemiddeling en werkloosheidsverzekering. Zie ook: Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg*, 120, nt. 158.

Het grote aantal gedeeltelijk werklozen in de eerste jaren van de crisis komt vooral op conto van de arbeidstijdverkorting in de aardewerkindustrie. In 1931 was zelfs 88 procent van de gedeeltelijk werklozen in die bedrijfstak werkzaam. In de jaren daarna daalde dit aandeel geleidelijk via 72 procent in 1932 tot 59 procent in 1935.⁵⁹ Daaruit kan worden afgeleid dat met name de ondernemers in de glas- en aardewerkindustrie steeds minder heil zagen in het in dienst houden van hun werknemers op tijdelijke basis als remedie om afzetvermindering op te vangen. Dat heeft niet alleen te maken met het voortduren van de conjuncturele moeilijkheden, maar ook met het rationalisatieproces in deze bedrijven. Daardoor kon men blijvend volstaan met minder arbeidskrachten.

Het rationalisatieproces in de aardewerkfabrieken was op gang gekomen na de verwerping in 1928 van het zogenaamde Aardewerkwetje tot tijdelijke verhoging van het invoerrecht op huishoudelijk aardewerk, porselein, glaswerk en tegels.⁶⁰ Volgens een zegsman van de Mosa (L. Regout?) had 'het verwerpen van het keramische Noodwetje in 1928 het psychologisch effect gehad, dat zij de Maastrichtse industrieën uitdaagde tot modernisering'.⁶¹ In 1929 kwam bij de Mosa de eerste tunneloven ter vervanging van de oude rondovens in gebruik.⁶² In 1936 en

⁵⁹ Gebaseerd op: GAM (thans RHCL), archief commissie sociale aangelegenheden: notulen 9-10-1931; Jansen, 'Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt', 31; SHCL, archief ETIL, onderwerpmap 142. Rapport, 4 en 6. Vgl. Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg*, 98.

⁶⁰ Vgl. J.A.M. van der Staay, *De katholieke partij en de handelspolitiek* (diss. Amsterdam 1933) 70.

⁶¹ Ch. Thewissen, *N.V. Porcelain- en Tegelfabriek Mosa Maastricht 1883-1958* (Maastricht 1958) 24.

⁶² Ibidem, 22.

1937 kwamen er daar nog drie bij. Ook Sphinx en Céramique investeerden in 1929 vele honderdduizenden guldens in de bouw van nieuwe tunnelovens en technische outillage. In de tegelfabriek van Sphinx te Limmel werd in 1933 de eerste tunneloven gebouwd, in 1934 gevolgd door een tweede. Ook in de fabriek aan de Boschstraat kwamen in 1933 en 1935 tunnelovens in gebruik voor sanitair en aardewerk. In 1939 volgde een derde tunneloven, die evenals de eerder gebouwde werd gestookt met cokesovengas van de Staatsmijnen.⁶³ De overgang van de oude rondovens naar tunnelovens betekende een ingrijpende verandering in het arbeidsproces, zowel voor mannen als voor vrouwen. De omvang van de ovenploeg kon sterk worden gereduceerd.⁶⁴ Door de introductie van de tunnelovens werd dus een forse besparing aan arbeidskrachten en verhoging van de arbeidsproductiviteit mogelijk. Daardoor kon de productieverhoging bij het economisch herstel aan het eind van de jaren 1930 worden gerealiseerd zonder evenredige groei van het personeelsbestand. Dat verklaart de blijvend grote omvang van de Maastrichtse werkloosheid, die aldus een structureel karakter had gekregen.

L.v.D werkte in de crisisjaren op de ovenafdeling van de Sphinx. 'Als we geen werk hadden in de oven en wij mochten niet thuis blijven, dan werden wij overgeplaatst naar een andere afdeling. Ik heb wel eens kolen gereden, ik heb wel eens waar het aardewerk werd geschilderd, in de decorafdeling, gezeten. Ik heb al in de aardpers gezeten. Dus je werd overal wel eens bijgezet. Als wij nu niets te doen hadden in de oven en zij wilden ons toch niet thuislaten en zij hadden op een andere plaats lui nodig, dan werden wij daar ingezet.

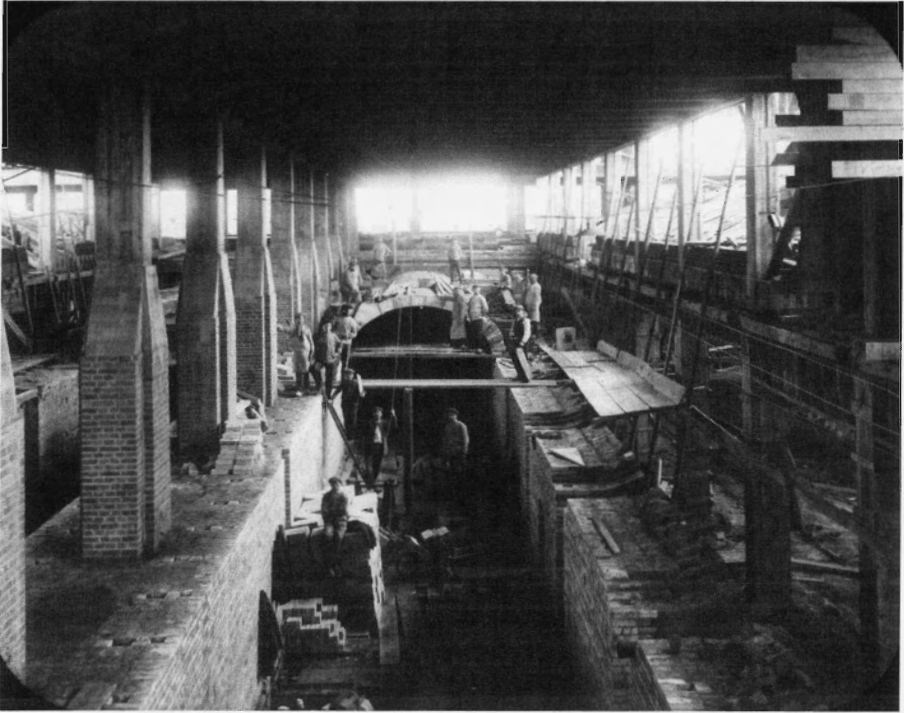
Interview met L.v.D., in: Cillekens en Roebroeks, *Krisis in Maastricht*, 144.

Conclusie

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie met grote moeilijkheden te kampen. Het gevolg was dat deze grootbedrijven aan het eind van de jaren 1920 aanzienlijk minder personeel in dienst hadden dan vlak voor de Wereldoorlog. De industrie werd steeds meer teruggedrongen op de binnenlandse markt, de glasfabrieken moesten fuseren om overeind te blijven met aanzienlijk lagere capaciteit, en alleen dankzij de uitbreiding van de sanitairproductie ten behoeve van de oplevende bouwmarkt kon men in de late jaren 1920 enig herstel realiseren. Een deel van de verloren arbeidsplaatsen werd echter gecompenseerd door werkgelegenheid in nieuwe industrieën, waardoor de Maastrichtse industrie in deze jaren een minder eenzijdige karakter kreeg.

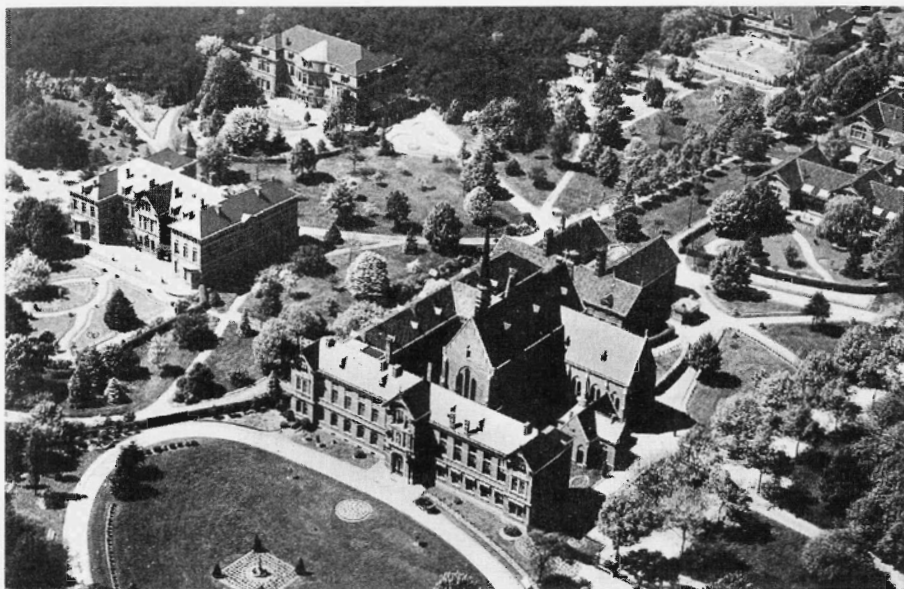
⁶³ S. Kruisinga, *De Eiffel. Een industrieel-archeologische studie van een fabrieksgebouw* (scriptie Rijksuniversiteit Limburg 1995) 52-56; J. Olivier, 'De techniek van het aardewerk in zijn historische ontwikkeling', in: *125 Sphinx-Céramique 100* (Maastricht 1959) 195.

⁶⁴ Vgl. De Groot, *Fabricage van verschillen*, 248-249.

De bouw van een tunneloven in een fabriekshal van de Société Céramique, circa 1932. Fotocollectie SHCL.

Dat kon niet verhinderen dat de ontslaggolf in de aardewerkindustrie als gevolg van de terugval in de afzet en de werkgelegenheid in 1931 en 1932 een stempel drukte op de omvang van de Maastrichtse werkloosheid. Dat blijkt uit het feit dat deze nu voor het eerst op het niveau kwam van het landelijk gemiddelde. De stagnatie van de werkgelegenheidsontwikkeling in de aardewerkindustrie, mede als gevolg van de arbeidsbesparende investeringen in de jaren 1930, leidde ertoe dat de werkloosheid in Maastricht meer en meer een structureel karakter kreeg. Het conjunctureel herstel, dat in Nederland als geheel in 1936 waarneembaar was (overigens laat ten opzichte van de ons omringende landen), leidde er weliswaar toe dat ook de aardewerkindustrie enigszins opleefde, maar dat had tot 1939 geen merkbaar effect op het aantal arbeidsplaatsen. Maastricht bleef ook in die jaren kampen met een hardnekkige werkloosheid.

De gebouwen en tuinen van het Sint-Annagesticht in Venray, omstreeks 1930. De directie van Sint-Anna nam in 1929 het initiatief dat op termijn zou leiden tot de oprichting van de eerste consultatiebureaus voor de geestelijke volksgezondheid in Limburg.

Ger Brouns, Hans Philipssen, Jos Diederiks en Piet Meertens

Sociale psychiatrie in de provincie Limburg tot omstreeks 1975: van achterstand tot voorsprong

In de jaren twintig van de twintigste eeuw ontstaat in de Nederlandse psychiatrie, die zich dan hoofdzakelijk afspeelt in inrichtingen, aandacht voor zorgverlening na ontslag en voor het voorkomen van opnemingen en heropnemingen. Dit verschijnsel, waarmee de psychiatrie haar domein uitbreidt, wordt afwisselend samengevat onder de noemer nazorg, voor- en nazorg en sociale psychiatrie. De laatste benaming wordt vanaf de jaren zestig gemeengoed. In dat nieuwe domein zijn twee beroepsgroepen prominent actief: psychiaters en verpleegkundigen.

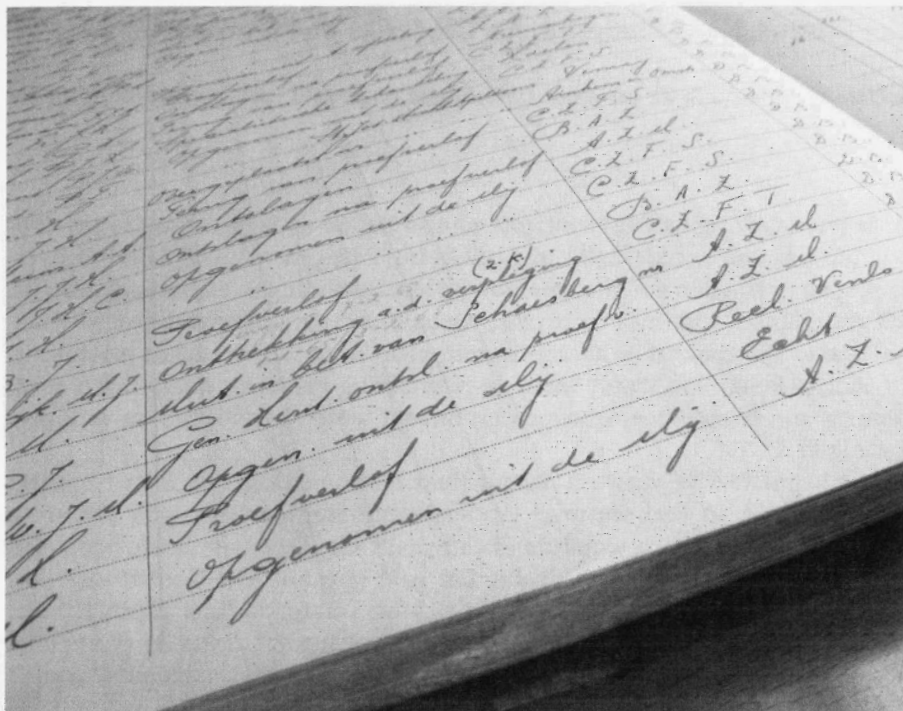
Het begin van de voor- en nazorg staat niet op zichzelf en is niet beperkt tot Nederland. In veel westerse landen, waaronder de Verenigde Staten en Duitsland, voltrekt zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een proces van migratie en urbanisatie. Dat gaat gepaard met maatschappelijke onrust, concentratie van armoede en ziektes, waaronder ook psychiatrische ziektes. Ongeveer tegelijkertijd ontstaat de opvatting dat ziekte en gebrek niet zozeer aan het individu toe te schrijven zijn, maar aan sociale factoren. Dat geldt ook voor psychiatrische problemen. Zowel de samenleving als het individu zijn gebaat bij het voorkomen en oplossen ervan. Preventie wordt een belangrijk streven van de beweging van de psychohygiëne.

De inrichtingspsychiatrie is niet succesvol bij het oplossen van psychiatrische problemen. De omstandigheden voor patiënten zijn er slecht. Al in de tweede helft van de negentiende eeuw gaan er stemmen op voor het behandelen van patiënten dicht bij of in de leefomgeving. Nazorg, psychiatrische en maatschappelijke begeleiding buiten de inrichting, wordt daartoe noodzakelijk geacht. Voorzorg wordt geacht opnamebeperkend te werken. Een niet onbelangrijk bijkomend motief voor het tot stand komen van de voor- en nazorg is het financiële aspect: vroegtijdig ontslag uit en verblijf buiten de inrichting zullen naar verwachting kostenbesparend werken.

Inrichtingspsychiatrie, geestelijke hygiëne en volksgezondheid, en sociale psychiatrie zijn vanaf de jaren twintig de drie domeinen waar binnen de geestelijke gezondheidszorg in Nederland zich lange tijd zal afspelen.

Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk uit een studie in uitvoering, die zich richt op de ontwikkeling van het beroep sociaal-psychiatrische verpleegkunde in Nederland. Het bevat een institutionele analyse van de sociale psychiatrie in de provincie Limburg tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de sociale psychiatrie in Nederland. Bekeken wordt hoe ontstaan en ontwikkeling in Limburg verlopen, hoe ze kunnen worden verklaard, of er verschillen zijn met de gang van zaken elders in Nederland, en zo ja welke, en hoe die verschillen kunnen worden verklaard. Dat gebeurt aan de hand van

In de Venrayse tehuizen Sint-Anna en Sint-Servatius werd het komen en gaan van elke patiënt zorgvuldig genoteerd. Foto: Herman Wijenberg.

literatuur, van jaarverslagen en archiefstukken van het toenmalige Limburgse Groene Kruis en van de voormalige Venrayse inrichtingen Sint-Servatius en Sint-Anna. Op basis van een steekproef uit de statussen van patiënten uit beide inrichtingen uit de periode 1938-1973 wordt een analyse gemaakt van de contacten tussen de inrichtingen en instanties erbuiten.

Vooruitlopend op de conclusies, kan worden gezegd dat de ontwikkelingen in Limburg hun eigen dynamiek hebben en op onderdelen specifiek zijn. In grote lijnen komen ze echter overeen met wat zich elders in het land eerder en sneller voltrekt. Ze kunnen worden gezien als bevestiging van de ontwikkelingen in het grotere geheel van de Nederlandse sociale psychiatrie tot omstreeks 1975.

Sociale psychiatrie in Nederland tot omstreeks 1975

De oprichting van een consultatiebureau voor psychiatrische patiënten door Meijers in 1916 in Amsterdam kan worden beschouwd als het begin van de sociale psychiatrie in Nederland. Het bureau biedt hulp aan uit inrichtingen ontslagen en niet opgenomen patiënten. In 1917 wordt er een verpleegkundige aan het bureau verbonden. De door Meijers in 1924 opgerichte Centrale Vereeniging ter Behartiging van de Maatschappelijke Belangen van Zenuw- en Zielszieken

stelt binnen enkele jaren twintig consultatiebureaus in.¹ De vereniging verzorgt cursussen psychiatrie voor wijkverpleegkundigen, zodat deze kunnen worden ingeschakeld bij de nazorg. Als in 1920 de inrichting 'Het Apeldoornse Bos' in Amsterdam een Consultatiebureau voor Joodse Zenuw- en Zielszieken begint, is dat het eerste bureau in Nederland dat uitgaat van een psychiatrische inrichting.² Aan de psychiatrische inrichting Maasoord te Rotterdam start Pameijer in 1926, naar Duits voorbeeld, een zogenaamde buitendienst.³ Een psychiater en twee verpleegkundigen, afkomstig uit de inrichting, verzorgen deze dienst in de begintijd. Andere inrichtingen nemen dit initiatief over. In het begin van de jaren veertig hebben er veertien een buitendienst en wordt er op dertig plaatsen spreekuur gehouden.⁴ Querido organiseert vanaf 1934 bij de Amsterdamse GG&GD nazorg voor ontslagen patiënten ter voorkoming van (her)opnemingen en een vorm van crisisinterventie. Ook hij schakelt verpleegkundigen in. Steden als Leiden, Den Haag en Haarlem volgen.

Ongeveer tegelijkertijd ontstaan er ook provinciale initiatieven op het gebied van voor- en nazorg, die niet zijn gekoppeld aan inrichtingen. De verklaring daarvoor ligt in het feit dat die inrichtingen vaak decentraal liggen, waardoor het realiseren van goede nazorg niet mogelijk is. Provincies worden verdeeld in districten waarin psychiaters en verpleegkundigen werkzaam zijn. In Breda en omstreken bijvoorbeeld gebeurt dat in 1936.⁵ Aan het eind van de jaren dertig zijn er in vijf provincies, waaronder Limburg, voor- en nazorgdiensten, die soms meer, soms minder los van de inrichtingen functioneren. In andere provincies, waaronder Utrecht, Drenthe, Groningen en Overijssel, zijn er plannen voor zulke diensten.⁶

In grote lijnen werken de voor- en nazorgdiensten gedurende die jaren hetzelfde. Psychiaters leiden de diensten, houden spreekuur en doen, in beperkte mate, huisbezoeken. Waar nodig verwijzen ze patiënten, bijvoorbeeld naar instellingen voor jeugdzorg of naar de huisarts voor medicijnen. Van de patiëntgroep maken vanaf het begin kinderen met leer- en gedragsproblemen deel uit.⁷ Buiten de steden beperken de werkzaamheden van de psychiaters zich vooral tot de consultatiebureaus. Andere activiteiten zijn, alleen al gezien de afstanden en de beschikbare mankracht, praktisch onmogelijk. Verpleegkundigen

¹ T. E. D. van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch beleids-onderzoek* (Baarn 1987) 45.

² H. Oosterhuis, 'Between institutional psychiatry and mental health care: social psychiatry in the Netherlands, 1916-2000', *Medical History* 48 (2004) 413-428, aldaar 414.

³ J. F. A. Overbosch, 'De nazorg van geesteszieken door het gesticht in het grootstedsmilieu', *Psychologische en Neurologische Bladen 1928 (met bijblad Neurotherapie)* 32 (1928) 17-25, aldaar 19.

⁴ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 49.

⁵ C. Willemsen, *De belofte van het hiernumaals: zeventig jaar ambulante geestelijke gezondheidszorg in het gewest Breda 1929-1999* (Nijmegen 2001) 39.

⁶ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 56.

⁷ P. H. Esser, *Sociale psychiatrie* (Kampen 1970) 12; C. Akkermans, *Aanspoelen aan de Achtergracht: maatschappelijke ontwikkelingen, clientëlevorming en de psychiatrische patiënten van de Amsterdamse GG&GD (1933-1988)* (Amsterdam (2006) 197. Volgens de laatste is in de jaren veertig vijftien procent van de patiënten van de nazorgzusters bij de Amsterdamse GG&GD jonger dan achttien jaar.

assisteren bij de spreekuren en leggen zeer grote aantallen huisbezoeken af.⁸ Die bezoeken kunnen, alleen al gezien de aantallen, niet veel meer dan enkel een controlerende functie hebben. Verder bemiddelen de diensten bij het vinden van werk en huisvesting en bij het oplossen van financiële problemen.

Ook als er in de loop van de tijd meer psychiaters en verpleegkundigen komen, verandert aan de inhoud en de verdeling van de werkzaamheden weinig. Datzelfde is het geval met de achtergrond van de psychiaters en de verpleegkundigen. Ze zijn, op de wijkverpleegkundigen na, afkomstig uit de psychiatrische inrichtingen. Geen van allen is opgeleid voor de extramurale zorg aan mensen met psychiatrische problemen. Daaraan doet ook het tot stand komen van de opleiding 'B-nazorg' voor verpleegkundigen in 1937 niets af.⁹

Na een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog neemt de omvang van de voor- en nazorgdiensten gestaag toe. In 1952 zijn er in de elf provincies in totaal 31 nazorgdiensten actief met 84 consultatiebureaus. Op twee uitzonderingen na zijn deze diensten zelfstandig, niet meer verbonden aan inrichtingen. Er wordt op 126 plaatsen spreekuur gehouden. Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Den Haag en Leiden hebben samen negen nazorgdiensten, waarvan vier in Amsterdam, en bieden op twaalf adressen spreekuur.¹⁰ Hoewel de nazorg praktisch helemaal is ontkoppeld van de inrichtingen, blijven op veel plaatsen inrichtingspsychiaters betrokken bij de voor- en nazorgdiensten.¹¹ Dat wil niet zeggen dat de samenwerking tussen voor- en nazorgdiensten en de inrichtingen altijd makkelijk verloopt. Uitgezonderd in de grote steden ontbreken bindende afspraken rond opnamepreventie en ontslagvoorbereiding en -begeleiding. De diensten zijn aangewezen op de goede wil van de inrichtingen.

Na de Tweede Wereldoorlog verandert niet enkel de omvang van de sociale psychiatrie, maar ook de inhoud van het werk. Er treedt een verschuiving op van nazorg naar voorzorg. In 1953 zijn er nog maar enkele diensten, waaronder die in Limburg, die meer aan nazorg dan aan voorzorg doen. Voorzorg is een verzamelterm voor activiteiten die erop zijn gericht om mensen die nog niet met de inrichting in aanraking zijn geweest, extramuraal te laten functioneren.¹²

Maar er zijn meer verschillen. De financiering van de diensten varieert sterk. Een stad als Rotterdam heeft in 1952 voor 700.000 inwoners met f 116.000 bijna vijf keer zo veel geld beschikbaar als een deel van de provincie Zuid-Holland met een vergelijkbaar aantal inwoners. Limburg heeft in hetzelfde jaar f 16.000 ter beschikking en is daarmee landelijk hekkensluiter.¹³

⁸ J.H. Pameijer, 'Plaatsing in de maatschappij van geestelijk onvolwaardigen', *Verhandeling voor de Vereniging Inzake Arbeid voor Onvolwaardige Arbeidskrachten* 32 (1928) 3-15, aldaar 12; Th. Hart de Ruyter, 'De afdeling geestelijke hygiëne', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* 29 (1950) 538-550, aldaar 542.

⁹ Met de letter B wordt bedoeld psychiatrische verpleegkunde. De algemene, somatische verpleegkunde wordt aangegeven met de letter A.

¹⁰ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 173.

¹¹ C. J. B. J. Trimbos, 'De ontwikkeling der voor- en nazorgdiensten in het kader der geestelijke volksgezondheid', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 10 (1955) 53-62, aldaar 54.

¹² Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 184.

¹³ Ibidem, 173.

Met de Rijkssubsidieregeling Sociaal-Psychiatrische Diensten uit 1961 wordt de scheefgroei voor een deel gecorrigeerd en kunnen de kleinere diensten hun personeelsbestand uitbreiden. Tot dan bestaat het personeel op een enkele uitzondering na uit psychiaters en verpleegkundigen. Beide groepen zijn niet speciaal opgeleid en werken op basis van verworven inzicht, ervaring en gezag. Een kennisgebied sociale psychiatrie bestaat nauwelijks.

De jaren zestig leiden tot nog meer veranderingen. Psychologen, later ook maatschappelijk werkenden, gaan bij de diensten werken waardoor de eenzijdige medisch-psychiatrische oriëntatie wordt doorbroken. Psychotherapeutische behandelmethode vinden ingang en stijgen in aanzien. Dat gaat ten koste van wat wel het klussenwerk van de nazorgzuster wordt genoemd.¹⁴ Verpleegkundigen beginnen zich bij te scholen; vooral naar gespreksttrainingen en gezinstherapie is vraag. Als vanaf 1971 de sociale psychiatrie wordt gefinancierd door de AWBZ is een belangrijke voorwaarde voor landelijke gelijkschakeling vervuld. De sociaal-psychiatrische diensten blijven groeien en richten zich in toenemende mate op nieuwe en gevarieerde cliëntgroepen met psychosociale en levensproblemen.

In 1972 start de hogere beroepsopleiding Extramurale Maatschappelijke Gezondheidszorg/Geestelijke Gezondheidszorg, ofwel de opleiding tot sociaal-psychiatrisch verpleegkundige. Het is een opleiding met een sterk sociaal-agogisch karakter.¹⁵

Bij de sociaal-psychiatrische diensten staan in 1972 naar schatting 75.000 patiënten ingeschreven. In 1975 werken er 491 sociaal-psychiatrisch verpleegkundigen, 169 sociaal-psychiaters, 149 psychologen en 91 maatschappelijk werkenden.¹⁶ Niet alle psychiaters, psychologen en maatschappelijk werkenden hebben een voltijdse aanstelling. Ze zijn ook actief bij onder anderen Medisch Opvoedkundige Bureaus en Bureaus voor Levens- en Gezinsmoeilijkheden.

Het begin van de psychiatrische nazorg in Limburg

De nazorg voor psychiatrische patiënten in de provincie Limburg ontstaat relatief laat en ontwikkelt zich aarzelend. In 1929 meldt de directie van de Venrayse inrichting Sint-Anna dat de nazorg nog niet van de grond komt. De directie van Sint-Anna staat op het standpunt dat de organisatie van de nazorg niet door de inrichting dient te worden georganiseerd, 'maar door een algemeener lichaam, zij het ook in overleg en met medewerking van de inrichting'.¹⁷ Die medewerking kan worden gerealiseerd door het beschikbaar stellen van een psychiater als leider van het consultatiebureau en een verpleegkundige die hem als hulp

¹⁴ F. Sorel, 'De nazorg nagelaten', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 37, 1295-1305, aldaar 1300.

¹⁵ A.F.B.L. Palm, 'De opleiding tot sociaal-psychiatrisch verpleegkundige 1970-1995: een historisch onderzoek' (doctoraal scriptie gezondheidswetenschappen, afstudeerrichting verplegingswetenschap Universiteit Maastricht 1997) 70.

¹⁶ M. J. A. Romme (ed.), *Voorzieningen in de geestelijke gezondheidszorg: een gids voor consument en hulpverlener* (Alphen aan den Rijn/Amsterdam 1978) 24.

¹⁷ Verslag St.-Anna, in: *Achtste jaarboek der Vereniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen*, 1936, 26.

Voor vrijwel elke hulpvraag kon de Limburger terecht bij de consultatiebureaus van het Limburgse Groene Kruis. Op de foto het consultatiebureau in de Maastrichtse Antoon Lipkensstraat, circa 1938. Fotocollectie SHCL.

terzijde staat. Het 'algemeener lichaam' bestaat al in de vorm van de Rooms Katholieke Vereniging 'Het Limburgsche Groene Kruis'.¹⁸

Dat Groene Kruis ziet voor zichzelf, behalve op het gebied van somatiek, taken weggelegd op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg en hygiëne. In 1935 heeft het, na drie jaar voorbereiding, de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid ingesteld waarin de twee Limburgse inrichtingen, Sint-Servatius voor mannen en Sint-Anna voor vrouwen, een belangrijke rol spelen.¹⁹ De commissie komt tot stand in navolging van de in 1931 opgerichte Rooms Katholieke Charitatieve Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid. Deze vereniging, opgericht door de Brabantse psychiater Kortenhorst, is een koepelorganisatie van katholieke inrichtingen, organisaties en verenigingen op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg en kan worden beschouwd als de katholieke tegenhanger van de in 1924 opgerichte Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid.²⁰ De taken van de commissie bestaan uit het

¹⁸ Ibidem, 27.

¹⁹ *Jaarverslag R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis*, 1935, 153. De geneesheer-directeur van Sint-Anna is jaren voorzitter van de commissie.

²⁰ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 83.

oprichten van consultatiebureaus, het organiseren van cursussen en het geven van bekendheid aan het werk van de Geestelijke Volksgezondheid. Aan het hoofd van de consultatiebureaus zal een psychiater staan die, naast het leiden van het bureau, tot taak heeft het geven van cursussen aan wijkverpleegkundigen en aan opvoeders in de voogdij, het geven van adviezen aan schoolartsen en kinderpolitie en het adviseren bij de nazorg van psychiatrische patiënten.²¹ Het honorarium van de psychiater wordt vastgesteld op vijf gulden per zitting 'terwijl de beambte uit uw inrichting.... daarvoor een vergoeding van f 1- per dag zal genieten. Voor het door deze beambte te verrichten huisbezoek zal.... naast vergoeding voor reis- en verblijfskosten, f 1- per dag dat hij werkzaam is, betaald worden'.²² De eerste beambte bij aanvang van de nazorg voor vrouwen én voor mannen is een vrouwelijke verpleegkundige in dienst van Sint-Anna.²³

De consultatiebureaus in Limburg

Op 5 mei 1936 wordt in Venray, onder de vlag van het Groene Kruis, het Consultatiebureau voor Geestelijke Volksgezondheid geopend. Voor nazorg kunnen patiënten terecht op een spreekuur, dat twee keer per maand plaatsvindt in het Sint-Elisabethziekenhuis; één keer voor mannen, één keer voor vrouwen. Het spreekuur voor mannen wordt gehouden door een psychiater van Sint-Servatius, dat voor vrouwen door een psychiater van Sint-Anna. De psychiaters worden tijdens het spreekuur geassisteerd door de verpleegkundige, die in voorkomende gevallen ook patiënten thuis bezoekt.

Het loopt aanvankelijk allerminst storm bij de spreekuren. In 1936 komen bij het bureau voor mannen onder anderen zes kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden.²⁴ Het bureau voor vrouwen wordt door zeventien patiënten, waaronder vijf kinderen, 34 keer bezocht. Twee verwijzingen gebeuren vanuit de inrichtingen.²⁵ De lage bezoekersaantallen voldoen niet aan de verwachtingen, zoals blijkt uit een brief van de geneesheer-directeur van Sint-Anna aan de secretaris van het Groene Kruis: 'Het lijkt me dat meer propaganda gemaakt moet worden, eventueel gemeentebesturen of huisartsen in Limburg in kennis gesteld van het bestaan van het bureau'.²⁶ Daarop wordt actie ondernomen. Patiënten die met ontslag gaan krijgen een kaart mee met gegevens van de bureaus en de aansporing de bureaus te bezoeken.²⁷ Naar de plaatselijke afdelingen van het Groene Kruis en alle gemeenten in de provincie Limburg gaat

²¹ Jaarverslag R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, 1934.

²² SHCL, archief R. K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, map 120: brief d.d. 23-3-1936 van de secretaris van het Groene Kruis aan de directeur van St. Servatius.

²³ 'Geschiedenis St. Anna en St. Servatius en Paschalis' (Reader Vincent van Gogh Instituut Venray 2002). 10. Niet duidelijk is of het een religieuze of een lekenverpleegkundige is. In de gezinsverpleging van Sint-Anna zijn in die tijd zowel religieuze als lekenverpleegkundigen actief.

²⁴ Jaarverslag R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, 1936.

²⁵ Ibidem, 151.

²⁶ SHCL, archief R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, map 120: brief d.d. 21 mei 1936.

²⁷ Jaarverslag R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, 1936, 151.

in 1937 een brief over het bestaan van het consultatiebureau in Venray en het inmiddels in 1937 opgerichte bureau in Maastricht.²⁸ Het aantal patiënten dat de bureaus bezoekt blijft ook in de jaren 1937, 1938 en 1939 laag. Het aantal kinderen, veelal verstandelijk gehandicapt, blijft verhoudingsgewijs hoog. Omdat het bureau in Venray moeilijk bereikbaar is, wordt het op 1 juli 1940 gesloten. Ter vervanging worden vestigingen in Venlo en Roermond geopend. Ook in Heerlen wordt in 1940 een consultatiebureau opgericht. De drie plaatsen krijgen in dat jaar ook een bureau voor opvoedingsmoeilijkheden. In Maastricht bestaat dat al sinds 1937. Deze bureaus kampen vanaf het begin met personeelsproblemen, en functioneren na 1943 feitelijk niet meer.²⁹ Het zal tot in de tweede helft van de jaren vijftig duren eer daar verandering in komt.

De nazorgdiensten zijn er niet voor behandeling, voor dat wat in later jaren gedragsverandering zal worden genoemd. De directie van Sint-Anna formuleert in 1940 als functies van de dienst: het voorbereiden van proefverlof en ontslag; het, al dan niet via de wijkverpleegkundige, controleren van de patiënt zodat die geen gevaar voor zijn omgeving is; het geven van omgangsadviezen aan naasten van de patiënt; het geven van informatie aan de psychiaters; het treffen van sociale voorzieningen zoals het regelen van financiële steun, huisvesting, huishoudelijk hulp en passend werk.³⁰ Indien er medicijnen worden voorgeschreven gebeurt dat door de huisarts of een andere medicus, in elk geval niet door de nazorgpsychiater. Hoewel de aantallen bezoeken niet overweldigend zijn, wordt er door nazorgpsychiaters toch behoefte gevoeld aan uitbreiding van de diensten.

De komst van de nazorgzuster in Limburg

Een belangrijke gebeurtenis is de indiensttreding van een verpleegkundige bij het Groene Kruis op 1 juni 1940.³¹ Het belang van de komst van de verpleegkundige, aanvankelijk provinciaal huisbezoekster, later nazorgzuster genoemd, blijkt uit de grote aantallen huisbezoeken die door haar worden afgelegd. In 1940 zijn dat er 339. Daarna stijgt het aantal tot 1604 in 1943, waarna, waarschijnlijk als gevolg van de oorlog, een daling inzet tot 473 in 1945. Met de komst van een tweede nazorgzuster in 1946 stijgt het aantal bezoeken tot 1915 in dat jaar en tot 2135 in 1947.³²

²⁸ SHCL, archief R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, map 121.

²⁹ J.F.R. Philips, *50 Jaar sociale gezondheidszorg in Limburg: de R.K. vereniging 'Het Limburgse Groene Kruis' in het goud, 1910-1960* (Sittard 1960) 208.

³⁰ Verslag St. Anna in: *Twaalfde Jaarboek der Vereeniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen, 1940*, 33.

³¹ SHCL, archief R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, map 123. Uit de advertentietekst waarmee voor de functie wordt geworven, blijkt dat de kandidate de diploma's A (somatische verpleging), B (psychiatrische verpleging) en de wijkaantekening moet hebben. Ter voorbereiding loopt de verpleegkundige twee weken stage bij het consultatiebureau in Rotterdam.

³² De cijfers zijn samengesteld aan de hand van de jaarverslagen van de R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis over de betreffende jaren.

De verhouding tussen voor- en nazorghuisbezoeken begint meteen aanzienlijk te verschuiven richting nazorg. Bij bezoeken aan de consultatiebureaus is het aantal voorzorgcontacten iets groter dan het aantal nazorgcontacten. De hoeveelheid activiteiten ten behoeve van kinderen, zowel de bezoeken aan de bureaus als de huisbezoeken, daalt. Het wel erg grote aantal huisbezoeken gebeurt tot 1946 per fiets, bus en trein. Vanaf dan is er de beschikking over een auto.³³

Naast toezicht en controle op ontslagen patiënten zijn de huisbezoeken, zij het in kleinere omvang, ook bedoeld als voorbereiding op proefverlof en ontslag. Er wordt zogenoemd milieuonderzoek verricht om te bekijken of de voorwaarden voor terugkeer van de patiënt gunstig zijn.³⁴ Over proefverlof, ontslag en eventuele heropname wordt overlegd tijdens de maandelijkse nazorgbijeenkomsten in de inrichtingen. De nazorgdiensten worden vertegenwoordigd door de psychiaters en de verpleegkundigen. De inrichtingen vinden na verloop van tijd de weg naar de nazorg, ook al is dat niet altijd om behandel-inhoudelijke overwegingen, maar bijvoorbeeld door plaatsgebrek. In 1954 worden door Sint-Servatius 104 patiënten verwezen.³⁵ In 1958 gaat het om 137 verwijzingen, waarvan er negentien weer teruggaan naar de inrichting.³⁶

Er is overigens sprake van een discrepantie tussen dat wat als wenselijk wordt beschouwd en de werkelijkheid van alledag. Het komt regelmatig voor dat er patiënten worden ontslagen zonder dat de nazorgdiensten daarvan tijdig op de hoogte zijn. Ook gebeurt het dat heropnames, noodzakelijk volgens de nazorgdienst, niet worden gerealiseerd.³⁷

Anno 1959 zijn er in Limburg zes nazorgverpleegkundigen actief, ook districtszusters geheten, die meer dan 6200 huisbezoeken afleggen. In 1960 wordt er een psychiater aangesteld als hoofd van de provinciale voor- en nazorgdienst bij het Groene Kruis.³⁸ Aan de hand van informatie uit de regio Maastricht kan een indruk worden gegeven van het vervolg van de ontwikkelingen.

³³ De aantallen huisbezoeken die door de verpleegkundigen worden afgelegd, zijn niet kenmerkend voor Limburg. Ook in Rotterdam en Amsterdam is dat het geval, zij het dat het daar gaat om een beduidend kleiner verzorgingsgebied. Aantallen sociale bezoeken, ook wel bezoeken voor propagandistische doeleinden genoemd, zijn niet meegenomen omdat nadere informatie niet is gevonden.

³⁴ Verslag St.-Servatius, in: *Dertiende Jaarboek der Vereniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen*, 1946, 12.

³⁵ Verslag St.-Servatius, in: *Zeventiende Jaarboek van de Vereniging van R. K. Gestichten en Inrichtingen*, 1954, 16.

³⁶ Verslag St.-Servatius, in: *Jaarboek van de Katholieke Vereniging voor Behandeling en Verpleging van Geestelijk Gestoorden*, 1958.

³⁷ Deze informatie is afkomstig uit het statusonderzoek, waarover verderop in deze tekst wordt bericht, en uit interviews, gehouden met in die tijd actieve nazorgverpleegkundigen. Over deze interviews wordt elders bericht.

³⁸ Philips, *50 Jaar sociale gezondheidszorg in Limburg*, 220.

Sociale psychiatrie in de regio Maastricht

Op 29 mei 1956 komt de Stichting Centrum Maastricht en omgeving voor Geestelijke Gezondheidszorg, later de Stichting Geestelijke Gezondheidszorg Maastricht en omgeving, tot stand. Ze stelt zich ten doel

de behartiging en bevordering van de geestelijke volksgezondheid in haar werkgebied, overeenkomstig de katholieke beginselen en ten bate van iedereen, zonder onderscheid om godsdienstige, maatschappelijke of politieke instelling; voor niet katholieken naar vermogen aangepast aan eigen levensbeschouwing en met bijstand van zielzorgers en deskundigen van eigen richting.³⁹

In de stichting zijn ondergebracht het Medisch-Opvoedkundig Bureau, het Bureau voor Huwelijksaangelegenheden ook wel Bureau voor Leven(s)- en Gezin(smoeilijkheden) genoemd en de Sociaal-Psychiatrische Dienst. De laatste is de voortzetting van de voor- en nazorgdienst.

In 1956 en 1957 worden er respectievelijk 1498 en 1473 huisbezoeken afgelegd. Er wordt bemiddeld bij het vinden en het behouden van werk, bij het vinden van nieuw en vervangend onderdak en er wordt geholpen bij het regelen van financiële hulp. Er worden contacten onderhouden met wijkverpleegkundigen en het plaatselijke charitatieve centrum: 'Al deze contacten vragen echter veel tijd, waardoor het huisbezoek weer in het gedrang komt'.⁴⁰ De Sociaal Psychiatrische Dienst is betrokken bij vijftien (her)opnames. Bij verschillende opgenomen patiënten wordt milieuonderzoek gedaan ter voorbereiding op proefverlof en ontslag.

In september 1958 wordt een tweede verpleegkundige aangesteld, die zich speciaal richt op de zorg voor patiënten van Calvariënberg, meer in het bijzonder met het opzetten van de gezinsverpleging. In 1961 treedt zij in dienst bij Calvariënberg.⁴¹ De psychiater van de Sociaal Psychiatrische Dienst werkt nog steeds parttime. De verpleegkundigen houden vanaf 1960 voor het eerst zelfstandig spreekuur, en dan meteen een aanzienlijk aantal: 485. In 1961 zijn het er 419. Ze leggen in die jaren respectievelijk 993 en 1270 huisbezoeken en 296 en 530 sociale bezoeken af.⁴²

Even ziet het ernaar uit dat er een nieuwe beroepsgroep bij de sociale psychiatrie betrokken gaat worden. In 1962 wordt een maatschappelijk werkster aangesteld. Deze blijft echter maar anderhalf jaar. Blijkbaar heeft het ontbroken aan voorbereiding 'waarbij een behoorlijke taakomschrijving werd geformeerd waarmede én het bestaande team én de betreffende nieuwe kracht zich konden verenigen'.⁴³

³⁹ Jaarverslag 1956 Stichting Centrum Maastricht en omgeving voor de Geestelijke Gezondheidszorg, in: *Jaarverslag R. K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis 1955*, 1.

⁴⁰ *Ibidem* 1956, 20.

⁴¹ Persoonlijke mededeling P. Booren-Scholtes, maart 2002.

⁴² *Jaarverslag Stichting Geestelijke Gezondheidszorg Maastricht e.o., 1960-1961*, 14.

⁴³ *Ibidem*, 1962-1963, 5.

Vóór het vertrek uit de psychiatrische inrichting volgt nog een laatste gesprek in het kantoor van de nazorgpsychiater, 1959. Bron: J.F.R. Philips, 50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg.

In het tekort aan psychiaters wordt gedeeltelijk voorzien door de al genoemde leider van de provinciale nazorgdienst en door twee interim-psychiaters, gedetacheerd vanuit Calvariënberg.⁴⁴ Pas in 1965 zal er een fulltime psychiater in dienst komen. Naast het verrichten van direct patiëntgebonden activiteiten is de Sociaal Psychiatrische Dienst op de een of andere manier betrokken bij de Stichting Bijzondere Sociale Zorg, de kindbescherming, de BLO-nazorg, de reclassering en het jongensinternaat in Heer. De dienst werkt ook mee aan de totstandkoming van een LOM-school. De Stichting GGZ Maastricht en omgeving heeft in 1967 een fulltime psychiater en drie verpleegkundigen in dienst.

Met de groei van het aantal personeelsleden neemt het aantal patiënten in voorzorg toe en groeit in die groep het aantal adolescenten, jong volwassenen en mensen met minder ernstige psychopathologie. Maar ook de nazorgpopulatie is aan het veranderen. Onder meer door de beschikbaarheid van effectievere medicijnen zijn langdurig opnames steeds minder noodzakelijk. Een groot deel

⁴⁴ Ibidem, 10.

van ontslagen patiënten is laaggeschoold en werkloos; arbeidsbemiddeling en het vinden van huisvesting verlopen moeizaam.⁴⁵ Deze groep wordt ook wel aangeduid met de term draaideurpatiënten. Er ontstaat behoefte aan bijzondere woonvormen, beschutte pensions genaamd. Samenwerking met een goed geoutilleerde psychiatrische polikliniek, waar een begin kan worden gemaakt met resocialisatie, wordt gemist.

In 1972 zijn in de regio Maastricht zes sociaal-psychiatrisch verpleegkundigen werkzaam, twee sociaal-psychiaters en twee psychologen, voor zover bekend allen fulltime.⁴⁶ Met de komst van de psychologen komt er ook hier een einde aan het monopolie van de verpleegkundigen en de psychiaters en wordt er, net zoals elders in het land, een begin gemaakt met een actievare, meer psychotherapeutisch georiënteerde werkwijze van de sociaal-psychiatrische diensten.

Inmiddels zijn in 1960 regionale Stichtingen voor Geestelijke Gezondheidszorg in Heerlen, Sittard, Roermond, Venlo en Weert opgericht. De functie van provinciaal nazorgpsychiater is overbodig geworden en vervalt in 1965. Met de regionalisering wordt in Limburg vooruitgelopen op de vorming van Regionale Instellingen voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg, de Riagg's, die in 1982 landelijk wordt geëffectueerd.

Aard en ontwikkeling van de extramurale contacten

Voor zover bekend bestaan er geen patiëntstatussen van de voor- en nazorgdiensten. Om de aard en de ontwikkeling van de extramurale contacten te onderzoeken is daarom gebruik gemaakt van de statussen van inrichtingspatiënten van de voormalige inrichtingen Sint-Servatius en Sint-Anna te Venray. Met dit statussonderzoek wordt beoogd inzicht te krijgen in de contacten tussen de inrichting enerzijds en personen en instanties extramuraal anderzijds: wat is de omvang? om welke personen en instanties gaat het en wat is de inhoud van die contacten? Onderzocht is ook of dit in de loop van de jaren verandert en met name of en in hoeverre ontwikkelingen in de nazorg daarbij een rol spelen. Het hierna gepresenteerde materiaal is dus beperkt tot wat er in de inrichtingsstatussen is gevonden. Er zijn statussen getrokken uit de jaren 1938, 1943, 1948, 1953, 1958, 1963, 1968 en 1973. De jaartallen geven het jaar aan waarin (her)opname is gerealiseerd. Daar het onderzoek is gericht op nazorg, zijn alleen statussen van patiënten die binnen drie jaar vanaf (her)opnamedatum met proefverlof of ontslag zijn gegaan, onderzocht.⁴⁷ Van de genoemde jaren zijn

⁴⁵ *Jaarverslag R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis*, 1964/1967, 35.

⁴⁶ *Jaarverslag R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis*, 1968/1972, 66-67.

⁴⁷ Als gevolg van de toegepaste werkwijze is informatie over patiënten die langer dan drie jaar ononderbroken zijn opgenomen, niet meegenomen. Van onderzoek naar statussen van de voormalige inrichting Calvariënberg, ondergebracht in het Psycho-Medisch Streekcentrum Vijverdal te Maastricht, is afgezien vanwege de beperkte toegankelijkheid ervan. De archieven, met daarin patiëntstatussen van Sint-Servatius en Sint-Anna, zijn ondergebracht in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in Maastricht en daar toegankelijk mits de privacy van de betrokken personen wordt gerespecteerd. Statussen van recenter datum dan 1973 zijn niet naar het SHCL overgebracht.

in een eerste trekking statussen opgehaald van tien vrijwillig en tien onvrijwillig opgenomen mannen en van tien vrijwillig en tien onvrijwillig opgenomen vrouwen, in totaal veertig per jaar. Van het jaar 1943 zijn er in de categorie 'vrouwen vrijwillig' slechts acht statussen gevonden, vallende binnen het gestelde criterium van ontslag binnen drie jaar na (her)opname. Het aantal statussen komt daarmee op 318.

Tabel 1 geeft een overzicht in procenten van statussen waarin informatie is gevonden over contacten buiten de inrichtingen. Opvallend is de sterke stijging in het totale aantal contacten vanaf 1958. Over de hele periode is het aantal contacten bij vrouwen iets groter dan bij mannen en in de categorie onvrijwillig opgenomen groter dan in de categorie vrijwillig opgenomen.

Tabel 1. Percentages contacten buiten de inrichting in statussen van 318 patiënten, 1938-1973, 40 per jaar, uitgezonderd 38 in 1943, naar geslacht en juridische status van opname

jaar	man	vrouw	onvrijwillig	vrijwillig	totaal
1938	70	55	70	55	62
1943	60	39	60	39	50
1948	65	45	65	45	55
1953	35	85	65	25	45
1958	45	65	45	65	55
1963	85	85	90	80	85
1968	90	75	80	80	83
1973	70	75	80	65	72
totaal	65	69	70	57	64

In tabel 2 zijn de aanwijzingen voor contacten uitgesplitst naar soorten, te weten: familie, huisarts, zenuwarts, maatschappelijk werk, nazorginstantie, autoriteiten (wereldlijk en kerkelijk) en overigen. In alle gevallen is er sprake van contacten in meer dan één categorie. Dat verklaart waarom de percentages in de kolom 'totaal' groter zijn dan 100. In 1938 gaat het in 84 procent van de gevallen waarbij contacten buiten de inrichting zijn gevonden om familie. Dat aantal daalt daarna gestaag, met een uitschieter naar boven in 1953. Aantallen contacten in andere categorieën, met uitzondering van de verzamelcategorie overigen, zijn met praktisch één op tien of met nul beduidend lager. Vanaf 1958 stijgt het aantal contacten in meer dan één categorie sterk. Dat is vooral toe te schrijven aan de stijging in de categorieën nazorg, huisarts en, in mindere mate, in de categorie zenuwarts. Contacten met maatschappelijk werk zijn er over de hele periode weinig tot niet, met uitzondering van 1953 en 1973. Absoluut komt dat, afgerond naar boven, neer op twee respectievelijk vijf gevallen.

Tabel 2. Percentages contacten naar soort contact voor alle patiënten met contacten naar jaar, 318 patiënten.

jaar	fam	ha	za	mw	nazorg	aut	ov	totaal
1938	84	8	0	0	0	12	16	120
1943	74	16	0	5	21	0	11	126
1948	59	5	14	5	9	8	9	109
1953	89	17	0	11	6	0	6	128
1958	45	36	0	0	45	0	9	136
1963	24	56	18	6	100	0	9	212
1968	27	67	12	6	82	6	21	221
1973	17	55	21	14	86	0	10	203
1938/73	48	37	9	6	51	3	12	165
1938/53	65	11	4	5	8	6	11	120
1958/73	27	55	14	7	85	2	13	198

fam=familie, ha=huisarts, za=zenuwarts, mw=maatschappelijk werk, aut=autoriteiten (wereldlijk en kerkelijk), ov=overige

Voor de stijging in de categorie nazorg kunnen twee verklaringen worden gegeven. De eerste is dat de nazorg regulier deel begint uit te maken van de zorg. Dat kan worden opgemaakt uit de al vermelde toename van het aantal verpleegkundigen tot zes in 1959. De tweede verklaring zou de komst van de provinciale nazorgpsychiater in 1960 kunnen zijn.

Om die hypothese te toetsen is een tweede trekking uitgevoerd. Er zijn van de jaren 1954 tot en met 1957 en van 1959 tot en met 1962 telkens acht statussen getrokken, twee voor vrijwillig en twee voor onvrijwillig (her)opgenomen mannen en vrouwen, samengevoegd tot zestien per twee jaar. Daaruit wordt duidelijk dat de grote stijging in het aantal contacten met de nazorg inderdaad begint na de komst van de provinciale nazorgpsychiater in 1960. Het percentage vermelde contacten met de nazorg stijgt van 56 in 1959/1960 tot 100 in 1963. De inrichtingspsychiaters hebben in de persoon van de nazorgpsychiater blijkbaar een instantie waaraan ze hun berichten kunnen adresseren.

Het percentage contacten algemeen neemt toe van 75 tot 85. Ook het aantal contacten per contactgeval stijgt: van 1,4 tot 2,1. Met deze toenames voltrekt zich een daling in het percentage contacten met familie, en wel van 56 in 1959/1960 tot 24 in 1963. De conclusie kan worden getrokken dat met de komst van de nazorgpsychiater de rol van de familie als contactinstantie van de inrichtingspsychiaters afneemt, en dat de frequentie van de contacten in de overige categorieën toeneemt. Het is de vraag of de komst van de nazorgpsychiater en de afname van de contacten tussen inrichtingspsychiater en familie verband met elkaar houden en of de hypothese voor de hand ligt dat de nazorg die contacten overneemt.

Een ex-patiënt wordt uitgeleide gedaan bij zijn vertrek uit de inrichting Sint-Servatius. Een verpleegkundige van de nazorgdienst staat klaar om hem naar huis te brengen, 1959. Bron: J.F.R. Philips, 50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg.

De contacten tussen inrichtingspsychiaters en familie zijn van velerlei aard. De psychiaters vragen aan de familieleden om informatie over de patiënt en zijn leef-, woon- en werkomstandigheden. Omgekeerd worden er ook vragen gesteld aan de psychiater, onder meer over de toestand van de patiënt, hoe lang de opname nog zal duren, of er verlop kan worden geregeld, dat de familie alles in het werk wil stellen om de patiënt weer thuis te kunnen hebben, dat er zal worden gezorgd voor bezigheden of dat de werkgever de patiënt weer een werkplek wil bieden. De vragen getuigen niet altijd van evenveel welwillendheid ten opzichte van de patiënt, zoals blijkt uit verschillende brieven van een vrouw die de behandelaar onder meer vraagt om haar man 'maar eens goed onder handen te nemen, b.v. met spuiten.... Rusten alleen zal wel niet helpen'.⁴⁸

Een enkele keer beklaat de familie zich over de gang van zaken in de inrichting, bijvoorbeeld dat de patiënt als proefkonijn wordt gebruikt of dat het verplegend personeel niet deskundig is. Dankzeggingen aan de psychiater voor de goede behandeling van het familielid, waarin soms ook het verplegend personeel wordt betrokken, komen vaker voor.

Een paar keer is een bedankje gevonden van ontslagen patiënten. Soms schrijven patiënten hoe het hun na het ontslag is vergaan. Een patiënt schrijft tijdens het proefverlop dat hij verkering heeft en vraagt naar de mening van de psychiater over zijn trouwplannen. De psychiater meent dat het verstandiger is

⁴⁸ SHCL, archief St.-Servatius, 1958, status 1066.

'even af te wachten of uw toestand goed blijft. Daarom is het beter dat u met verkering en trouwen minstens een aantal jaren wacht'.⁴⁹

Een overste van een klooster vraagt per brief aan de geneesheer-directeur van Sint-Anna of het verantwoord is om de dochter van de vrouw die onder behandeling is, in de orde te laten intreden. De reactie luidt dat moeder en grootmoeder bekend zijn met psychiatrische verschijnselen en een tante van moederszijde met krankzinnigheid. 'Het enige wat het voorgaande mij in casu zegt, is dat bijzondere voorzichtigheid in acht moet worden genomen.... Deze voorzichtigheid vraagt m.i. niet zonder meer afwijzen, wel nader onderzoek door een psychiater'.⁵⁰

In de brief van een psychiater aan de huwelijkskandidaat van een patiënte wordt vastgesteld dat 'een samentrekking van twee gezinnen met elf en vijf kinderen objectief onmogelijk is'. De psychiater verzoekt de man, namens patiënte, niet meer op bezoek te komen. In een brief wordt dat toegezegd.⁵¹

Van geheel andere, zakelijke aard, zijn de ontslagbrieven en aankondigingen van proefverlof, gericht aan de nazorgdienst c.q. de sociaal psychiater. De brieven gaan ook naar huisartsen en, in mindere mate, naar zenuwartsen. Het gaat bijna altijd om zenuwartsen verbonden aan ziekenhuizen, zelden om vrijgevestigde. De inhoud van de ontslagbrieven is min of meer standaard: reden voor opname, verloop van de opname, soms een psychiatrische diagnose, soms een mededeling omtrent gebruikte medicatie en het advies om deze voort te zetten. Zelden tot nooit wordt er geadviseerd over verdere behandeling. Indien dat wel gebeurt gaat het niet veel verder dan de opmerking dat nazorg dringend is geïndiceerd of dat toezicht door de verpleegkundige bij de inname van medicijnen door een alcoholist gewenst is.

Er zijn nauwelijks aanwijzingen voor samenwerking tussen inrichting en nazorgdienst, anders dan het voorbereiden van proefverlof en ontslag. Een uitzondering is de vraag van een inrichtingspsychiater aan een verpleegkundige om eens poolshoogte te nemen tijdens een verlof, (niet te verwarren met het proefverlof van een patiënt die met machtiging is opgenomen), om informatie te verstrekken over de leefomstandigheden van de patiënt in kwestie. 'Gaarne zie ik dus aan het eind van de tweede week uw bericht tegemoet'.⁵²

Concrete activiteiten van de verpleegkundigen komen bijna zonder uitzondering neer op toezicht en controle, informatie verzamelen ten behoeve van de inrichtings- en de sociaal psychiater, het regelen van ontslagvoorwaarden zoals huisvesting en het informeren en instrueren van de omgeving van de patiënt. De berichtgeving van de verpleegkundigen doet er blijkbaar toe. Gunstige berichten over de patiënt en diens omgeving kunnen leiden tot proefverlof of ontslag.⁵³ De verpleegkundigen schrijven, zeker in latere jaren, regelmatig

⁴⁹ Ibidem, 1943, status 4755.

⁵⁰ SHCL, archief St.-Anna, 1953, status 1425.

⁵¹ Ibidem, 1968, status 6367.

⁵² Ibidem, 1963, status 2271.

⁵³ Ibidem, status 6108; 1968, status 6373.

sociale rapporten. Daarin komen veel en verscheiden aspecten van het leven van de patiënt en diens omgeving aan de orde. Uit aantekeningen van een inrichtingspsychiater blijkt dat een zeer gedetailleerd rapport van een verpleegkundige over onder meer het seksuele gedrag van een patiënte bijna integraal in de medische status wordt overgenomen.⁵⁴ Uit 1973 stammen brieven waarin verpleegkundigen om opname van patiënten verzoeken en over de condities waaronder, dat wil zeggen met of zonder Rechterlijke Machtiging.⁵⁵ Uit het schrijven van dit soort brieven kan worden opgemaakt dat er iets aan het veranderen is in de rol die de verpleegkundigen hebben, zowel ten opzichte van de inrichtingspsychiaters als binnen de sociaal-psychiatrische diensten.

Conclusies en discussie

Rond 1920 ontstaat in Nederland de sociale psychiatrie die zich richt op nazorg aan uit de inrichting ontslagen patiënten en, vanaf begin jaren vijftig, ook op voorzorg. Psychiaters, maar vooral verpleegkundigen bieden een basale vorm van maatschappelijke ondersteuning, die met name bestaat uit controlerende huisbezoeken, het bemiddelen bij huisvesting en werk en het regelen van financiële voorzieningen. De omvang van de activiteiten groeit, maar de manier van werken blijft tot de jaren zestig praktisch ongewijzigd. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de professionele achtergrond van de hoofdrolspelers. De nazorgverpleegkundigen zijn weliswaar breed opgeleid, maar in feite niet speciaal gericht op het werken met en voor psychiatrische patiënten buiten de inrichting. Pas halverwege de jaren zeventig zal er uitstroom ontstaan uit de tweejarige opleiding op HBO-niveau.⁵⁶ Voor de zenuwartsen en andere artsen werkzaam in de inrichtingen bestaat er geen opleiding sociale psychiatrie. Het zal duren tot het begin van de jaren tachtig voordat er in de opleiding tot psychiater een verplichte keuzeperiode sociale psychiatrie wordt ingevoerd.⁵⁷ De verpleegkundigen lopen op dit professionaliseringskenmerk voor op de psychiaters.

In de jaren zestig vinden, onder meer als gevolg van de komst van psychologen, psychotherapeutische werkwijzen ingang. Vanaf 1971 wordt de sociale psychiatrie gefinancierd volgens de AWBZ. De al eerder ingezette groei gaat door. De sociale psychiatrie richt zich toenemend op cliënten met psychosociale en levensproblemen. Nazorg gaat een steeds kleiner deel uitmaken van de verrichte activiteiten.

In de provincie Limburg ontstaat in de tweede helft van de jaren dertig van de twintigste eeuw aarzelend het domein van de sociale psychiatrie. Aanvankelijk

⁵⁴ Ibidem, status 6367.

⁵⁵ Ibidem, 1973, status 6573, status 6575, status 10. 2985.

⁵⁶ Er is weliswaar sprake van een opleiding B-nazorg, maar die wordt door veel verpleegkundigen niet hoog aangeslagen, zoals blijkt uit de interviews waarnaar in voetnoot 37 wordt verwezen.

⁵⁷ Harry Oosterhuis en Saskia Walters, 'The changing professional identity of the Dutch psychiatrist 1960-1997', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Roy Porter ed., *Cultures of psychiatry and mental health care in post-war Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1998) 208.

Eén van de taken van de nazorgverpleegkundige is het begeleiden van de ex-patiënt naar een geschikte werkplek, 1959. Bron: J.F.R. Philips, 50 jaar sociale gezondheidszorg in Limburg.

maken met name kinderen en kleinere aantallen volwassen niet-inrichtingspatiënten er gebruik van. Nazorg is nauwelijks aan de orde. Psychiaters houden spreekuur, een verpleegkundige assisteert en legt incidenteel huisbezoeken af.

Vanaf 1940 zet de groei in. Die hangt samen met de komst van een fulltime provinciale huisbezoekster. De grote aantallen huisbezoeken van de verpleegkundige zijn met name gericht op (ex)-inrichtingspatiënten en daarmee op nazorg. Met de komst van meer verpleegkundigen na de Tweede Wereldoorlog zet de groei door. Het aantal psychiaters blijft tot de tweede helft van de jaren zestig laag. Hun activiteiten beperken zich voornamelijk tot het houden van spreekuren.

Aan het eind van de jaren vijftig ontstaat er een duidelijke toename van het aantal contacten tussen inrichting enerzijds en de nazorg anderzijds. Die toename hangt samen met de komst van de provinciale nazorgpsychiater in 1960 en kan voor een beduidend deel worden toegeschreven aan brieven met aankondiging van proefverlof en ontslag. Tegelijk met voornoemde groei daalt de hoeveelheid contacten van inrichtingspsychiaters met familie van de patiënten.

De positie van de inrichtingspsychiater blijft door de jaren van gewicht. De echte psychiatrie speelt zich af in de inrichting; de sociale psychiatrie blijft lange tijd een afgeleide van de inrichtingspsychiatrie. Sociale psychiatrie berust in hoge mate op ervaring en inzicht en is in wezen een vorm van maatschappelijke dienstverlening.

De rol van de nazorgverpleegkundigen is zeer belangrijk. Zij zijn het die de patiënten bezoeken en controleren en die patiënten zien en informatie verstrekken aan de psychiaters. Die informatie speelt een doorslaggevende rol bij de besluitvorming rond proefverlof, ontslag en heropname. De verpleegkundigen zijn van belang voor het functioneren van de nazorg. Zonder verpleegkundigen is er van nazorg en sociale psychiatrie geen sprake.

Met de regionalisering vanaf 1956 wordt de extramurale geestelijke gezondheidszorg grondig gereorganiseerd. Limburg loopt daarmee vooruit op de Riaggvorming die in 1982 landelijk wordt geëffectueerd.

Aan het eind van de jaren zestig dient zich het einde aan van een betrekkelijk stabiel tijdperk. In de nazorgpopulatie groeit de groep die kan worden omschreven als jonge chronici. Het zijn patiënten die intensieve begeleiding behoeven. Het aantal voorzorgcontacten neemt toe en daarmee dient zich een nieuw type patiënt aan met andere problemen en vragen. Met de komst van psychologen maakt ook in Limburg een nieuwe beroepsgroep zijn opwachting, die duidelijk anders is opgeleid en georiënteerd dan de verpleegkundigen en de psychiaters. De nazorg in Limburg, goed dertig jaar oud, heeft in haar bekende vorm de langste tijd gehad.

In hoeverre komen de ontwikkelingen in Limburg overeen of wijken ze af van de ontwikkelingen elders in Nederland?

Vooropgesteld moet worden dat het in dit verband moeilijk is om te spreken van 'elders in Nederland'. Er zijn aanzienlijke verschillen tussen steden en provincies, en er zijn weer verschillen tussen steden onderling en tussen provincies onderling.

Dat gezegd hebbende kan worden geconcludeerd dat de ontwikkelingen in de sociale psychiatrie in Limburg in grote lijnen niet verschillen van de ontwikkelingen elders, behalve dat ze later beginnen en lange tijd langzamer verlopen. Daarvoor kunnen verschillende verklaringen worden gegeven.

Aan het begin van deze bijdrage is verwezen naar maatschappelijke ontwikkelingen in veel westerse landen. Met name in de snel groeiende steden zijn de daarmee samenhangende problemen omvangrijk en zichtbaar. Dat maakt het nemen van initiatieven op het gebied van de geestelijke hygiëne en van de voor- en de nazorg vooral daar urgent. Met een beduidend homogener bevolkingsopbouw en veelal op religieuze grondslag functionerende maatschappelijke verbanden is de problematiek in Limburg in die tijd minder actueel.

De steden hebben een stevige regiefunctie die bijdraagt aan de succesvolle start van de sociale psychiatrie. Rotterdam heeft met zijn 'stadsinrichting' Maasoord maar één partner waarmee zaken moeten worden gedaan. In Amsterdam wordt elke patiënt bij wie opname wordt overwogen, bij de GG&GD aangemeld en gescreend. Waar mogelijk worden opnamevoorkomende maatregelen genomen. In Limburg, en ook in andere provincies, is dat nauwelijks het geval. Er is geen instantie die een vuist kan maken.

Ook hebben de grote steden een direct merkbaar financieel belang bij opname-

preventie en -verkorting. Amsterdam bijvoorbeeld bekostigt aan het begin van de jaren dertig de opname van zo'n 3.000 burgers en is gebaat bij kostenreductie. Voor de relatief kleine gemeentes in de provincie is dat belang minder groot. Als gevolg daarvan draagt niemand de kosten die gepaard gaan met een goed opgezette voor- en nazorg. Het Groene Kruis is daartoe in Limburg niet in staat. De provincie draagt in 1939 een onbekend bedrag bij, waardoor waarschijnlijk de verpleegkundige in 1940 kan worden aangesteld en de psychiaters van de verschillende consultatiebureaus kunnen worden betaald. In Noord-Brabant daarentegen subsidieert de provincie al in 1936 de Provinciale Dienst voor Geestelijke Volksgezondheid met een bedrag van f 16.000, gekort op de subsidie aan instellingen.⁵⁸ Het Limburgse Groene Kruis draagt uit de contributiegelden vanaf 1954 f 0,85, vanaf 1957 f 1,50 per lid per jaar bij aan de kosten van de psychiatrische voor- en nazorg. In 1957 besluit het provinciebestuur een toeslag op de verpleegprijs van opgenomen patiënten van f 0,30 per verpleegdag te heffen, die ten goede komt aan de voor- en nazorg. In 1960 wordt de zogenaamde '30 cent-bijdrage' vervangen door een nieuwe provinciale subsidie.⁵⁹ De financiering vormt jaren een belemmering voor de ontwikkeling van de sociale psychiatrie in Limburg. Dat is elders buiten de grote steden ook het geval.⁶⁰ Voor een deel komt daarin verandering met de rijkssubsidieregeling van 1961 maar vooral in 1971 als de financiering wordt geregeld via de AWBZ.

Samenhangend met de financiën kan het voortdurende tekort aan psychiatrische mankracht als een volgende oorzaak van de trage ontwikkeling in Limburg worden gezien. Deels kan dat tekort echter ook worden verklaard uit de lage status die de sociale psychiatrie heeft, waardoor het moeilijk is om psychiaters aan te trekken, deels uit het algemene tekort aan psychiaters, al dan niet met een katholieke achtergrond. In Sint-Servatius komt pas in 1957 de eerste zenuwarts in dienst. Tot dan toe werken er artsen met psychiatrische ervaring.⁶¹

De houding van de inrichtingen is een belangrijke verklaring voor de relatief late start van de nazorg. Gebleken is dat de directie van Sint-Anna de nazorg vanuit de inrichtingen niet bepaald heeft gestimuleerd. Van de directie van Sint-Servatius wordt in de beginperiode niets gehoord. De nazorg wordt in handen van het Groene Kruis gegeven. Bij de voorbereidingen in de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid spelen de beide inrichtingen een belangrijke rol. De niet voor de nazorg geporteerde geneesheer-directeur van Sint-Anna is jarenlang voorzitter van de commissie. Ook het gegeven dat er aanvankelijk vanuit de inrichtingen zo weinig patiënten naar de nazorg worden verwezen kan worden gezien als uiting van een weinig enthousiaste opstelling. Die opstelling verklaart mogelijk ook waarom er in Limburg geen 'sterke figuren' zijn opge-

⁵⁸ H. Westhoff, *Geestelijke bevrijders: Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke gezondheidszorg in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996) 71.

⁵⁹ Phillips, *50 Jaar sociale gezondheidszorg in Limburg*, 213. Hoe hoog die subsidie is, is in de bron niet vermeld.

⁶⁰ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 174.

⁶¹ A. J. Billekens et al., *100 Jaar psychiatrie in Venray: geschiedenis van de psychiatrische instellingen Sint-Anna en Sint-Servatius* (Zutphen 2005) 136.

staan, hetgeen elders met personen zoals Meijers en Querido in Amsterdam, Pameyer in Rotterdam en Kortenhorst in Noord-Brabant wel het geval is.

Er kan een vraag worden gesteld naar de invloed van de Rooms Katholieke Kerk, die in Limburg in die tijd groot is. De geestelijkheid heeft een rol in het bestuur van het Provinciale Groene Kruis en maakt zich daar herhaaldelijk sterk voor de geestelijke gezondheid in de provincie.⁶² Niet duidelijk is of er rechtstreekse invloed van de kerk is op de ontwikkeling van de sociale psychiatrie in Limburg en zo ja, of die verband houdt met de relatief late start en de trage ontwikkeling ervan. In Noord-Brabant, waar de kerk ook een sterke rol heeft, is dat laatste, zoals uit het voorbeeld van Breda en omstreken laat zien, blijkbaar niet het geval.

Een bijzondere ontwikkeling in Limburg is de regionalisering die al in 1960 haar beslag krijgt met de oprichting van stichtingen voor geestelijke gezondheidszorg in Venlo, Roermond, Weert, Sittard en Heerlen. Vanaf het begin van de jaren vijftig zijn de katholieke activiteiten op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg landelijk gebundeld in het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg. Dat bureau beijvert zich voor katholieke organisatorische verbanden op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg. In het betrekkelijk homogene Limburg, waarin geen dominante gemeentes zijn, en waarin twee katholieke inrichtingen en het katholieke Groene Kruis een grote rol spelen, vindt dat streven navolging. Er komt in de institutionele leegte, ofschoon niet zonder slag of stoot, relatief gemakkelijk een moderne infrastructuur voor extramurale geestelijke gezondheidszorg tot stand. Als daarna het proces van secularisatie op gang komt en de rol van kerk en religie minder prominent wordt, blijft de regionale infrastructuur overeind. De extramurale geestelijke gezondheidszorg in Limburg loopt vanaf dan jarenlang vooruit op de ontwikkelingen elders in Nederland.

⁶² Philips, 50 *Jaar sociale gezondheidszorg in Limburg*, 208.

Over de auteurs

Drs. Paul Arnold (1959) is assistent-onderzoeker bij het SHCL en redacteur van de Culturele Biografie van Maastricht. Hij publiceerde over de geschiedenis van verschillende Maastrichtse en Limburgse instellingen.

E-mail: p.arnold@shcl.unimaas.nl

Drs. Ger Brouns (1950) is universitair docent bij de capaciteitsgroep zorgwetenschappen/verplegingswetenschap van de Faculteit Health, Medicine and Life Sciences van de UM. Hij bereidt een proefschrift voor over de geschiedenis van het beroep sociaal-psychiatrisch verpleegkundige.

E-mail: g.brouns@zw.unimaas.nl

Drs. Caspar Cillekens (1953) is journalist bij *Dagblad De Limburger*. Hij publiceerde over de (sociale) geschiedenis van Maastricht, onder meer met Wil Roebroeks, *Krisis in Maastricht. Werk en werkloosheid in de jaren dertig* (1983).

E-mail: c.cillekens@mgl.nl

Dr. Jos Diederiks (1944) is universitair hoofddocent bij de capaciteitsgroep zorgwetenschappen/medische sociologie van de Faculteit Health, Medicine and Life Sciences van de UM.

E-mail: j.diederiks@zw.unimaas.nl

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het SHCL en bijzonder hoogleraar regionale sociale en economische geschiedenis bij de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de UM.

E-mail: a.knotter@shcl.unimaas.nl

Prof. dr. Joep Leerssen (1955) is hoogleraar moderne Europese letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Over culturele aspecten van natievorming publiceerde hij onlangs: *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* (Nijmegen 2006).

E-mail: j.t.leerssen@uva.nl

Drs. Piet Meertens (1945) studeerde gezondheidswetenschappen, specialisatie verplegingswetenschap, aan de UM.

E-mail: meertens364@planet.nl

Dr. Jos Perry (1950) is onderzoeker bij de capaciteitsgroep letteren en kunst van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de UM. Hij werkt thans aan een biografie van de schrijver Theun de Vries.

E-mail: j.perry@lk.unimaas.nl

Prof. dr. Hans Philipsen (1935) is emeritus hoogleraar medische sociologie aan de Faculteit Health, Medicine and Life Sciences van de UM.

E-mail: h.philipsen@facburfdgw.unimaas.nl

Dr. Pierre Verjans (1956) is *chef de travaux* aan de *Faculté de Droit, département de science politique* van de *Université de Liège*. Hij publiceerde diverse artikelen over de politieke verhoudingen in de Voerstreek, onder meer in: Pierre Ubac (ps.), *Génération fourons* [Politique et histoire 11] (z.p. 1993). In 2004 was hij enige tijd als gastonderzoeker verbonden aan het SHCL.

E-mail: pverjans@ulg.ac.be

De Voedvrouwenschool te Heerlen in de jaren 1950

Een van de meest knellende problemen in de volksgezondheid is eeuwenlang de ontstellend hoge kindersterfte geweest. In 1827 publiceerde de wiskundige en statisticus Adolphe Quetelet voor het eerst betrouwbare cijfers, waaruit bleek dat bijna een kwart van alle pasgeborenen in Limburg het einde van het eerste levensjaar niet bereikte. Medici zagen de oorzaken vooral in onwetendheid over voeding, een gebrek aan hygiëne en lichamelijke verwaarlozing. De dood eiste met name een zware tol van de kinderen uit de volksklasse. Bijna driekwart van de zuigelingen die binnen het jaar overleden, behoorde tot de groep van de laagst geklasseerden. De hoge sterfte onder pasgeborenen was overigens geen typisch Limburgs verschijnsel; in heel het land werden vergelijkbare cijfers genoteerd.¹

Terwijl in andere provincies langzaam vooruitgang werd geboekt, hadden pogingen om de zuigelingensterfte in Limburg terug te dringen niet veel resultaat. In het eerste decennium van de twintigste eeuw stierven in deze provincie per duizend levendgeborenen nog altijd 140 à 150 kinderen in het eerste levensjaar. De sterfte in de eerste levensmaand was zelfs het hoogst van heel Nederland. De deskundigen waren het erover eens: nog steeds stonden armoede en onwetendheid verbetering in de weg, maar het enorme gebrek aan verloskundige hulp droeg minstens zo veel bij aan het probleem.²

In Limburg werd de verloskundige hulp als regel verleend door de voedvrouw. Een sinds 1825 bestaande opleiding voor apothekers en voedvrouwen in Maastricht, leverde tot het midden van de eeuw voldoende voedvrouwen af om in de provinciale behoefte te voorzien. Het schooltje sloot echter in 1849 de deuren, en vanaf dat moment liep het tekort aan voedvrouwen snel op. Slechts weinig Limburgse meisjes waren in staat of bereid een opleiding te volgen aan de voedvrouwenscholen in Amsterdam, Rotterdam of Groningen. Op 1 januari 1910 waren in Limburg nog maar 60 voedvrouwen in functie; niet minder dan 80 gemeenten hadden geen verloskundige.³ De situatie was het meest nijpend in oostelijk Zuid-Limburg. In 1904 waren hier nog vier bevoegde voedvrouwen werkzaam. Zij hadden hun praktijk in Heerlen, Kerkrade, Amstenrade en Klimmen. De vier dames deden hun best, maar konden weinig uitrichten in hun werkgebied waar jaarlijks zo'n 1.500 bevallingen plaatsvonden. Bovendien, zo merkte het Geneeskundig Staatstoezicht op, was de Heerlense voedvrouw slecht ter been, de Klimmense invalide en de Kerkraadse te oud.⁴

Vanuit medische kringen werd al sinds 1884 vergeefs gepleit voor een oplossing van het probleem, maar de regering schrok terug voor de kosten. Een nationale gebeurtenis luidde de ommekeer in. De Limburgse bevolking mocht het

¹ J. F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940* (Assen 1980) 53.

² *Ibidem*, 55.

³ *Ibidem*, 60.

⁴ Roelof Braadt, 'Gezond 100 jaar geleden', *Weltermagazine* (april 2006) 14.

bedrag dat zij in 1909 bij de geboorte van prinses Juliana als feestgave bijeen had gebracht, besteden voor de bouw van een vroedvrouwschool.⁵ De regering verklaarde zich bereid er nog een flink bedrag bovenop te doen, vooropgezet dat de rest van de stichtingskosten door de samenleving werd opgebracht.

Intussen reisde de Leidse vrouwenarts dr. Clemens Meuleman al geruime tijd door het land, om te pleiten voor de oprichting van een kweekschool voor vroedvrouwen in het zuiden van het land. Op het politieke vlak vond hij sterke medestanders in twee prominente Limburgers: W.H. Nolens, fractievoorzitter van de R.K. Staatspartij en jhr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, kamerlid voor diezelfde partij en voorzitter van het 'Limburgsche Ondersteuningsfonds'. Om de ontwikkelingen te bespoedigen richtte Ruijs samen met twee Maastrichtse medestanders de 'Vereniging Kweekschool voor Vroedvrouwen Maastricht' op. Toen het stadsbestuur van Maastricht uiteindelijk niet bereid bleek het initiatief te steunen, ging Heerlen met de eer strijken. Aan het begin van 1911 besloot de Heerlense gemeenteraad een bouwterrein en een jaarlijkse exploitatiesubsidie van 2.000 gulden beschikbaar te stellen aan de 'Vereeniging Moederschapszorg'. De mijnindustrie groeide als kool en de raad zag in een vroedvrouwschool een geschikt instrument om de verwachte bevolkingsexplosie in goede banen te leiden.⁶

De Heerlenaren gingen voortvarend te werk. Op 4 februari 1913 opende de school zijn poorten aan de Akerstraat. Clemens Meuleman was tot directeur benoemd.

Van meet af aan beperkte de Vereniging Moederschapszorg zich niet tot de opleiding van vroedvrouwen en de verzorging van kraamvrouwen en hun kroost. Op instigatie van Meuleman werden aan de school zowel een polikliniek als een doorgangshuis voor ongehuwde zwangere vrouwen verbonden. Hij huldigde de toen nog revolutionaire opvatting om niet alleen de ongehuwde moeders op te vangen, maar ook hun pasgeboren kinderen. De ervaring had hem geleerd dat de levenskansen van deze kinderen drastisch afnamen wanneer zij in weeshuizen werden ondergebracht.⁷

Kliniek en school floreerden. Amper vier jaar na de opening moest al naar een nieuwe locatie worden uitgekeken. Nadat Maastricht zich opnieuw kandidaat had gesteld en ook Sittard zijn belangstelling had laten blijken, won Heerlen door zijn royale opstelling opnieuw het pleit. De stad beloofde de jaarlijkse exploitatiesubsidie fors te verhogen en stelde een terrein beschikbaar van 15 hectare op een rustige plek in het groen. Om ook leerlingen en patiënten uit de rest van Nederland aan te kunnen trekken, besloot de Vereniging Moederschapszorg haar statuten aan te passen en op zuiver katholieke basis verder te gaan. De financiële armslag nam hierdoor fors toe, maar dat gold ook

⁵ *Gedenkschrift veertig jaar R.K. Vereniging Moederschapszorg. De Kweekschool voor Vroedvrouwen te Heerlen* (Heerlen 1953) 21.

⁶ Jehan Kuypers, *Uit de geschiedenis van de R.K. Vereniging Moederschapszorg te Heerlen. Bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum 1912-15 Oct.1937* (Roermond 1937) 6-8.

⁷ *Gedenkschrift veertig jaar R.K. Vereniging Moederschapszorg*, 23, 39.

voor de weerstanden die bestonden tegen het doorgangshuis voor ongehuwden. Vanaf dat moment moesten directeur Meuleman en zijn latere opvolger dr. G.J. Lubbers voortdurend alle zeilen bijzetten om het instituut in de vaart te houden.⁸

Op 4 februari 1923 betrok de 'R.K. Vereniging Moederschapszorg' zijn nieuwe onderkomen. Het omvangrijke complex bood plaats aan de Vroedvrouwenschool, het doorgangshuis, een vrouwen- en zuigelingenkliniek en een klooster voor de Missiezusters van het Kostbaar Bloed. De zusters namen de zorg voor de huishouding en de leiding van de ongehuwde moeders op zich. Later, in 1931, zou het instituut nog worden uitgebreid met een opleiding voor kraamverzorgsters.⁹

Vanaf 1925 begonnen de school en de klinieken aan een ongestoorde groeispurt, die zou aanhouden tot 1953. In bijna dertig jaar steeg het aantal bevallingen in de Vroedvrouwenschool van 250 tot meer dan 1.000 per jaar. Elk jaar stuurde zij zo'n 25 vroedvrouwen en 30 kraamvrouwen de wereld in.¹⁰ Bij het 40-jarig jubileum presenteerde het bestuur van de vereniging zich dan ook vol trots aan de buitenwacht middels een rijk geïllustreerd gedenkboek. Een aantal van de foto's die de Sittardse fotograaf Harry Grubben voor die gelegenheid maakte, zijn in het hierna volgend katern opgenomen.

De Heerlense school mocht zich ook in de volgende decennia blijven verheugen in de belangstelling van aanstaande moeders en leerling-vroedvrouwen. Vanaf 1970 werden de opleidingen opengesteld voor mannen en veranderde het vertrouwde begrip 'vroedvrouw' in 'verloskundige'. In 1974 volgde een landelijke herziening van de opleiding tot verloskundige. Uit didactisch oogpunt werd ervoor gekozen de leerlingen niet langer als werkkrachten in te zetten op de verschillende afdelingen van de school, maar door middel van stageweken voor te bereiden op hun toekomstige taken. Het duurde tot 1988 voordat deze regeling volledig kon worden ingevoerd. In 1983 ging de Vroedvrouwenschool een samenwerkingsverband aan met de Rijksuniversiteit Limburg. Amper drie jaar later besliste het ministerie van WVC, dat de Heerlense vrouwenklinieken hun deuren moesten sluiten. De school mocht haar activiteiten voortzetten, maar diende aansluiting te zoeken bij een ziekenhuis in de regio. De besprekingen met de ziekenhuizen van Heerlen en Brunssum liepen uiteindelijk op niets uit, waarna alleen het ziekenhuis van Kerkrade overbleef. In 1993, precies tachtig jaar na de oprichting, betrok de Vroedvrouwenschool een nieuw onderkomen pal naast het Sint-Jozefziekenhuis in Kerkrade.¹¹ De school omarmde het probleemgestuurd onderwijs en intensiverde de samenwerking met de Maastrichtse universiteit. Op termijn bleek een nieuwe verhuizing onvermijdelijk. Sinds 2004 maakt de voormalige Vroedvrouwenschool onder de naam Academie Verloskunde Maastricht deel uit van het Academisch Ziekenhuis.

Paul Arnold

⁸ Ibidem, 23-30; 37-40.

⁹ *80 jaar Vroedvrouwenschool. Op weg naar de volgende eeuw* (Kerkrade 1993) 9-11; zie ook: www.inghist.nl/onderzoek/projecten/aalberse/dagboeken.

¹⁰ *Gedenkschrift veertig jaar R.K. Vereniging Moederschapszorg*, 80-81.

¹¹ Ibidem, 12-17; 22-35.

De Heerlense Vroedvrouwenschool verhuisde in 1923 van de Akerstraat naar een gloednieuw complex aan de rand van de stad, op wat toen Hooghees werd genoemd. Architect Jan Stuyt tekende voor het ontwerp. De vleugel waarin de leerlingen waren gehuisvest, keek uit op een vijver.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werden jaarlijks twintig tot dertig kandidaten tot de vroedvrouwen-opleiding toegelaten. Onder hen waren leerlingen uit Duitsland, Indonesië en de Nederlandse Antillen. De foto werd genomen tijdens een van de verloskundelessen van dokter Lubbers.

'Moeder en kind horen bij elkaar', was één van de stelregels van dokter Clemens Meuleman, de eerste geneesheer-directeur van de Vroedvrouwenschool. Daar is nooit van afgeweken. Op de zaalafdelingen lagen de moeders zij aan zij met hun kinderen.

De theorie in de klas werd afgewisseld met praktijk in de kliniek. Tot 1974 gingen leren en werken hand in hand.

Een kijkje in een van de verloskamers. Twee vroedvrouwen bekommeren zich om de moeder, een derde verzorgt haar pasgeboren kind.

Voor gecompliceerde bevallingen en kleine chirurgische ingrepen beschikte de vrouwenkliniek over een compleet ingerichte operatiekamer.

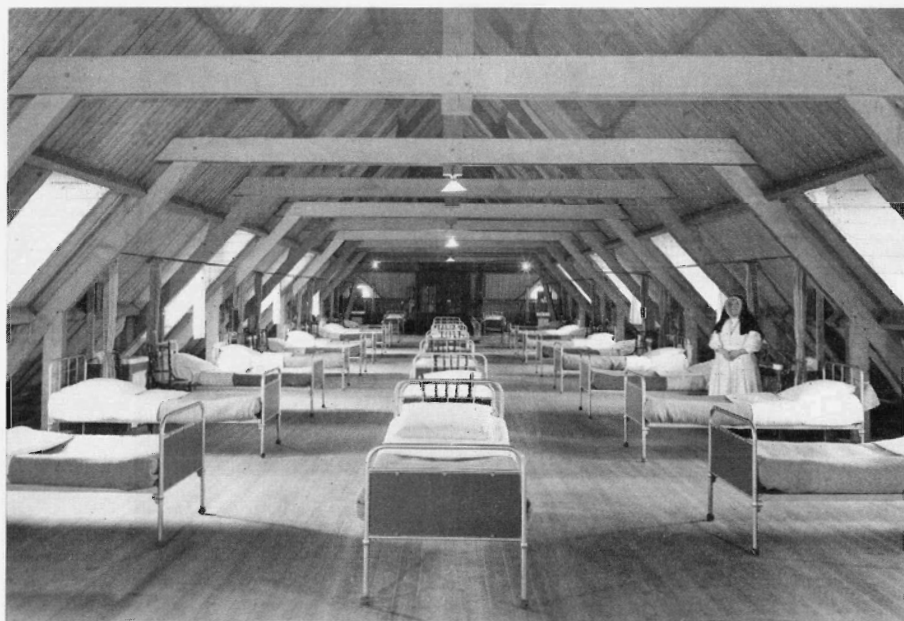
Na enigszins te zijn hersteld van de bevalling worden moeder en kind naar een van de zaalafdelingen gebracht.

De meesteres-voedvrouw met de 'oogst van de dag'.

Zuster Van Oosterbos met moeder en kind in één van de klassekamers. Wie het kon betalen genoot hier een luxueuze verzorging. Radio en telefoon behoorden tot de standaarduitrusting.

Op de zolder van het hoofdgebouw bevond zich de uiterst sober ingerichte slaapzaal van het doorgangshuis. Het doorgangshuis voor ongehuwde moeders werd bestierd door de Missiezusters van het Kostbaar Bloed.

Een aantal religieuzen vermaken zich tijdens hun recreatie-uurtje in één van de vertrekken van de klooster-vleugel. Vooral tijdens de naoorlogse jaren, toen de vrouwenkliniek en het doorgangshuis op volle toeren draaiden, vormden zij een onmisbare schakel in de dagelijkse huishouding.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Jaarverslag 2006

Inhoud

Algemeen	175
Organisatie	177
Wetenschappelijke activiteiten	180
Educatie en externe dienstverlening	183
Beheer en ontsluiting van de collecties	186
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	192
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	192
Bijlage 3. Lidmaatschappen	193
Bijlage 4. Publicaties	193
Bijlage 5. Lezingen	194
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	195
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	196
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	196
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	199

Algemeen

Het jaar van De Sphinx

Naar aanleiding van het vertrek van De Sphinx uit de binnenstad van Maastricht in 2006 organiseerde het SHCL op 12 oktober een symposium over de historische relatie van de stad Maastricht met het bedrijf Sphinx. Het symposium maakte deel uit van een programma van evenementen, presentaties en tentoonstellingen, dat door de Gemeente Maastricht werd gecoördineerd in het kader van de zogenaamde Culturele Biografie van Maastricht (zie ook: www.zichtop-maastricht.nl). Op het symposium werden lezingen gehouden over de negentiende-eeuwse arbeidsverhoudingen bij Sphinx als symbool voor de 'sociale kwestie'; over het Sphinxterrein als industrieel-archeologisch object; over het paternalistische ondernemerschap van Petrus Regout; over zijn buitenhuizen rondom Maastricht; over de technische aspecten van de aardewerkdecoratie; over de betekenis van de vrouwenarbeid en de arbeidsverdeling tussen de seksen bij De Sphinx; over de werkloosheid in de aardewerkindustrie, en dus in Maastricht, in de jaren 1930; en over het Boschstraatkwartier als arbeiderswijk rondom 1900. Zes van deze lezingen waren gebaseerd op reeds gepubliceerd onderzoek; de overige twee worden in dit jaarboek gepubliceerd (zie ook: www.shclimburg.nl, onder 'Maastricht Keramiekstad'). Het was helaas niet mogelijk sponsoring te vinden voor een afzonderlijke publicatie van de lezingen. Het symposium werd bezocht door ruim 300 belangstellenden.

Op het symposium werd tevens de volledige inventaris van het archief van Sphinx ten doop houden. Het archief van de N.V. Koninklijke Sphinx Gustavsberg, voorheen Kristal-, Glas- en Aardewerkfabriek Petrus Regout & Cie te Maastricht, is vanaf het aanvangsjaar 1827 bewaard gebleven en is daarmee een van de oudste bedrijfsarchieven in Nederland. Het bevat tevens het archief van de Société Céramique (vanaf 1850), de tweede fabriek op dit gebied in de stad Maastricht. In 1958 fuseerden zij tot Sphinx-Céramique. Door de gebrekkige orde, de onvoldoende toegankelijkheid en de kwetsbaarheid van het materiaal was tot op heden in deze archieven slechts beperkt historisch onderzoek mogelijk. Daarom is er sedert 1993 door het SHCL gewerkt aan de ordening en de ontsluiting. De archieven leveren in een continue reeks tot ver in de twintigste eeuw een schat aan informatie over het reilen en zeilen van de ondernemingen op. Ze vormen een rijke bron voor tal van studies op uiteenlopend terrein, nationaal en internationaal. De in druk uitgegeven inventaris omvat duizenden systematisch ingedeelde beschrijvingen van de archiefbestanddelen en is nog verkrijgbaar bij het SHCL (   14,95).

Ook de samen met de archieven overgebrachte fotocollectie van De Sphinx, bestaande uit ca. 2500 foto's, is beschreven en digitaal toegankelijk gemaakt.

Deze digitalisering en het vele andere informatiemateriaal over de Maastrichtse aardewerkindustrie dat inmiddels door het SHCL is ontsloten, waren aanleiding tot het opzetten van een speciale site Maastricht Keramiekstad onder www.shclimborg.nl. Daarop zijn onder meer ook bovengenoemde inventaris en de 18000 drukdecors te raadplegen, die al eerder werden gedigitaliseerd i.s.m. Industrien en het Geheugen van Nederland (zie: www.geheugenvannederland.nl). Een selectie van de foto's uit de Sphinxcollectie werd getoond op een tentoonstelling die het Maastrichtse Centre Céramique samen met het SHCL in het najaar inrichtte. De tentoonstelling trok duizenden bezoekers.

Bij wijze van afsluiting van het Sphinxjaar bood het bedrijf op de valreep van het verslagjaar nog een substantiële verzameling bibliotheekmateriaal ter overname aan. Het betreft negentiende- en twintigste-eeuwse prijscouranten en monografieën en tijdschriften betreffende techniek van de aardewerkproductie uit de bibliotheek van het centraal laboratorium van Sphinx. Deze zullen in de loop van 2007 worden ontsloten.

Inhuizing bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg

Na jarenlange besprekingen werd in 2006 door alle betrokken partijen overeenstemming bereikt over de inhuizing van het SHCL in het gebouwencomplex van het Regionaal Historisch Centrum Limburg aan de Sint Pieterstraat te Maastricht. Door de Provincie Limburg afgegeven garanties voor een duurzame subsidieverlening en een geleidelijke aanpassing van het subsidiebedrag aan het SHCL waren voor de besturen aanleiding goedkeuring te hechten aan concrete afspraken over de inhuizing door de directeuren van beide instelling. Deze werden in de loop van 2006 uitgewerkt. Tevens werden besprekingen gestart over noodzakelijke verbouwingen in het RHCL-gebouw en de verkoop van het pand Boschstraat 73, waarin het SHCL sinds 1974 gevestigd is. De opbrengst van die verkoop zal onder meer worden besteed aan de noodzakelijke verbouwingskosten bij het RHCL. Het SHCL zal in eerste instantie als zelfstandige instelling in de nieuwe huisvesting blijven bestaan. Alle huidige doelstellingen en taken op het gebied van collectievorming, wetenschappelijk onderzoek en publicaties zullen worden voortgezet. Daarbij zal waar mogelijk worden samengewerkt met het RHCL. De verwachting is dat deze inhuizing aan het eind van 2007, of in het slechtste geval in het begin van 2008 zal kunnen plaatsvinden. Nadien zal worden gewerkt aan de voorbereiding van een fusie van beide instellingen die hopelijk in 2010 zijn beslag zal krijgen. Het doel van deze fusie is de vorming van een krachtig en veelzijdig historisch informatiecentrum in de provincie Limburg, waarin collectievorming wordt gecombineerd met wetenschappelijk onderzoek, educatieve diensten en publieksactiviteiten.

Bestuur, directie en personeel van het SHCL zien de aanstaande inhuizing en latere fusie als een uitgelezen kans om de doelstellingen van het SHCL in een

breder verband en op een hoger niveau uit te voeren. Het nieuw te vormen centrum zal een krachtige speler worden in het Limburgse veld van de historische informatievoorziening, en daarmee ook een aantrekkelijke samenwerkingspartner voor andere instellingen op dit gebied, subsidiënten en sponsors. Over de positie en specifieke rol van de Stichting SHCL in dit kader, zal in de komende jaren met alle betrokkenen nader van gedachten worden gewisseld. Daarbij zal behoud van de wetenschappelijke functies, waaronder de uitgave van dit jaarboek en de reeks Maaslandse Monografieën en de bijzondere leerstoel van het SHCL bij de Universiteit Maastricht, het uitgangspunt zijn.

Organisatie

Nieuwe ontwerpstatuten en directiestatuut

Naar aanleiding van de aanbevelingen voor 'Cultural Governance' (zie: www.culturalgovernance.nl) en de wens van de Provincie Limburg om de bestuurlijke afstand met gesubsidieerde instellingen te vergroten, achtte het bestuur het wenselijk te komen tot een herziening van de statuten van het SHCL. Een door het DB vastgesteld ontwerp werd ter discussie voorgelegd aan het Algemeen Bestuur en aan de Provincie Limburg. Behalve een beperking van de bestuurlijke rol van de Provincie, wordt in het ontwerp onder meer voorgesteld de functie van het Algemeen Bestuur om te zetten in een Raad van Advies en de bevoegdheden van (dagelijks) bestuur en directie beter te omschrijven. Bovendien wordt de beschrijving van de (wetenschappelijke) doelstellingen aangepast aan de gegroeide praktijk en de relatie met de Universiteit Maastricht nu ook statutair vastgelegd. In 2007 zal hierover besluitvorming plaatsvinden door het Algemeen Bestuur en de Provincie Limburg. Vooruitlopend op de statutenwijzigingen werd een nieuw directiestatuut vastgesteld.

Bestuur

Algemeen Bestuur

Drs. J.J.M. Helgers, drs. F.L.J.F. Jadoul, M.L.A. Litjens en ir. D.J. van Waes traden af als lid van het Algemeen Bestuur. Tot nieuwe leden werden benoemd: drs. R.L.T. van Loo (Eys) en prof.dr. L.H.M. Wessels (OU Heerlen). Het AB vergaderde op 22 mei en op 30 oktober. Onderwerp van bespreking waren bovengenoemde herziening van de statuten van het SHCL en het directiestatuut; de inhuizing bij het RHCL en de voorbereiding daarvan; lopende projecten en de mogelijkheid meer externe sponsors aan te trekken. Daarnaast werden het jaarverslag en de jaarrekening 2005, alsmede de begroting en het beleidsplan 2007 vastgesteld. In de vergadering van 22 mei hield SHCL-medewerker Jac van den Boogard een inleiding over de Culturele Biografie van Maastricht; in die van 30 oktober gaf

Ad Knotter een samenvatting van zijn eerder op het Sphinxsymposium van 12 oktober gehouden referaat over 'Regout, Sphinx en de sociale geschiedenis'.

Dagelijks Bestuur

In de samenstelling en taakverdeling van het Dagelijks Bestuur kwam geen verandering. Het DB vergaderde op 30 januari, 3 april, 22 mei, 28 augustus, 30 oktober en 11 december. Belangrijke onderwerpen van bespreking waren: de inhuizing, het overleg met het RHCL daarover, de vaststelling van een inhuizingsconvenant, en de voorbereiding van de verkoop van Boschstraat 73; het vrijwilligersbeleid; de intrekking van de subsidie van de Gemeente Maastricht voor de ID-(voorheen Melkert)banen, en de voorgenomen statutenwijziging.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 17 nieuwe contribuanten stonden 41 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
gemeenten, instellingen en bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95	96	94
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646	624
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742	718

Personeel

Intrekking gemeentelijke ID-subsidies

De afschaffing van de ID-regeling door het kabinet Balkenende was voor de Gemeente Maastricht aanleiding de ID-subsidies aan het SHCL en andere instellingen in te trekken. Als overgangmaatregel kwamen de ID-medewerkers per 1 januari 2007 nog gedurende twee jaar in dienst van de Stichting Phoenix, om in die periode bij hun vroegere werknemer gedetacheerd te worden. Medewerkers die in 2007 de pensioengerechtigde leeftijd bereiken en langdurig zieken werden van deze maatregel uitgezonderd. Uiteindelijk werd het werkgeverschap van twee medewerkers van het SHCL overgeheveld naar de Stichting Phoenix. Omdat het hier op termijn ging om de opheffing van formatieplaatsen die de Gemeente Maastricht indertijd aan het SHCL ter beschikking had gesteld als compensatie voor de intrekking van een gemeentelijke subsidie, is door het bestuur bij B&W bezwaar aangetekend tegen dit besluit. Bij het schrijven van dit verslag was daarop nog geen reactie van B&W ontvangen.

Samenstelling

Het hoofd Algemene Dienst, drs. Maartje Hermsen, verwerf een promotieplaats aan het Duitsland Instituut Amsterdam en verliet het SHCL per 1 juni 2006. Zij

werd opgevolgd door cultuurwetenschapper drs. Marjolein Rozendaal. In 2006 betreurden wij het onverwachte overlijden van Carin de Bruin en Roos Dullens, twee actieve vrijwilligsters bij het project digitalisering nationaliteitsbewijzen. In de samenstelling van het personeel kwam verder geen verandering. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. De Personeelsvertegenwoordiging (PVT) werd gevormd door Jac van den Boogard (afd. onderzoek), Loek de Moor (archieven) en Johan van de Walle (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden functioneringsgesprekken gehouden. Met de directeur werd een beoordelingsgesprek gevoerd door de voorzitter en vice-voorzitter van het bestuur.

Vrijwilligersbeleid

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren negen personen betrokken bij de inventarisatie van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo, het Industrion en het Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed te Hasselt en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL, bestaande uit prof. dr. Prof. dr. R. de Wilde (decaan FdCW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL, kwam bijeen op 30 november 2006. De Raad onderschreef het positieve oordeel dat een internationale visitatiecommissie gaf over het onderzoeksprogramma van het SHCL over de periode 1998-2004 en nam met instemming kennis van de zelfstudie ten behoeve van de bovengenoemde onderzoeksvisitatie en de wetenschappelijke verslagen van de leerstoelhouder.

Euregionale mijnarbeidsmarkten

Het onderzoek van de in Maastricht werkzame promovendi drs. Serge Langeweg (onderzoek: 'De arbeidsmarkt voor mijnarbeid in Nederlands Limburg ca. 1900-ca. 1980') en drs. Leen Roels ('Le marché de la main d'œuvre minière dans le bassin charbonniers Liégeois ca. 1900-ca. 1980') spitste zich in 2006 toe op het verzamelen van chronologische statistische gegevens omtrent productie, personeel en de geografische spreiding en herkomst van het mijnpersoneel, en de invoering daarvan in spreadsheets en databases. De voorlopige uitkomsten werden gepresenteerd in papers en lezingen. Serge Langeweg publiceerde een artikel over grensarbeid in Zuid-Limburg in de periode 1875-1914; Leen Roels voltooide een artikel over de arbeid van vrouwen in de Luikse mijnen omstreeks 1900.

De twee Maastrichtse dissertatieprojecten maken deel uit van een groter geheel, waarbij ook promovendi van de VU Brussel en de RWTH Aachen zijn betrokken. Zij schrijven soortgelijke proefschriften over respectievelijk de voormalige mijnbouwbeekens van de Belgische Kempen en het gebied rond Aken. In het kader van het project werd op 29 september 2006 door het SHCL een workshop georganiseerd over 'Migrant and cross-border labour in the mining districts of the Belgian-Dutch-German borderland. Comparative perspectives'. De promovendi uit Aken, Brussel en Maastricht presenteerden papers over dit onderwerp die werden becommentarieerd door deskundigen uit Nederland en België. De bewerkte papers zullen in 2007 als themanummer worden aangeboden aan het Nederlands-Vlaamse *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

Verschillende deelnemers aan het project namen in juli 2006 deel aan het ESTER Advanced Seminar te Bochum: 'Social History of Mining in Comparative Perspective (19th and 20th Centuries)'. De hoogleraar van het SHCL nam tevens deel aan de voorbereidingsbijeenkomst voor een subsidieaanvraag voor een Europees PhD-programma (Marie Curie) in 'comparative history of industrial

and coalfield regions'. Andere deelnemers zijn: prof. Chris Williams (*University of Wales, Swansea*), prof. Klaus Tenfelde (*Institut für soziale Bewegungen, Ruhr Universität, Bochum*), prof. Nina Fishman (*University of Westminster, Londen*), dr. Ben Gales (Groningen).

Westforschung

In vervolg op de publicatie van het in 2005 verschenen artikel van Ad Knotter 'Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving' (in: Barbara Henkes en Ad Knotter, *De Westforschung en Nederland*, themanr. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118, 2005) organiseerde hij op 17 november samen met prof. Hein Hoebink (Düsseldorf) en met steun van het Duitsland Instituut Amsterdam een Duits-Nederlandse workshop met als thema 'Zu den Grundlagen europäischer Regionalstudien: historische Vergleiche und Transferforschungen statt West- und Kulturraumforschung'. Het bovengenoemde artikel werd daar in verkorte vorm gepresenteerd in het Engels onder de titel '(Nazi-)German *Westforschung* and the ideology of border change: territory, ethnicity, and culture in the German-Dutch-Belgian borderland (1918-1945)'. Onder dezelfde titel presenteerde hij een paper op de jaarlijkse conferentie van de *Association of Borderland Studies* over 'Structures and Narratives of Border Change', georganiseerd door het *Centre for International Borders Research* van *Queen's University* in Belfast (23-25 juni). Een bijgewerkte Nederlandse vertaling hield hij op 6 november als voordracht voor LGOG Kring Maastricht.

Supervision and authority in nineteenth-century European industry

De discussie over dit onderwerp werd na een workshop op 8 en 9 december 2005 voortgezet op een sessie van de *European Social Science History Conference* in Amsterdam (22-25 maart), waaraan de hoogleraar als commentator deelnam. De papers zullen worden gepubliceerd in de reeks *International Studies in Social History* van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Grensmigratie Vlaanderen/Noord-Frankrijk

De hoogleraar nam als expert deel aan een workshop over dit onderwerp op 21 september in Valenciennes ter voorbereiding van een Interreg-subsidieaanvraag met deelname van universiteiten uit Noord-Frankrijk en Vlaanderen, alsmede de zusterorganisaties van het SHCL: KADOC (Kath. Documentatiecentrum te Leuven) en AMSAB (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging te Gent). Met collega's uit Gent en Leiden werd een subsidieaanvraag voorbereid voor het Vlaams-Nederlands Comité van NWO voor een vergelijkend onderzoek naar de migratie van Vlamingen naar Noord-Frankrijk en Nederlanders naar het Duitse Ruhrgebied (t.b.v. in Gent en Leiden te vestigen promotieplaatsen).

Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen

De hoogleraar bleef voorzitter van de begeleidingscommissie bij het driejarige project 'Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen' dat door het SHCL (dr. Willibrord

Rutten) wordt uitgevoerd in opdracht van de Oranje-Nassau Groep B.V. te Amsterdam.

Promotiebegeleiding

Promovendi drs. Serge Langeweg en drs. Leen Roels (beide betrokken bij bovengenoemd onderzoek naar mijnarbeitsmarkten) voltooiden het eerste jaar van de onderzoekersopleiding van het N.W. Posthumus Instituut. De hoogleraar was als tweede promotor (naast prof. Hans Philipsen) betrokken bij het promotie-onderzoek van drs. Ger Brouns naar de geschiedenis van de sociaal-psychiatrische verpleegkunde in Nederland (Faculteit der Gezondheidswetenschappen). Promovenda drs. Sophie Bouwens (FdCW) zette haar onderzoek naar *Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn 1945-2000* voort (co-promotor is prof. Ton Nijhuis van het Duitsland Instituut Amsterdam). Promovendus drs. Thijs van Vugt (Fontys Hogeschool Sittard) voltooide enkele deelonderzoeken in het kader van zijn onderzoek naar *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*. Een deel presenteerde hij op het hiervoor genoemde Sphinx-symposium. De hoogleraar was als lid van de promotiecommissie betrokken bij de promotie van dr. Thomas Pogue, 'The evolution of research collaboration in South African gold mining: 1886-1933' en van dr. Pieter Caljé, 'Groningse studenten en hun academie; de inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw', beide aan de Universiteit Maastricht.

Onderzoek en publicaties

Dr. Willibrord Rutten, hoofd onderzoek, zette zijn studie naar de geschiedenis van de N.V. Oranje-Nassau Mijnen voort. Zijn aandeel in het project betreft de periode vanaf de oprichting van de vennootschap in 1893 tot en met de beëindiging van de onder toezicht stelling in 1948. Het concept van hoofdstuk één onderging een nadere bewerking; het concept van hoofdstuk twee kwam voor driekwart gereed. Drs. Paul Arnold verleende assistentie bij het verzamelen van gegevens voor dit project. Dr. Rutten nam als commentator deel aan de workshop die 29 september 2006 in het SHCL werd gehouden over 'Migrant and cross-border labour in the mining districts of the Belgian-Dutch-German borderland. Comparative perspectives'. Op 6 oktober 2006 nam hij deel aan een historisch-demografisch congres over migratie in Den Haag, georganiseerd door de Historische Steekproef Nederland. Op 12 december bezocht hij de eerste bijeenkomst van de wetenschappelijk adviesraad van het *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* te Seraing. De mogelijkheden werden besproken voor verdere samenwerking met het SHCL op wetenschappelijk en educatief gebied. Met het Onderzoeksbureau Stad & Bedrijf, voortgekomen uit het Centrum voor Bedrijfs geschiedenis te Rotterdam, werden de mogelijkheden verkend voor bijdragen aan het Biografisch Woordenboek van Ondernemers in Nederland. Aan de voorlopige lijst werden door dr. Rutten namen van diverse Limburgse ondernemers toegevoegd.

Het manuscript van drs. Jac van den Boogard en prof. Armin Heinen (RWTH) over *Grens-controle/ Grenz-Kontrolle* is gereed voor publicatie en zal in 2007 verschijnen. Drs. Van den Boogard leverde op 12 oktober een bijdrage aan het Sphinx-symposium. Hij sprak bij die gelegenheid over de buitenhuizen van Petrus Regout.

Archivaris Hans van Hall ging verder met zijn promotieonderzoek naar 'De evolutie van de vrijheid van Eijsden in de late middeleeuwen en moderne tijden (13e - 17e eeuw)'. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Het oudste protocol van de schepensbank Eijsden (1411-1463) is geanalyseerd op soorten en aantallen akten, processen-verbaal en fragmenten wetgeving. Dat resulteerde in ruim 1300 regesten. Hiermee is het archiefonderzoek in principe voltooid en concentreren de werkzaamheden zich rond de bewerking en vormgeving van het materiaal in de vijf beoogde hoofdstukken. Het schrijven van de eerste hoofdstukken vordert geleidelijk.

Uitgaven

Er zijn twee boeken uitgegeven, één door het SHCL en één onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën. In het najaar verscheen de 51e jaargang van de *Studies over de Sociaal-economische Geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, met een omvang van 246 bladzijden. Tegelijk verscheen in de reeks Maaslandse Monografieën het Brusselse proefschrift van dr. Erwin Steegen (VUB/RHCL), getiteld 'Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd'. Beide uitgaven werden op zaterdag 11 november gepresenteerd aan de gouverneur van Belgisch Limburg, Steve Stevaert. De bijeenkomst, gehouden in het RHCL, werd druk bezocht. De eindredactie en de editing van deze uitgaven werden verzorgd door de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL. Voor de beeldredactie van het Jaarboek tekende SHCL-medewerker Herman Wijenberg.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

Drs. Jac van den Boogard was gedetacheerd bij de Gemeente Maastricht ten behoeve van de Culturele Biografie van Maastricht. Hoogtepunt van het jaar 2006 was de lancering van de website 'Zicht op Maastricht' op 6 oktober. Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Centre Céramique en 'Zicht op Maastricht' organiseerden in het najaar samen de fototentoonstelling 'Een herinnering aan noeste arbeid en verfijnde techniek in een stad vol schoor-

stenen'. Ruim zestig archieffoto's op keramische platen gaven een beeld van de Maastrichtse aardewerkfabrieken. Via de in de tentoonstelling geplaatste website 'Maastricht Keramiekstad', een nieuw onderdeel van de website van het SHCL, konden alle foto's uit het archief van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg door elke belangstellende worden bekeken en besteld. Opnieuw werd samen met het Regionaal Historisch Centrum Limburg, de Historische Kring Maastricht van het LGOG en ditmaal voor het eerst ook het Centre Céramique een bijdrage geleverd aan de Maastrichtse Week van de Geschiedenis, ditmaal rondom het landelijke thema 'Geloof en bijgeloof'. Samen met alle Limburgse archiefdiensten werd op initiatief van het Regionaal Historisch Centrum Limburg gestart met de voorbereidingen voor de op een breed publiek gerichte serie 'De vijftiendertig dagen van Limburg'. De meeste afleveringen van deze uitgave zullen markante gebeurtenissen uit de negentiende en twintigste eeuw tot onderwerp hebben.

Wegens grote belangstelling organiseerde het SHCL voor de tweede keer voor Studium Generale van de Universiteit Maastricht een cursus 'industrie-geschiedenis'. De cursus bestond uit vijf colleges over het industriële verleden van Maastricht en een excursie door het Boschstraatkwartier. Ter begeleiding werd een nieuwe reader samengesteld. Docenten namens het SHCL waren drs. Paul Arnold, drs. Jac van den Boogard en dr. Willibrord Rutten, die ook de coördinatie voor zijn rekening nam, in samenwerking met docenten van Museum Industrien (drs. Serge Langeweg) en de Stadsbibliotheek/Centre Céramique (drs. Emile Ramakers). Er waren 23 deelnemers.

De expositie 'Werken over de grens: lotgevallen van mijnwerkers' was tot januari 2006 te zien in het Regionaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht. Met medewerking van dr. Willibrord Rutten kreeg de tentoonstelling een permanente voortzetting in digitale vorm op de website van het RHCL.

Medewerkers van de afdeling onderzoek waren betrokken bij de begeleiding van scripties van studenten van diverse onderwijsinstellingen.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL wordt een steeds belangrijker instrument voor informatievoorziening en externe dienstverlening. In 2006 werd de website 46.357 maal bezocht (in 2005 32.551), waarvan 20.658 unieke bezoeken (in 2005 17.444). Dat betekent een stijging van 42 procent. In 2006 opende het SHCL de website 'Maastricht Keramiekstad' waarin de bij het SHCL beschikbare informatie betreffende Maastrichtse aardewerkindustrie bij elkaar wordt gebracht en ontsloten. Het publiek wordt daarmee wegwijs gemaakt in allerlei soorten bronnen van archieven tot foto's, van gedigitaliseerde decors tot wetenschappelijke en

andere publicaties. Het is de bedoeling deze website regelmatig aan te vullen met nieuw ontsloten bronnen. In de toekomst wil het SHCL meer van dit type thematische websites openen.

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal bedroeg 539 (in 2006: 574), waarvan 32 zeer frequent, bijvoorbeeld omdat zij bezig waren met de voorbereiding van een proefschrift of scriptie. Het aantal uitleningen bedroeg 604 (in 2005: 627). Hiervan hadden 70 uitleningen betrekking op het interbibliothecair leenverkeer (IBL). Het aantal IBL-aanvragen om kopieën bedroeg 44. Daarnaast werden 503 titels ter inzage uitgegeven op de studiezaal. Voorts werd door medewerkers via de leeszaal of telefonisch informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen. In het verslagjaar werden verder zo'n 250 foto's voor diverse doeleinden besteld. Onder andere werd materiaal geleverd voor publicaties over keramische producten vervaardigd in Art-Deco-stijl, en over ontwerpen afkomstig van de beeldend kunstenaar Henri Verstijnen. Het betrof begeleidende catalogi van tentoonstellingen in Maastricht en Assen.

Onderwerpen waarnaar in 2006 regelmatig onderzoek is verricht in de studiezaal:

- designers bij de Sphinx
- kasteelboerderijen in Zuid-Limburg
- Limburgsche Groene Kruis, 1935-1945
- geschiedenis RKSP-KVP-CDA Limburg
- bierindustrie omgeving Venlo, 1830-1913
- Stokstraatkwartier
- Boschstraatkwartier
- mijncultuur, industrie en architectuur in Zuid-Limburg, 1890-1967
- arbeidsmigratie in de Euregio Maas-Rijn
- buitensociëteit Slavante, 1838-1906
- ongehuwde moeder-zorg tussen 1930-1946
- grindwinning in Midden-Limburg
- Maastrichtsche Zinkwit-maatschappij
- Sphinx-terrein
- mijnkolonie Molenberg te Heerlen
- Laura en Vereniging
- Vroedvrouwenschool
- Stichting Vincent van Gogh
- mergelwinning
- glas-in-lood-ontwerpen uit archief atelier Nicolas

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Voor de afdeling archieven van het SHCL vormde de voltooiing van de inventarissen op de archieven van Sphinx en Céramique het belangrijkste wapenfeit. Ondertussen werd ook intensief doorgewerkt aan het brede kader waarvoor het bewerkingsplan uit 2001 en het collectievormingsprofiel uit 2002 het uitgangspunt vormen. Er werd verdere vooruitgang geboekt op het terrein van de vier kerntaken: selectieve collectievorming, schoning, toegankelijk maken en materiële verzorging. Op enkele onderdelen werden voor dit werk ook externe middelen verworven. De Provincie Limburg, de Stichting Limburgse Kastelen en de Vroedvrouwschool droegen financieel bij aan de inventarisatie van door deze instellingen overgebrachte archieven en collecties. Einde 2006 omvatte het bestand archieven en documentatie per saldo 4415 m. Nu de al jaren nagestreefde inhuizing bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg werkelijkheid gaat worden, wordt prioriteit gegeven aan de voorbereidende werkzaamheden. De bestaande bestandsopnamen werden gecontroleerd in het licht van de voor de verhuizing noodzakelijke werkzaamheden en er is een plan van aanpak opgesteld. De geprojecteerde overbrenging van archieven naar het RHCL zal in eerste instantie ongeveer de helft van het bestand omvatten. Ruim 1000 m hiervan is volledig toegankelijk en materieel verzorgd. Daarnaast is nog eens 1200 m verhuisklaar gemaakt: verpakt en geëtiketteerd vooruitlopend op definitieve inventarisatie en materiële verzorging. De resterende 2200 m blijft in eerste instantie achter in het SHCL-depot Andriesskapel en zal successievelijk na voltooide bewerking (selectie, schoning, inventarisatie en verpakking) worden overgebracht. De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij deze werkzaamheden betrokken: Cees de Beyer, Guus Crapts, Theo Dibbets, Harm Duursma, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Herman Heemels, Henk Hondius, Marga Janssen, Math Koekkelkoren, Cees Lit, Loek de Moor, Andrea Peeters, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen. Loek de Moor behaalde het diploma archiefassistent.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werd een beperkt aantal archieven verworven met een omvang van 8,5 m. Van de Provincie Limburg werd de omvangrijke collectie krantenknipsels (76 m) overgenomen. Ca 50 m kwam niet voor overbrenging in aanmerking en werd voorafgaand vernietigd. Selectie en vernietiging uit archieven die reeds langer deel uitmaken van het bestand vond in 2006 in beperkte omvang plaats: 10 m. Per saldo nam het beheerde bestand enigszins toe tot 4415 m.

Verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaats vinden

na schoning en inventarisatie) zijn 10 m archieven voorlopig ingepakt. Definitief materieel verzorgd werd een aantal volledig geschoonde en geïnventariseerde archiefbestanden of bestanddelen, in totaal ca 250 m. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten.

Toegankelijk maken

Periodiek werd het publieksoverzicht archieven en documentatie in de studiezaal en op de website ververst met de opgehaalde gegevens uit de permanent bijgehouden database archiefbeheer. Opnieuw kwamen enkele voorheen voltooide inventarissen in uniforme presentatie in de studiezaal en op digitale wijze beschikbaar. Met de voltooiing van de inventaris van de archieven van Sphinx-Céramique en voorgangers werd het papieren erfgoed van een van de belangrijkste en oudste grootindustrie en in Nederland definitief toegankelijk gemaakt. Om een indruk te geven van de omvang: de bestanddelen van deze archieven werden in 5473 systematisch ingedeelde beschrijvingen toegankelijk gemaakt. Sommige bestanddelen zijn dermate van belang dat ze een nadere toegang verdienen. Dit geldt met name voor de zogenaamde contractenboeken waarin vanaf 1843 alle belangrijke documenten werden afgeschreven. Omdat deze boeken tevens erg kwetsbaar zijn, kunnen ze met behulp van het landelijke conserveringsprogramma Metamorfoze digitaal beschikbaar worden gesteld. Met dit project werd in het najaar begonnen.

De in 2005 gestarte inventarisatie van de archieven van de Limburgse districten van NKV, NVV (vanaf 1964) en FNV (vanaf 1976) tot aan het moment dat het district Limburg in 1998 ophoudt te bestaan, werd nog juist in het verslagjaar voltooid. De inventarisatie vormt het logische vervolg op de eerder gereed gekomen inventaris van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg.

De inventarisatie van de archieven van de Broeders van de Liefde Sint Servaas en de Zusters van de Liefde Sint Anna te Venray, waarvan het Vincent van Gogh Instituut de rechtsopvolger is, werd voortgezet. Van het institutionele deel resteert nog ca. 8 m te beschrijven. De selectie van het meest omvangrijke deel, de patiëntendossiers, kon door de werkzaamheden gepaard gaande met het persklaar maken van de inventarissen van Sphinx c.a. eerst tegen het einde van het verslagjaar met de ordening van de stamregisters weer opgepakt worden. Het zelfde gold voor de laatste onderdelen van de bedrijvendocumentatie afkomstig van het ETIL. De invoer van het zogenaamde bestand afgevoerde leden van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond vanaf 1945 werd voor tweederde voltooid. Er werd een begin gemaakt met de inventarisatie van het archief van de Vroedvrouwschool te Heerlen. Het toegankelijk maken van dit belangrijke archief wordt financieel mogelijk gemaakt door de instelling zelf. De voltooiing van de toegang op het Archief van de Stichting Limburgse Kastelen werd vertraagd door een verworven aanvulling op het archief.

Verder werden losse aanwinsten verwerkt. Van een aantal kleinere archiefjes zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief van N.V. Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken De Sphinx voorheen Petrus Regout & Co en voorgangers (1810) 1834 - 1958 (1978) (EAN 1012) door H. Hondius, W. Mes, A. Peeters, M. Wijnen. Niveau 5.
- Archief van NV Maatschappij tot vervaardiging van fijn aardewerk en ceramieke voortbrengselen van alle soorten genaamd Société Céramique en voorgangers 1851 - 1958 (1959) (EAN 1013) door H. Hondius, W. Mes, A. Peeters, M. Wijnen. Niveau 5.
- Archief van NV Koninklijke Sphinx, tot 1972 NV Koninklijke Sphinx-Céramique voorheen Petrus Regout (1904) 1958 - c. 1980 (1998) (EAN 1014) door H. Hondius, W. Mes, A. Peeters, M. Wijnen. Niveau 5. Gezamenlijke omvang 200 m.
- Archieven van het Nederlands Katholiek Vakverbond District Limburg 1964 - 1976, van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen District Limburg 1964 - 1976 en van de Federatie Nederlandse Vakbeweging District Limburg 1976 - 1998 (EAN 836) door H. Duursma m.m.v. H. Hondius. Omvang 11 m. Niveau 5.
- Collectie J.H. de Wit, R.K. vakbondsman (1905) 1907 - 1917 (1934) (EAN 590) door A. Knotter. Omvang 0,50 m. Niveau 5.

Bibliotheek

Op basis van de in 2005 vastgestelde Beleidsnota voor de bibliotheek van het SHCL is in 2006 verder gewerkt aan de volgende activiteiten:

1. De uitbouw van een *collectievormingsprofiel* aan de hand van een trefwoordthesaurus. Uitgangspunt daarbij was de door de vorige bibliothecaris mw. Fleré opgebouwde trefwoordenlijst. De trefwoorden in thesaurus zijn in een meer hiërarchische (i.p.v. terminologische) samenhang geordend en hebben daardoor het karakter gekregen van een classificatiesysteem dat tevens als grondslag voor de collectievorming kan dienen. In 2006 is een begin gemaakt met de bouw van een as voor geografische- en persoonsnamen in de thesaurus. De ontwikkelde thesaurus is te raadplegen onder www.shclimburg.nl/thesaurus/alpha.htm, resp. www.shclimburg.nl/thesaurus/hier.htm. De thesaurus wordt voortdurend onderhouden en geactualiseerd door de medewerkers van de bibliotheekafdeling.
2. Eenmaal vastgelegd zal het collectievormingsprofiel vanaf 2007 worden gebruikt voor de *collectiecoördinatie* met de collega-instellingen in Limburg, met name de Stadsbibliotheek, de Universiteitsbibliotheek en de bibliotheek van het RHCL.
3. *De bibliotheekautomatisering*. In overleg met de UB is besloten dat het SHCL zich als zelfstandige bibliotheek zal aansluiten bij PICA in het kader van het

IHOL-netwerk. (IHOL: Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg). Het grote voordeel is dat de catalogus, het uitleensysteem, de documentatie en de tijdschriftenadministratie in één systeem zullen worden ondergebracht. Het SHCL blijft onderdeel uitmaken van de infrastructuur van de wetenschappelijke informatieverzorging, waardoor studenten van de hogescholen en van de UM van onze diensten gebruik kunnen blijven maken. Naast de toegang via de NCC is het voor gebruikers mogelijk de online publiekscatalogus (OPC) via het Web te benaderen. De OPC zal dan een integraal onderdeel vormen van de SHCL-website. De overgang naar het IHOL-systeem zal naar verwachting ongeveer gelijktijdig met de inhuizing van het SHCL bij het RHCL plaatsvinden.

4. In de samenstelling van de Commissie Begeleiding Bibliotheek SHCL (COBBISH) kwam in 2006 geen verandering. Op 17 februari besprak de commissie de voorgenomen opbouw van de trefwoordenthesaurus.

Projecten

Nieuwe projecten

1. *Verhuisplan*. Ter voorbereiding van de inhuizing bij het RHCL werd een gedetailleerd verhuisplan opgesteld.
2. *Bibliografie aardewerkindustrie*. In het kader van de door het SHCL geopende website 'Maastricht Keramiekstad' werd gewerkt aan de samenstelling van een bibliografie over de Maastrichtse aardewerkindustrie.
3. In 2006 werd een subsidieaanvraag bij het fonds Metamorfoze voorbereiden behoeve van de *digitalisering van de periodieken van de mijnwerkersvakbonden*.
4. *Bibliotheek De Sphinx*. Eind 2006 werd opnieuw een substantiële verzameling bibliotheekmateriaal van het bedrijf Sphinx ter overname aangeboden. Het betreft negentiende- en twintigste-eeuwse prijscouranten en monografieën en tijdschriften betreffende techniek van de aardewerkproductie uit de bibliotheek van het centraal laboratorium van Sphinx. Deze zullen in de loop van 2007 worden ontsloten.

Lopende projecten

1. *De overdracht van de bibliotheekcollectie van het Industrion* van ongeveer 7000 titels is nagenoeg afgerond. Verwacht wordt dat na selectie ongeveer 2500 titels in de catalogi van het SHCL zullen worden ontsloten.
2. *De bibliotheeksamenwerking met het Regionaal Historisch Centrum Limburg* werd voortgezet. In dat kader werd bibliotheekmedewerkster Thea Brockbernd voor 0,2 fte gedetacheerd bij het RHCL.
3. *Sanering tijdschriften en monografieën*. De sanering van monografieën en tijdschriften vond voortgang. In 2006 werden 500 titels voor decollectionering geselecteerd (ca. 16 meter).

4. *Hervorming van de inhoudsontsluiting.* In 2006 is de documentatie van tijdschriftartikelen ter hand genomen. Deze documentatie bestaat uit twee delen: de retro-invoer van titelbeschrijvingen op fiches in een MS-Access systeem en de ontsluiting van artikelen uit lopende tijdschriften en websites in een MS-Access systeem, dat volgens hetzelfde model is opgebouwd. De database wordt door meerdere medewerkers tegelijk gevuld en onderhouden. De ontsluiting van tijdschriftartikelen, brochures en monografieën wordt met behulp van de trefwoorden in de thesaurus uitgevoerd.
5. *Titelbeschrijving brochures en jaarverslagen.* Nog niet gecatalogiseerde brochures worden beschreven in PICA als de beschrijvingen aan de PICA-catalogus kunnen worden ontleend, en in MS-Access als dat niet het geval is. De retro-invoer van volledig nieuwe titelbeschrijvingen in PICA concentreert zich vooral op de invoer van titelbeschrijvingen van jaarverslagen.

Afgeronde projecten

1. *Krantenknipselproject.* De digitalisering van de bestaande inhoudsontsluiting van de collectie krantenknipsels van het SHCL (tot ca. 1970) door Thea Brockbernd en Marga Janssen kwam gereed. Het betreft ca. 40.000 titels. De database zal op de website van het SHCL worden geplaatst. De knipselcollectie van de Provincie Limburg vanaf 1970 werd in 2006 overgenomen (zie onder 'Archieven').
2. Het SHCL nam het beheer over van de bibliotheek van de Domaniale Mijn die in het bezit is van het RHCL. Deze is inmiddels ontsloten in de catalogus van het SHCL. De dubletten werden ondergebracht in de bibliotheek van de TU Delft.

Enige productiecijfers

In 2006 werden 1.280 titels ingevoerd in PICA (in 2005: 4.389, incl. de collectie van de Faculteit der Cultuurwetenschappen), waarvan 374 nieuwe titels en 906 gemuteerde beschrijvingen. Het aantal in een database ingevoerde brochures bedraagt inmiddels 37.450, waarvan 2.450 in 2006. Ten behoeve van de artikelgewijze inhoudsontsluiting werden 10.000 titels ingevoerd, waarvan 9.673 retrospectief. Bibliotheekmedewerker Hans Janssen nam hiervan verreweg het grootste deel voor zijn rekening.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

In 2006 is de collectie toegenomen met twee vaandels en een vlag. Hij bevat nu 154 stuks waarvan er 90 berusten bij het Limburgs Museum. De overige 63 bevinden zich nog bij het SHCL. De collectie wordt beheerd door zelfstandig textielrestaurator Doortje Lucassen. In het verslagjaar werd een vaandel van Derde Orde St. Franciscus Beek overgebracht naar het Gemeentemuseum Jacob van Horne te Weert, waar zich de Nederlandse Franciscaner collectie bevindt. In

de plannen voor overdracht naar het Domein te Sittard zijn geen vorderingen te melden. De digitalisering van de collectie is nog in bewerking. Voor de tentoonstelling 'Bovenaards en ondergronds' te Genk over het leven van St. Barbara in diverse culturen werd een uitleen voorbereid.

Fotocollectie

De totale fotocollectie van De Sphinx werd via de website 'Maastricht Keramiekstad' in een beeldbank wereldwijd toegankelijk gemaakt. Het toegankelijk maken van het gehele bestand van ca. 2500 foto's gedurende de afgelopen jaren werpt hiermee zijn vruchten af. Een zestigtal bijzondere foto's hieruit werd geselecteerd voor de tezamen met het Centre Céramique in Maastricht georganiseerde tentoonstelling van het SHCL. Er werd in bescheiden mate verder gewerkt aan de completering van beschrijvingen van de talrijke foto's betreffende andere onderwerpen in de collectie van het SHCL. Ongeveer 50 beschrijvingen kwamen gereed.

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973
Ere-voorzitter: Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2006

Drs. G.C.J. van der Velde (Maastricht), voorzitter (1992)
Ing. G.H. Minkman (Meerssen), vice-voorzitter (1997)
Mw. Mr C. de Koster (Maastricht), secretaris (2005)
Prof. A. Beek RA (Meerssen), penningmeester (1992)
Dr. N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2006

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede

Drs. A. Barske (St. Odiliënberg), 2004
Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999
Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000
Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997
Dr. E. Dormans (Valkenburg), 2004
Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006
F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001
J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992
Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000
Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006
Prof. dr. A.M. van der Woude (Ede), 1979

De leden van het bestuur ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl
website: www.shclimborg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2006

Directie prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouw-beheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): mevrouw drs. M. Rozendaal (8/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (4/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. P.A.A.B. Arnold (5/10), drs. J.F.F. van den Boogard (8/10 gedetacheerd bij Gemeente Maastricht), drs. J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAL);

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): A.F.L.N. Crapts (10/10), drs. J. van Hall (hoofd a.i. 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (2/10), M. Koekkelkoren (10/10), ing. C. Lit (8/10), M.L.P.M. de Moor (10/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers C. de Beyer, mw. A. de Bruin, Th. Dibbets, H. Duursma, mw. M. Hanssen, mw. C. van Lith, dr. J.F.R. Philips

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. P.A.A.B. Arnold

- redacteur van de Culturele Biografie Maastricht

Drs. J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film en Video Archief (LIFVA)
- regisseur van de Culturele Biografie Maastricht

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis
- voorzitter van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Oranje Nassaumijnen'
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijk adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing.

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg.
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het IHOES te Seraing
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen.

Bijlage 4

Publicaties

Knotter, Ad [voorzitter redactie] en Willibrord Rutten (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 11 (Maastricht: SHCL 2006).

idem [voorzitter redactie], e.a. (eds.), (2005). *Bronnen met betrekking tot armenzorg en sociale zekerheid in de negentiende en twintigste eeuw* [Broncommentaren 6] (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 2005) [verschenen in 2006].

idem en P.Th. Kok, 'De persoonsdossiers van de gemeentelijke armenzorg tot aan de invoering van de Algemene Bijstandswet (1965)', in: *ibidem*.

idem, 'In gesprek met Ad Knotter: "Alles is aan mode onderhevig"', in: Leo Noordegraaf, *Waarover spraken zij? Economische geschiedbeoefening in Nederland omstreeks het jaar 2000* (Amsterdam: Aksant 2006) 171-183.

Walle, J. van de [met M. Lauwaert en M., J. Wachelder], 'Frustrating desire: on repens and repositio or the attractions and distractions of digital games', *Theory, Culture & Society* 24 (2007) 89-108.

Wijnen, M.I.M.A., 'Onbekende foto's van glasfabricage bij de Sphinx', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* II (Maastricht: SHCL 2006) 160-174.

Bijlage 5

Lezingen

Boogard, Jac van den, 'De buitenhuizen van Petrus Regout', lezing op het symposium 'De Sphinx en Maastricht: een geschiedenis van haat en liefde' te Maastricht, 12 oktober 2006.

Idem, Referaat over de Culturele Biografie Maastricht voor de leden van het Algemeen Bestuur van het SHCL op 22 mei.

Knotter, Ad, 'Actualiteit en achtergrond van een nieuw broncommentaar', voordracht gehouden bij de presentatie van *Bronnen met betrekking tot armenzorg en sociale zekerheid in de negentiende en twintigste eeuw* [Broncommentaren 6] te Den Haag, 31 mei 2006.

Idem, 'Regout, De Sphinx en de sociale geschiedenis: van *lieu de mémoire* naar historische analyse', lezing op het symposium 'De Sphinx en Maastricht: een geschiedenis van haat en liefde' te Maastricht, 12 oktober 2006.

Idem, 'Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende Euregionale geschiedschrijving', lezing voor de Kring maastricht van het LGOG, 6 november 2006.

Idem, '(Nazi-)German *Westforschung* and the ideology of border change: territory, ethnicity, and culture in the German-Dutch-Belgian borderland (1918-1945)', presentatie op de conferentie van de *Association of Borderland Studies* over 'Structures and Narratives of Border Change' te Belfast, 24 juni 2006 en voor een Duits-Nederlandse workshop 'Zu den Grundlagen europäischer Regionalstudien: historische Vergleichende und Transferforschungen statt West- und Kulturraumforschung' te Amsterdam, 17 november 2006.

Rutten, Willibrord, 'Vaccine, vaderland en geluk. De pokkenvaccinatie in de context van het burgerlijk beschavingsoffensief', college voor Si-Tard, dispuut van studenten cultuurstudies van de Open Universiteit te Heerlen, 10 februari 2006.

Idem, 'Werken over de grens. Lotgevallen van mijnwerkers', lezing voor de Vrienden van het Rijksarchief, 18 maart 2006.

Idem, 'Epidemieën in Nederland in de 18e en 19e eeuw', lezing voor de Kring Horst van het LGOG, 8 november 2006.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2005 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2004 gevormd door mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr. A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (1994), vicevoorzitter, dr. N.J.P.M. Bos (2001), mr. C. de Koster (2005) en dr. J.G.C. Venner (1997). Het bestuur vergaderde in 2006 op 3 november. Het bestuur besloot een huishoudelijk reglement aan de statuten toe te voegen, met daarin nadere regelingen omtrent de zittingsduur van de bestuursleden en van de relatie met de constituerende instelling LGOG en SHCL.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie, prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen, S. Stevaert en L.J.P.M. Frissen het lidmaatschap. De Raad van Advies kwam in 2006 niet bijeen.

De redactie bestond uit prof. dr. A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, prof. dr. E. Aerts, mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), prof. dr. H. Cardon (1999), prof. dr. A. Fl. Gehlen (1985), dr. J.J. de Jong (1997), prof. dr. P. Nissen (2001), (1987) en dr. M. van der Eycken (1985). De redactie vergaderde op 19 oktober 2006.

In 2006 werd in samenwerking met Uitgeverij Verloren BV te Hilversum een monografie uitgegeven: het premieboek en deel 69 van de hand van dr. Erwin Steegen, getiteld 'Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd'. Het werd op zaterdag 11 november gepresenteerd aan de gouverneur van Belgisch Limburg, Steve Stevaert. De uitgave van een publicatie in de grote serie over de geschiedenis van het Maastrichtse psychiatrisch centrum Vijverdal van de hand van dr. Annemieke Klijn in de Grote Serie moest worden uitgesteld tot 2007.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

P. Bors	Urmond	M + P
J. van Hall	Banholt	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
W. Klaasen	Alphen aan de Rijn	M
A. Knottter	Maastricht	M
C. de Koster	Maastricht	M
G.C.P. Linssen	Roermond	M + P
C. van Lith	Maastricht	M
J.F.R. Philips	Maastricht	M + P
W. Rutten	Maastricht	M
J. van de Walle	Gulpen	M + P

Organisatie /instellingen

Ciba Specialty Chemicals	Maastricht	M
Drenths Museum	Assen	M
Fontys Hogeschool	Sittard	P
Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Provincie Limburg	Maastricht	P
Sociale Verzekeringsbank	Amsterdam	M + P
Stichting Erfgoed Ned. Kloosterleven	Cuijk	M
Stichting Omroep Limburg	Maastricht	M
Universiteit Maastricht	Maastricht	M + P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1205.

Naam: Stukken van em.pr. Jos Linssen, betreffende Chronicatorium ILeX, Bureau voor jaarschriftonderzoek te Hoensbroek.

Omvang: 0,25 m².

Bereik: 1980 - 2006.

Rubriek: 17.01 Rooms-Katholieke kerk.

EAN: 1206.

Naam: J.M. Hendrixx te Brunssum, egodocumenten over de Bevrijdingstijd in Brunssum, uitzending als militair naar Nederlands Indië en de nasleep daarvan.

Omvang: 0,25 m².

Bereik: 1944 - 1954.

Rubriek: 18.02 Families, Personen.

EAN: 1207.

Naam: Coöperatieve Eiervereniging Sint Anthonius te Lomm.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1952 - 1964.

Rubriek: 10.03 Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1208.

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), afdeling Ottersum, Mook-Middelaar en Heyen.

Omvang: 1,62 m'.

Bereik: 1949 - 1997.

Rubriek: 10.03 Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1209.

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), afdeling Wellerlooie.

Omvang: 0,37 m'.

Bereik: 1947 - 1989.

Rubriek: 10.03 Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1210.

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), afdeling Well.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1944 - 1976.

Rubriek: 10.03 Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1211.

Naam: Eiervereniging Volharding, respectievelijk Coöperatieve Eiervereniging Baarlo, respectievelijk Coöperatieve Pluimveehoudersvereniging Baarlo GA.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1915 - 1968.

Rubriek: 10.03 Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1212.

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), afdeling Helden.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1948 - 1998.

Rubriek: 10.03 Vak- en standsorganisaties.

Doc.nr: 82.

Naam: Plakboeken met persberichten van de NKV en KAB, Centrale Heerlen.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: Ca 1950 en 1966 - 1972.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

Doc.nr: 83.

Naam: Documentatie betreffende de werving van Italiaanse gastarbeiders in de Limburgse mijnen.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1956 - 1957.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

Doc.nr: 84.

Naam: Krantenknipsels afkomstig van de Provincie Limburg.

Omvang: 76 m'.

Bereik: 1975 - 2004.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

Doc.nr: 85.

Naam: Bedrijf van Noorden, fabrikant van vlaggen en vaandels te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1956 - 1957.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN: 603.

Naam: NV Nederlandse Steenkolenmijnen Willem Sophia/Soci t Anonyme des Charbonnages Néerlandais
Willem Sophia te Spekholzerheide.

Omvang: 2 m'.

Bereik: 1898 - 1970.

Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie.

EAN: 611.

Naam: RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1910 - 1994.

Rubriek: 11.00 Gezondheidszorg.

EAN: 695.

Naam: J.C.G.M. Jansen te Maastricht.

Omvang: 0,37 m'.

Bereik: 1999 - 2004.

Rubriek: 18.02 Families, Personen.

EAN: 973.

Naam: Kleiwarenindustrie De Valk BV, voorheen de firma Meuwissen te Echt

Omvang: 1 stuk.

Bereik: na 1942.

Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie.

EAN: 1096.

Naam: Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), afdeling Baarlo

Omvang: 0,62 m'.

Bereik: 1990 - 2001.

Rubriek: 10.003 Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1194

Naam: Stichting Limburgse Kastelen

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1968-1997

Rubriek: 15.05 Bouwkunst, Monumentenzorg, Archeologie

Doc.nr.: 19

Naam: Documentatie betreffende heemkundige onderwerpen afkomstig van A.J. Toussaint, hoofdonderwijzer en medewerker voorlichtingsdienst Staatsmijnen

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1940 - 1963.

Rubriek: 18.02 Families, personen.

Overige dagen archieven en documentatie

EATN 1012 - 1014.

3 kistjes s dichés afkomstig uit het archief van Sphinx overgedragen aan het drukkerijmuseum te Maastricht.

Bijlage 9

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen

Bedrijven

Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)	Maastricht
Ars Drukkerij B.V. (1993)	Roermond
Boven & van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)	Weert
Delfin Maastricht bv (2006)	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hertzdaal Beheer B.V. (1958)	Maastricht
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002)	Sittard
Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)	Roermond
Satijrplus Architecten b.v. (2000)	Maastricht
Schuffeleers B.V., P. (1982)	Maastricht
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005)	Maastricht
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Archiefdienst (2003)	Venray
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Bisschoppelijk College Broekhin (1975)	Roermond
Brabants Historisch Informatie Centrum (1976)	's-Hertogenbosch
Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)	Hoensbroek
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College Rolduc (1978)	Kerkrade
Coöp. Bouwwerening Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Culthi Redon (2000)	Amsterdam
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage

Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Eijdsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Kerkrade (2005)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Graaf Huyn College (1975)	Geleen
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGI (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Maastricht
Lectoraat Toerisme en Cultuur-Hogeschool Zuyd (2000)	Klimmen
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Maastricht
Maaslands Antiquariaat (1961)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Maastricht
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Amsterdam
MKB-Limburg (1951)	Swalmen
Montfortanen, Paters (1959)	Venlo
Nicolas Reubsat, Stichting (2000)	Valkenburg a/d Geul
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Sittard
Openbare Bibilothek (2000)	Brunssum
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Sittard
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Horst
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Eindhoven
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Maastricht
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Panningen
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Zeist
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Amersfoort
Stadsarchief Heerlen (1979)	Stein
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Heerlen
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Sittard
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliotheek (1982)	Maastricht
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Amsterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Rotterdam
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Oirsbeek
	Hulsberg

Vrije Universiteit (1974)
 VVV Zuid-Limburg (2000)
 Woningstichting Sint-Servatius (1977)
 Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)
 Zusters Onder de Bogen (1949)

Amsterdam
 Valkenburg a/d Geul
 Maastricht
 Simpelveld
 Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977)
 Aben, J.M. (1988)
 Acampo, H. (2005)
 Admiraal, mr. W.A.M. (1979)
 Adriaens, drs. F.H.M.C. (1960)
 Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)
 Alberts, mevr. C.M. (2002)
 Appelboom, W.J.M.J. (1995)
 Arends, A. (1993)
 Arkenbout, C. (2000)
 Augustus, drs. L. (1975)
 Augustijn, A. (1996)
 Baars, P. (1995)
 Baerts, M.W.P. te (1973)
 Baltus, C.J. (1975)
 Bär, H.M. (2000)
 Barkmeijer, B.E. (2000)
 Barse, A.J.H. de (1988)
 Barske, A.C. (2004)
 Bartelds, J.H. (1988)
 Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)
 Bartholomeus, P.H.J. (2000)
 Beckers, G.H. (2000)
 Beckers, drs. J.L. (2004)
 Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)
 Beek RA, prof. A. (1999)
 Beek, Chr.W. ter (1974)
 Bemelmans, V.J.P.M. (2000)
 Benneker, J.S.H.A. (1993)
 Berden, drs. J.V.C.M. (1977)
 Berge, A.A. ten (2000)
 Bergen, W. van (1995)
 Bergers, H. (1981)
 Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)
 Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)
 Bertens, drs. J.W. (1975)
 Bertrand, R.M.M. (2000)
 Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)
 Beumer, F. (1993)
 Beurskens, H.J.H. (2000)
 Beyer, C. de (2000)
 Bie, P.J.C.M. de (1995)
 Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)
 Birken, mr. H.H. (2002)
 Bisscheroux, R. (2005)
 Blaauw, dr. H. (2004)

Nieuwstadt
 Venray
 Neerharen (B)
 Heiloo
 Horn
 Heerlen
 Nieuwstadt
 Schin op Geul
 Roermond
 Maastricht
 Heerlen
 Zuidhoorn
 Pey-Echt
 Brunssum
 Sittard
 Baexem
 Maastricht
 Rotterdam
 Urmond
 Bij de Wijk
 Maastricht
 Roden
 Beek
 Wijchen
 Beek
 Meerssen
 Venray
 Maastricht
 Oirsbeek
 Gouda
 Roermond
 Geleen
 Maastricht
 Holtum
 Maastricht
 Maastricht
 Klimmen
 Maastricht
 Grevenbicht
 Heel
 Cadier en Keer
 Eijsden
 Tilburg
 Groningen
 Bovenkarspel
 Malden

Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boer, T. de (2004)	Venlo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (2005)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bohnen, drs. M.M.M. (1993)	Urmond
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L. (1997)	Bunde
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Hollandsche Ring
Bootz, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Bosch, dr. M. (2002)	Bemelen
Bosch, R. (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bots, dr. A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2000)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs. L.P.J. de (1999)	Bunde
Bruynesteyn, R. (2006)	Horn
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Buijs, mevr. A. (2002)	Gronsveld
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, mgr. A.M.H.A. (1994)	Born
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard

Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Cleuters, M. (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Meerssen
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Cremers, J.J.F. (2000)	Sittard
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousens, dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr. R.A.J. (2000)	Roermond
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Diden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donker, mr. J.G. (1974)	Afferden
Donners, K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Doorn, dr. J.A.A. van (1999)	Sint-Geertruid
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Driessen, P.M.A.J. (2000)	Zutendaal (B)
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk, M. van (1999)	Heerlen

- Dycks, L.C. (2004)
Eck-Kat, mevr. E. van (2002)
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)
Ehlers, N. (2003)
Einig, drs. P.C.A. (1974)
Elfrink, J.H.B. (2000)
Engelen, C.F.M. (1979)
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)
Evers, drs. I.M.H. (2000)
Eijk, J.M.H. van (2000)
Feller, drs. J.C. (1979)
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)
Franssen, drs. G.H. (1977)
Franssen, H.L. (2002)
Franssen, M. (1979)
Frederix, drs. L.L.M. (1980)
Frenken, A.C.B. (2002)
Frijns, Ch.H.F. (1988)
Frijns, P. (1995)
Gales, dr. B. (1975)
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)
Geenen, drs. W. (1982)
Geer, C.J. v.d. (2000)
Geraets, J.H. (2000)
Geraets, M.H.L. (2000)
Gerards, A.J.M. (1979)
Gerards, F.M. (1998)
Gerwen, J. van (2000)
Gessel, J.J.M. van (2000)
Geurts, A.J. (1977)
Geurts, A.Th.G.M. (2000)
Geurts, H.M.L. (2000)
Geux, A.J. (1972)
Gielen, drs. B.J.M. (2000)
Gielen, P.M.P.J. (1978)
Gielkens, ir. J.W. (2002)
Gierlings, R.E.J. (2000)
Giesen, J.R.I. (2006)
Gilissen, mevr. I. (2000)
Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)
Goes, mevr. H.M. (1974)
Goossens-Probst, M. (2002)
Gootzen, P.J. (1969)
Goyen, L.M.W. (2000)
Göbbels, P. (2004)
Grothues, B.A. (1998)
Gubbels, G.J.H.M. (2004)
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)
Haegen, prof. dr. H. van der (1971)
Haesen, M.F.H. (1995)
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)
Koningsbosch
Sittard
Geleen
Kerkrade
Roermond
Herten
Susteren
Cuijk
Posterholt
Voerendaal
Maastricht
Maastricht
Venlo
Geleen
Tilburg
Sittard
Vaals
Munstergeleen
Limbricht
Maastricht
Stein
Groningen
Bunde
Wijlré
Schipperkerk
Best
Roermond
Sittard
Voerendaal
Amsterdam
Heerlen
Almere
Schinnen
Weert
Helden
Amsterdam
Simpelveld
Geleen
Roermond
Meerssen
Sittard
's-Gravenhage
Cadier en Keer
Maastricht
Tegelen
Melick
Herten
Maastricht
Hoensbroek
Noorbeek
Swartbroek
Heverlee (B)
Amsterdam
Banholt

Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hameleers RA, drs. M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hartman-Dröge, mevr. C. (2004)	Vlaardingen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heemels, M.G.M. (2006)	Heuythuysen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Heersink, A. (2004)	Arnhem
Helgers, J.J.M. (2004)	Ravenstein
Henrar, A.F. (1975)	Eben-Emael (B)
Hermans, F. (2000)	Nijmegen
Hermans, G. (2000)	Maastricht
Hermans, J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans, ir. W. (1997)	Gangelt- Hastenrath(D)
Herp, drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M.de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Hoebers, drs. P.G.M. (1974)	Horst
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr. E. (1994)	Eijsden
Hommers, mej. mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, drs. M.M.M. (1994)	Hedel
Houben, drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, E.G.P. (2000)	Maastricht
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houtmortels, mevr. D. (2004)	Maastricht
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Huskens, J. (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hutschemakers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jamar, drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rorpen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, drs. I.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.A.M. (2004)	Nijmegen

- Janssen, J.H.A.G. (1988)
Janssen, J.P.H.M. (1979)
Janssen, mr. J.W.A.M. (1974)
Janssen, R. (1979)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)
Jessen, mevr. L. (1989)
Jetten, J.M.A. (1982)
Jochems, dr. D.B. (1988)
Jongen, E. (1995)
Jongen, J.M.G. (1979)
Joosten, E.A. (1988)
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
Jötten, J.A.G. (2000)
Kamp, H.J. op den (1979)
Kasdorp, J.M.A. (1988)
Keizers, mr. R. (2002)
Keltjens, J.G. (1998)
Kempen, dr. W. van (2000)
Kerpershoek, R.C. (1995)
Kessels, F.A.H. (1974)
Kessels, G. (2000)
Keijzers-Mesters, mevr. V. (2000)
Kicken, R.J.A. (1986)
Kikken, M.G. (2000)
Kirkels, L. (1979)
Kissels, W. (2000)
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)
Klerk, J.H.C. de (2000)
Klerken, C.J.W.A. (1995)
Kleutghen, A. (1979)
Klijjn, mevr. A. (2000)
Knapien, drs. J.G.J. (1975)
Knibbeler, drs. D.J.M. (2003)
Knoors, H.J. (1979)
Knoors, J.A. (1972)
Knotter, J. (1999)
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)
Kohlbacher, J. (1988)
Koken, H. (1999)
Koldewei, dr. J. (1982)
Konings, mevr. M. (2000)
Koolen, H.W.M. (2000)
Koops, drs. H.A.B. (1988)
Korsten, G.H.M. (1999)
Koster, mevr. C. de (2006)
Kreukels, drs. J. (2002)
Kreukels, dr. L. (2000)
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)
Kunder, J. de (1988)
Kuster, H.J. (2000)
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)
Labrie, prof. dr. A. (1997)
- Weert
Molenhoek
Nijmegen
Maaseik (B)
Maastricht
Stevensweert
Gulpen
Schin op Geul
Lanaken (B)
Heerlen
Swalmen
Valkenswaard
Amsterdam
Maastricht
Munstergeleen
Maaseik (B)
Sittard
Arcen
Geijsteren
Landgraaf
Venlo
Cadier en Keer
Melick
Schimmert
Stein
Meerssen
Sittard
Alphen a/d Rijn
Nijmegen
Roermond
Blerick
Overpelt (B)
Maastricht
Bavel
Heerlen
Roermond
Grevendicht
Zetten
Maastricht
Maasmechelen (B)
Landgraaf
Buren
Maastricht
Heythuysen
Eijsden
Jabeek
Maastricht
Geleen
Maastricht
Geldrop
Heythuysen
Beek
Roermond
Maastricht

Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lampe, P.P. (1998)	Banholt
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leonards, dr. Chr. (2002)	Maastricht
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Liegeois, N.L.M.J. (2005)	Maastricht
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Maasbracht
Litjens, M.L.A. (2003)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, J. (2004)	Bergen (L)
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lumens, A.A.H. (2002)	Einighausen
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luyn, drs. P.B.N. van (1980)	Sittard
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Maas, S. (2004)	Geleen
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maenen, J.M. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs. E.R.J. van der (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)	Maastricht
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek

Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Nadorp, S.M.G. (2002)	Sittard
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nuyens, dr. C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Oldenbeuving, G.L.I. (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Ooijen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Oudhuis, R. (2006)	Ingber
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters RA, H.H.M. (2000)	Weert
Peters-Bijlmakers, M. (1999)	Geleen
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht

Pierey, drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg a/d/ Geul
Pluymakers, J. (2000)	Beek
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)	Baarlo
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Pijpers, drs. J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Regout, C.N.L. (2004)	Baarn
Reinaerts, J.L.H. (2003)	Maastricht
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Ritzerfeld, J.W. (2000)	Heerlen
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Rooij, J.W. van (2000)	Utrecht
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, M.H. (2002)	Sittard
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Rijsselt, E.F. van (2000)	Maastricht
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, drs. J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, ing. J.H.W. (1979)	's-Hertogenbosch
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schlösser, ir. J.C. (1959)	Heerlen
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schmitz, H. (2000)	Venlo
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreven, L.J.G. (2002)	Voorburg
Schueler, mevr. J. (2000)	's-Gravenhage
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren

- Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)
Schuren, C. (2000)
Schutgens, N.H.J. (1966)
Schutte, A. (2005)
Schwanen, H.M.M. (1975)
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)
Seerden, mevr. W. (1990)
Semmeling, R.J.J. (1982)
Severens, J.J. (1979)
Sillekens, drs. J.Th. (1972)
Simonis, mevr. mr. J.C.J. (2002)
Simonis, J.G.C. (1977)
Slangen, drs. J. (2001)
Slootweg, G.J. (1980)
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)
Smeets, W.H. (2005)
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)
Smulders, W.P.M.M. (2005)
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)
Soest, K.W.Th. van (2000)
Spierts, P.J.G. (1968)
Spits, L. (2001)
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
Stals, L. (1979)
Standaert, C.M.H. (1982)
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)
Stassen, mr. R.J. (1969)
Steege, dr. E. (2006)
Steen, F.M.J. van der (1970)
Stegge, C. aan de (2000)
Stevens, H. (1988)
Stevens, M.F.M.N. (1981)
Stienstra, P.F.M. (2005)
Stigter, G. (2000)
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)
Straatman, R. (1986)
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
Stijnen, P.J.J. (1979)
Suilen, L.F.M. (2000)
Suylen, H.H.G. (1987)
Tagage, pastoor S. (1982)
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)
Teunissen, A. (1996)
Theelen, Th.J.H. (2000)
Thelen, dr. A. (2000)
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)
Theunissen, R.J. (1983)
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)
Thewissen, drs. H. (1992)
Thijs, drs. P. (1975)
Tillmans, L. (2000)
Tindemans, mevr. J.M. (2002)
Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)
- Oirsbeek
Arnhem
Maastricht
Amsterdam
Kerkrade
Venlo
Weert
Maastricht
Heerlen
Nijmegen
Maastricht
Maastricht
St.-Odiliënberg
Limbricht
Merkelbeek
Meerssen
Spaubek
Rosmalen
Beegden
Boxmeer
Landgraaf
Valkenburg a/d Geul
Maastricht
Weert
Thorn
Dreischor
Roermond
Oud-Heverlee (B)
Helden-Beringe
Bunnik
Maastricht
Landgraaf
Maastricht
Utrecht
's-Gravenhage
Amsterdam
Zaltbommel
Dordrecht
Maastricht
Herten
Berg en Terblijt
Maastricht
Venlo
Margraten
Venlo
Gemert
Cadier en Keer
Sint-Odiliënberg
Wijlré
Maastricht
Maastricht
Heemskerk
Ingber
Mheer

Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Ubachs, dr. P.J.H. (2000)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Veld, H.H. op het (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Velden, P. van der (2000)	Heerlen
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venne, S.J. van de (2004)	Maastricht
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Verstappen, H.M.Ch. (2003)	Maastricht
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verwey, H.P. (2002)	Munstergeleen
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, dr. H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir. D.J. van (1988)	Maastricht
Wagenaar, M. (2006)	Amsterdam
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)

Wassink, H.J. (1999)	Shoten (B)
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Gouda
Wevers, J. (2006)	Maastricht
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Willemsen-Tabak, mevr. C.H.A. (2005)	Gemert
Winkelman, mevr. drs. H.J.M. (2000)	Utrecht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Witlox, drs. Aristides P. (2000)	Maastricht
Witteveen, C.J.M. (2005)	Tilburg
Woude, prof. dr. A.M. van der (1987)	Ede
Wijers, drs. J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijler, P.J.L. (2000)	Opijnen
Wijnen, prof. dr. W. (1981)	Bunde
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)	Eijsden
Wijshoff, H.M.A. (2000)	Grevenbicht
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zagwijn, E. (2004)	Steyl
Zanders, dr. H.L.G. (1969)	Brugge (B)
Zimmermann, D.R. (2000)	Sittard
Zimmermann, H. (2000)	Elsloo
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)	Weert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek
Zwart, M.H. (2004)	Herkenbosch

